

a 75, 267.

DEBRECEN VONZÁSÁBAN

Egyháztörténeti,
várostörténeti és
ipartörténeti tanulmányok

a 75,267.

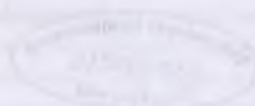
Takács Béla
DEBRECEN VONZÁSÁBAN

Takács Béla

DEBRECEN VONZÁSÁBAN

Egyháztörténeti, várostörténeti és ipartörténeti tanulmányok

Debrecen, 2005.

Megjelent Takács Béla születésének 75. évfordulója tiszteletére,
Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával,
a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek
gondozásában.

Felelős kiadó: Gáborjáni Szabó Botond gyűjteményi igazgató

©Takács Béla jogörökösei

A tanulmányokat válogatta, sajtó alá rendezte, és a kötetet szerkesztette:

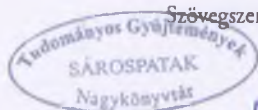
Bolvári-Takács Gábor

A kötet összeállításában tudományos tanácsadóként közreműködött:

†Balassa Iván
†Barcza József
Dankó Imre

A kötetet tervezte: Tellingner András

Szövegszerkesztés: Tóthné Kovács Katalin

112 / 2006.

ISBN 963 219 960 X

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben, 2005-ben.
Felelős vezető: Kapusi József

ELŐSZÓ

1997. december 15-én, azaz pontosan nyolc éve távozott közülünk dr. Takács Béla, a Debreceni Református Kollégium Múzeumának nyugalmazott igazgatója. Műveinek bibliográfiája még egy kerek évfordulóra emlékeztet: ötven esztendeje (1955-ben) jelent meg első tudományos publikációja. Az írás debreceni témáról szólt, Csokonairól, csakúgy, mint legutolsó recenzója, melyet röviddel halála előtt közölt e sorok írójának neveléstörténeti könyvéről. Takács Béla Sárospatak szülötte és neveltje volt szívvel és lélekkel, de – mint az iméntiekből is kiviláglik – életének és munkásságának jelentős része Debrecenhez kötődik, személyében is jelképezte a két jeles szellemi központ összetartozását. A szakirodalomban (különös módon) többet olvashatunk Patak és Debrecen különbségeiről, eltérő karakteréről, mint a hajdani szoros együttműködésről, a tanrendbeli egyezésekről, a peregrináció azonos irányba terelő hatásairól, a személyi és családi kapcsolatok szoros szálairól, a pataki diákok debreceni, vagy debreceni diákok pataki tanári pályájáról.

Egy-egy sokoldalú személyiség esetében, így Takács Bélával kapcsolatban is nehezen megválaszolható kérdés – mert az élet és a hivatás titkai közé sorolható – hogy melyik „műfajában” alkotta a legfontosabbat, mikor volt a leginkább elemében. Mivel gyakorolta a legmélyebb, legtartósabb, legmesszebb ágazó hatást? Amikor hétről hétre hirdette az Evangéliumot egy kicsiny gyülekezet néhány tucat tagjának, amikor az egész egyházi közösségben tudatosította a református egyházművészet jellegét, amikor szakemberek számára adta át levéltári kutatásai eredményét, vagy mikor legszűkebb környezetében sugározta értékrendjét? Takács Béla minden említett területen emlékezetre méltó volt. A szószékről sokakhoz közvetítette a hívó szót, tízezrek olvashatták jóízű ismeretterjesztő írásainak sorát, és szakértők épültek levéltári kutatásainak eredményeiből, de gyakran láthattuk a Nagyerdő fái alatt, amint gyermekeit kézen fogva adta át személyiségének lényegét. Hallatlan érzékenységgel viszonyult ahhoz az esztétikai minőséghez, amely a falusi és mezővárosi magyar református nép életéből és iparművészetéből táplálkozott. Ha sokrétű teljesítménye valamiben példa nélkül való, úgy Debrecenben az első helyre kívánkozik az a fáradhatatlan gyűjtőmunka, amellyel kialakította a Református Kollégium főként iskolatörténeti jellegű gyűjteményének gazdag egyházművészeti részlegét, szakszerűen feldolgozta az enyészettől megmentett tárgyak ezreit, majd bemutatta a nagyközönségnek.

Ezúttal nem vállalkozhattunk a szerző valamennyi témába vágó írásának közlésére, sőt a válogatásból éppen a legjelentősebb, önálló kötetben publikált, vagy nagyobb válogatások részeként megjelent terjedelmes írásai hiányoznak. A műfajilag vegyes válogatás tematikáját elsősorban a debreceni ipartörténet érdekes részletei és kuriózumai alkotják, köztük a különféle céhek és inasai élete, a hétköznapi világ, a pusztító járványok, a helyi utazók és műgyűjtők, a nyomda, vagy a protestáns egyetem terve. Az egyetlen közös vonás tehát a debreceniség.

Illesse köszönet mindazokat, akik munkájukkal és anyagiakkal segítettek e könyv megjelentetését, közöttük név szerint is dr. Dankó Imrét, aki elsőként javasolta a kötet kiadását.

Gáborjáni Szabó Botond

REFORMÁTUSOK HAJDÚ-BIHAR MEGYÉBEN

A történelmi Magyarország jelentékeny területét magába foglaló Tiszántúl a reformáció előtti évszázadokban öt római katolikus püspökség fennhatósága alá tartozott: a csanádi, a nagyváradai, a gyulafehérvári, az egri és a váci püspökséghez. A három utóbbi csak részben terjesztette ki jogait a tiszántúli plébániákra, az itt levő birtokaik révén, de Hajdú-Bihar megye teljes egészében a nagyváradai püspökség hatáskörébe tartozott.

Gyökeres változás következett be az 1500-as évek elején, amikor a reformáció tanai, az egyházi élet megújítását célzó szellemi mozgalom irányelvei Tiszántúlon is elterjedtek, ismertté váltak a ferences rendi szerzetesek munkássága nyomán. Maga a reformáció nem akart valami új felekezetet létrehozni, csupán arra törekedett, hogy az elvilágiasodott középkori egyház bibliai alapokra térjen vissza. A mozgalom Németországból indult el Luther Márton kezdeményezésére 1517-ben. Luther tanai hamarosan elterjedtek Tiszántúlon, illetve Hajdú-Bihar megyében. A reformáció tovább fejlődött a szellemi-lelki forradalom Kálvin János által képviselt svájci ágában, ugyanis Méliusz Juhász Péter debreceni plébános a Luther tanait követő evangélikus egyház közbülső megoldásán túllépett. Amíg az evangélikus templomokban az oltár, a kép bennmaradt, az úrvacsorát ostya és bor formájában osztották ki, Méliusz a reformáció radikális, a Kálvin János által hirdetett következetes megújulás elvét vallotta, és így lett Debrecen a tiszántúli reformátusok központja. Méliusz Juhász Péter 1562-ben zsinatot hívott össze Debrecenbe, és a zsinat határozatai hitvallás formájában jelentek meg az 1561-ben alapított városi nyomdában. Öt évvel később, 1567-ben került sor a második debreceni zsinatra, amely cikkelyekben állapította meg a Magyarországi Református Egyház külső és belső rendjét, mondta ki, hogy a templomokban semmiféle kép, szobor nem lehet, az úrvacsorát kenyérrel és borral kell kiszolgáltatni. A zsinat eltörölte a papi rendet, mint szentséget, a papi nőtlenséget, és természetesen az istentisztelet nyelve teljes egészében magyar lett. Az egyházkormányzásban helyet kapott a presbitérium, az egyháztanács.

Tiszántúlon a reformáció elterjedésében nagy jelentősége volt az 1538-ban alapított debreceni Kollégiumnak. Ennek professzorai Kálvin szellemében, szigorúan bibliai alapon tanították a diákságot, az akadémia hallgatóit és ennek szolgálatába állították be a nyomdát is. Abból következően, hogy Tiszántúl szinte teljes egészében reformátussá lett, szükségessé vált a területi felosztás. Tizennégy egyházmegye alakult ki az idők folyamán Tiszántúlon, amely magába foglalta a kelet-magyarországi részeket, le egészen Szegedig, sőt Erdély egyes területei is a tiszántúli egyházkerülethez tartoztak. Volt tehát: bihari, érmelléki, máramarosi, békési, debreceni, szatmári, szilágyi, szabolcsi, nagykunsági, zarándi, nagybányai, ugoctsai, középszolnoki, hajdúvidéki egyház-

megye, élén az esperessel, illetve az egyházkerület élén a debreceni püspökkel, bár ezt a rangot a római katolikus egyház egészen 1867-ig nem ismerte el, a kerület vezetője csak „szuperintendens” – főfelügyelő címet viselhetett. Megjegyezzük, hogy az egyházmegyéék területe sohasem volt azonos a vármegyéék határaival.

Abból következően, hogy Tiszántúl jelentéktelen hányada került török uralom alá, a gyülekezetek éltek, virágoztak, és az ellenreformáció sem tudott a XVI-XVII. század folyamán sikereket elérni. Másik fontos tényező: Tiszántúl nagy része önálló erdélyi fejedelemség védelme alá tartozott, ezek a fejedelmek viszont Bocskai Istvántól kezdve Apafi Mihályig reformátusok voltak: így vált Erdély az ellenreformáció idején a Habsburg királyság területén élő, felső-magyarországi református prédikátorok, vagy éppen az 1671-ben megszüntetett sárospataki Református Kollégium diáksága részére menedékké. Debrecen saját pénzén váltotta meg a szabadságát, vagyis fizette az adót a töröknek, a Habsburg királyságnak, az erdélyi fejedelemnek. Debrecen, mint Hajdú vármegye székhelye mindig megtartotta vezető szerepét Tiszántúlon, sőt voltak évtizedek, amikor a Református Kollégium az ország iskolája volt. Amint említettük, a patoki Kollégiumot a jezsuiták bezáratták, ugyanez történt az 1531-ben alapított pápai Református Kollégiummal. A török hódoltságban levő alföldi iskolákban működtek ugyan alsófokú iskolák, de tanítókkal, prédikátorokkal a debreceni Kollégium látta el a három részre szakadt Magyarországot, legalábbis az alföldi, felső-magyarországi, dunántúli részeket, mert Erdélyben zavartalanul végezte a nevelés, oktatás munkáját a gyulafehérvári és marosvásárhelyi, egy ideig a nagyváradi Református Kollégium.

8

Hajdú-Bihar megyében 1711-ig, a Rákóczi-féle szabadságharc bukásáig alig akadt római katolikus egyházközség, plébánia. A hajdúvárosok lakossága színmagyar és református volt. 1714-ben az országgyűlés csak azzal a feltétellel erősítette meg Debrecen szabad királyi város jogait, amit 1693-ban kapott I. Lipót császártól, ha a tanács engedi letelepedni a városba a más vallású, nemzetiségű lakosokat is. Hajdúdorogra szintén 1711 után települtek le a görög katolikusok. Debrecen továbbra is megmaradt Tiszántúl református központjának, sőt az 1859-es „Pátens”-harc idején országos tekintélyre tett szert. Az osztrák kormány ebben az évben fel akarta számolni a hazai református egyházat, és nyílt parancsot adott ki, a „Pátens”-t, amely teljes jogkörrel adott a kormánybiztosoknak, akik megszüntették a református egyház önállóságát, felszámolták a négy egyházkerületet – Dunamellék, Dunántúl, Tiszáninnen, Tiszántúl – és helyette hat kerületet hoztak létre. A Pátens elleni küzdelemben, tiltakozásban Debrecen járt az élen, olyan sikerrel, hogy Ferenc József 1860-ban kénytelen volt a nyílt parancsot visszavonni, mert ez ellen a külföldi reformátusok, németek, svájciak, hollandok is tiltakoztak. Az 1867-es kiegyezés nyugalmat teremtett az osztrák és a magyar nép, illetve a római katolikus és református egyház között, és ettől kezdve a püspöki címet is viselhetette a megválasztott református lelképásztor.

A két megyeszékhely, Debrecen és Nagyvárad tekintetében az előbbi a Kollégiuma, fejlett ipara, kereskedelme révén volt jelentős város, Nagyvárad viszont a vára, és az itt székelő római katolikus püspökség miatt. Amikor azonban 1660-ban a török elfoglalta

Nagyváradot, ez a viszonylagos egyensúly megszűnt: a nagyváradi református Kollégium diákjai Debrecenbe menekültek, és ezért nem tudta a város befogadni 1671-ben a Sárospatakról menekült diákokat, akik tovább mentek Erdélybe. A nagyváradi püspökség hatásköre korlátozottá vált, és a régi tekintélyét csak a török kiűzése után nyerte vissza, lett az ellenreformáció egyik bázisa, már ami Hajdú-Bihar megyét illeti. Nagyváradon felszámolták a református egyházat, a hívek a környező falvak templomaiba voltak kénytelenek átjárni, a nagyváradi püspök még azt is megtiltotta, hogy a halottakat énekszóval kísérik az utcán a temetőbe. Mária Terézia uralkodása idején a katolikus egyház határozottan megerősödött, nemcsak Hajdú és Bihar vármegyékben, de az egész országban. Csak a II. József császár által 1781-ben kiadott Türelmi Rendelet biztosított korlátozott lehetőséget a református templomok építésére, gyülekezet alapítására.

Hajdú és Bihar vármegye református népe átvészelte az 1848-49-es szabadságharcot, sőt Debrecen 1949. január 9-től június 5-ig az ország fővárosa volt, a képviselőház a Kollégium imatermében, az Oratóriumban tartotta az üléseit. Több református gyülekezet, mint például a derecskei, önként ajánlotta fel hadi célra a harangját, az ön úrasztali edényeit, hogy ezekből puskagolyót, ágyút öntsenek. A nagy tragédia 1920-ban, a trianoni békediktátum után következett be, amikor a tiszántúli egyházkerülettől Csehszlovákiához, Romániához csatolták a beregi, érmelléki, máramarosi, szilágyi, nagybányai, ugoc sai egyházme gyéket teljes egészükben és részben a bihari, középszolnoki egyházme gyékhez tartozó magyar református gyülekezeteket. Románia mohósága akkora volt, hogy a trianoni határokat a Tisza mentén kívánta megvonni, elannyira, hogy Károly román király Debrecenbe is eljött, és mintegy jelképesen a román uralom alá helyezte Debrecen, amelynek lakossága az 1880-as statisztikai adatok szerint 52 748 lélek volt, és ebből 35 (!) vallotta magát a korabeli kifejezéssel élve: oláhnak. A II. világháború után Horthy Miklós kormányzó, volt debreceni kollégiumi diák „országgyarapító” tevékenysége csődöt mondott, a békeszerződésben Trianonhoz képest mindössze annyi történt, hogy a máramarosi, ugoc sai, szatmári egyházme gyében élő magyar reformátusok szovjet uralom alá kerültek, és a templomok használatért adót fizettek a szovjet köztársaságnak. Ahol a hívek ezt nem tudták vállalni, a templomban ateista múzeumot rendeztek be. Ezeken a területeken a lelkeszútánpótlás gyakorlatilag megszűnt, kivéve Hajdú-Bihar megyének Romániához csatolt részét, amelynek gyülekezeteit a kolozsvári Református Teológiai Akadémia látta és látja el fiatal lelkipásztorokkal.

Hajdú-Bihar megyében a két világháború között csak Debrecenben öt új templomot építettek, és a II. világháború végén több templom sérült meg, vagy pusztult el, mint például az Ispotályi templom Debrecenben, de ezeket a templomokat sorra renoválták. 1950-1990 között viszont Hajdú-Bihar megyében mindössze két új templom szentelésére került sor és csak Debrecenben: az eladott egyetemi templom helyett épült nagyerdei, és a kerekestelepi templom. Az állam, de inkább a párt éber szemmel figyelte az egyházi élet alakulását nemcsak a megyében, de országos szinten is, az egyházügyi titkárok segítségével. Több lelkipásztort áthelyeztek a gyülekezetéből minden

különösebb indokolás nélkül, vagy éppen vallástanárnak mondtak fel a debreceni Református Kollégium Gimnáziumában, mert szóvá merete tenni a főgimnázium Péterfia utcai épületének „eladását” az állam részére.

Kétségtelen, hogy amikor ezeket a sorokat írom a Hajdú-Bihar megyében élő reformátusokról, egészen más kép áll előttünk. A „szabad egyház szabad államban” elv tartalmat nyert, mert sem az állam, sem az egyház nem volt szabad. Ma már minden pártengedély, egyházügyi titkár jóváhagyása nélkül lehet gyermekkonferenciákat, presbiteri gyűléseket rendezni akár Berekfürdőn a „Mebékélés Háza”-ban, akár Debrecenben a Kollégiumban. A félreállított lelkipásztorokat rehabilitálták, bármelyik városi gyülekezetet visszaigényelheti a volt református gimnáziumát, ha ennek fenntartására az anyagi alapok megvannak. Nincs semmi akadálya a vallástanításnak. Az egyházak közötti megbékélés ragyogó jele volt az a tény, hogy II. János Pál pápa 1991. augusztus 18-án ellátogatott a debreceni református Nagytemplomba. Ez nemcsak egyházi, de világtörténelmi eseménynek számít, mert a hitújítás óta római pápa először tette be a lábát református templomba.

A jövőt illetően reménységben vannak a Hajdú-Bihar megyei reformátusok, vagyis hiszik azt, hogy a megkezdett nyitásnak folytatása lesz anélkül, hogy ebben felekezeti torzskodásnak, vitának helye lenne, mert a Biblia szavaival élve: „a jövendő a béke emberé”.

A HAJDÚVÁROSOK ÚRASZTALI FELSZERELÉSEI A XVIII. SZÁZADI ÖSSZEÍRÁSOK TÜKRÉBEN

Bevezetésképpen röviden szeretném ismertetni a hajdúvárosok kialakulásának történetét. Bocskai István 1605. dec. 12-én Korponán kelt szabadságlevelével 9254 hajdú vitézét Kálló, Nánás, Dorog, Hadház, Vámospércs fejedelmi birtokra telepíti le. Ez az ún. nagy-hajdúszabadságlevelé elmondja a szabadságharc kirobbanásának okait és a harc eseményeit a korponai országgyűlésig. Kifejezésre juttatja, hogy a sikerekben kimagasló érdemeket szereztek a hajdúk. Ezért a fejedelem földet, közös nemességet, nemesi címert adományoz nekik és utódaiknak, örökös joggal, egyidejűleg felmentve őket minden adózás alól. Ezért az adományért fegyverrel szolgálják Erdély fejedelmeit, azaz katonai szolgálattal tartoznak, mint más nemesek. Ezeken túl 1606 tavaszán első hajdú katonáinak adja Kölesér-Szalontát. Az oklevélben szereplő Kálló hajdújoga nem maradt meg, viszont hajdúváros lett még 1606 őszi Szoboszló, 1608-ban Polgár is. Így a XVII. század elején kialakult az őreghajdúvárosok által képezett településcsoport. Ami Dorogot illeti, erről a városról nem beszélünk, mert ez időközben elnéptelenedett, vagy talán be sem népesült pusztára 1616-ban orthodox vallású rácok kerültek, illetve szigetenként éltek a nagy református tengerben eredeti vallásukban egészen a XVIII. század közepéig, amikor kénytelen-kelletlen alávetették magukat az uniós törekvéseknek, vagyis görög-katolikusok lettek. Polgár történetében 1715 jelenti a fordulópontot: megszűnik a hajdúvárosi jog, és megszűnik a református eklézsia, a település az egri káptalan hatáskörébe kerül.

Ilyen értelemben tehát csak öt hajdúváros úrasztali felszereléseiről beszélhetek, mert csak ezekről az ekléziákról maradtak fenn összeírások a XVIII. századból; amelyek viszont fennmaradtak, szinte unikumnak tekinthetők. Miért? Azért, mert a tiszántúli egyházkerület 1762-ben meghatározta ugyan az egyházlátogatás rendjét, megfogalmazta a kérdőpontokat, azonban a vizitációkat csak a debreceni egyházmegyében hajtották végre, vagyis a XVIII. századból csak annak a 49 ekléziájának – köztük az öt hajdúvárosnak – az adatait ismerjük, amelyeket 1763-ban összeírtak. A jegyzőkönyv eredeti példánya az egyházkerület levéltárában található.

Ha csak 1763-ból maradt fenn összeírás, akkor miért említjük a címben az „összeírások”-at? Azért, mert Hajdúböszörményben 1726-ból a város jegyzőkönyvébe is feljegyezték az úrasztali edényeket, terítőket, a többes szám tehát jogos.

Említettem, hogy a böszörményi eklézsia ingóságait a városi tanács jegyzőkönyvébe írták be. Ez önmagában is érdekes, illetve utal a communitas és az ecclesia egybefonódására, ami Böszörmény vonatkozásában annyira szoros volt, hogy az úrasztali felszerelések a városgazda gondjaira voltak bízva. De erről hadd beszéljen a jegyzőkönyv: „1726. ápr. 25. Most újonnan választott városgazdája nemzetes Berki Szabó István

uramnak akarván a becsületes, nagyságos Tanács az eklésiának kevés bonumát átadni, kezéhez ezek adtak: egy öreg vasas ládában: egy körül csipkés abrosz; három sávós abrosz; három tiszta arannyal varrott keszkenő; két selyem matéria, egyike recés; egy török varrásos selyem keszkenő; egy kék és zöld selyem kendőcske; egy nyomtatásos abrosz; egy recés kendő; egy paplan keszkenő; négy ón kanna; egy ezüst kanna aranyos; két ezüst tányér; két ezüst pohár, aranyos; egy ón tálcaska; hat szőnyeg; egy ezüst kapcsos Graduál; egy zálogba adott ezüst, belül aranyos gerezdes csésze.”

Ez a kevés „bonum”, vagyis ingóság – nem számítva a Graduált – összesen 32 tárgy, ami egyáltalán nem nevezhető kevésnek, ha tudjuk, hogy jelenleg a Bocskai-téri templomban ma sincs több úrasztali felszerelés.

A leltár néhány tétele magyarázatra szorul. A „nyomtatásos” abrosz fekete színű volt, nyilván nagypénteken terítették az úrasztalára, díszítése a kékfestő technikával készült. A „paplan” keszkenő anyaga damaszt volt. Már régebben ezt a lengyelországi textíliát használták finom ágyneműként. Az 1763-as összeírásban ez a terítő „lengyel patyolat kendő”-ként szerepel. Feltűnő a szőnyegek száma, hiszen a debreceni Kis- és Nagytemplomban semmiféle szőnyeg nem volt ebben az időben. Ezek e keleti szőnyegek az úrasztala, a Mózes-szék, a presbiterek padosorának díszítésére szolgáltak.

Kitűnik a tanács jegyzőkönyvből, hogy az egyik poharat a felirata szerint a város csináltatta valamikor az 1600-as évek elején, ugyanis 1637-ben Kömlei Kis István hajdúfőkapitány renováltatta. A Debrecenben készült aranyozott ezüst kannát Dokszai András ajándékozta 1649-ben. Megtudjuk a jegyzőkönyvből, hogy mi lett a sorsa az eredetileg női ékszertartónak készült aranyozott ezüst csészének: „Bodnár Mihály kurátorságában a feljebb említett egyik ezüst pohár és a gerezdes ezüst csésze egybe öntett, hogy lenne két egyforma pohara az ecclesiának az uri szent vacsorának kiszolgáltatására, 1766-ik esztendőben.” Már korábban az egyik tányért szintén átalakították, a felirat erre utal: „Siralmas 1739. esztendőben eklésia költségén nagyobb formára vétetett Nánási József prédikátor és Kovács János hadnagy idejében.” A „siralmas esztendő” alatt az 1739-es pestisjárvány értendő. A terítők közül kettő 1683-ban készült, az egyikre latinul, a másikkra magyarul hímezték a virágmintákon kívül ezt a szöveget: „Ecce Agnus Dei, qui tollis peccata mundi.” – „Istennek Báránnya, ki elvészed a világ bűneit, könyörülj rajtunk.” Erre a terítőre a zászlós báránnyt is ráhímezték.

Az 1763-as összeírás eléggé szűkszavú. Minden részletezés nélkül sorolja fel a tárgyakat, kihagyja a leltárból a szőnyegeket, említ viszont egy szaru nyelű, ezüstberakásos kenyérvágó kést, amit 1743-ban vásároltak. A leltár szerint a keresztelő edény csupán egy ón kanna volt, tányér nélkül.

Hajdúhadházon 1763-ban volt: öt ón kanna, az egyiket 1699-ben vették az eklésia költségén; két ezüst pohár, az egyik 1631-ből, a másik 1742-ből való; egy ezüst tányér 1754-ből; két sávós, vagyis szöttes és egy csipkés abrosz; tíz terítő, ebből négy arannyal hímezt, kettő színes selyemmel, a „többi közönséges” – olvassuk a leltárban. A keresztelő edények: egy ón tál a hozzávaló kannáskával. A leltározást sebtiben végezték a prédikátorok, mert az ón kannák között van egy 1623-ból való, tehát egy régi és értékes darab.

Hajdúnánás úrasztali felszerelései közül a legrégebb és legértékesebb, szinte páratlanul mondható darab az a bor töltőgető edény, amiről a leltár csupán annyit mond: „egy ezüst kanna, egy font”. Megtudjuk tehát, hogy a kanna 56 dekagramm súlyú, de a leltár egy szóval sem említi, hogy a kannán két érmet találunk héber felirattal. A nemes vonalú, aranyozott ezüst edény az 1500-as évek végén készülhetett Debrecenben. A kanna fedelébe és aljába illesztve található a két ezüst érme, melynek egyik oldalán Krisztus-főt látunk egy alef betűvel, és Jisai névvel, ami Jézus Dávid királyi házából való eredetére utal. A másik oldalon hosszabb héber szöveg olvasható: „Mesiach melek beenós löjóm jómá dám ószé chai” – magyarul, szabad fordításban: Messiás, az emberek királya, időtlen időkig életet szerző vér. A feliratban az Ó- és Újszövetség egységének szép példáját látjuk. Nyolc ón kanna volt a nánásiak birtokában, ebből az egyik 1687-ben készült. A két ezüst pohár közül az egyiket 1641-ben, a másikat 1680-ban ajándékozták. A kenyérsztásra azonban csak egy ón tányér szolgált. Három abrosza volt az eklézsianak, ebből kettő aranyos fonállal varrott, egy pedig szöttes; a kilenc terítő közül nyolc arany- és ezüsthimes, egy pedig közönséges keszkenő volt. A keresztelő edényekről ott olvassuk: „egy kis ón kanna és egy ón medence, új keresztelő edény ezüst tányér és kanna.”

Hajdúszoboszló esetében azt tapasztaljuk, hogy az eklézsia majdnem minden úrasztali edényét átalakította vagy renováltatta. A régi kenyérsztó ezüst tányérnak ez volt a felirata: „Nemes Szoboszló városa szentelte az Úrnak szent asztalához az 1639. esztendőben Lente Dávid kapitányságában, Vácsi András prédikátorságában. Renováltott 1747.” Hasonló a helyzet a két aranyozott ezüst, ún. szölyőfős serleggel. Az egyiket a latin nyelvű felirat szerint a szoboszlói eklézsia számára Fekete Mihály hajdúkapitány csináltatta 1658-ban, de 1766-ban átalakították. A második kelyhen nincs régi évszám, csak bibliai idézet: „Meghízalod olajjal az én fejemet és az én poharamat tele töltöd. Zsolt. 23:5.” A kehely talpára ezt a szöveget vésették: „Tatai Ferenc úr prédikátorságában készítette ezt a pohárt a szoboszlói szent eklézsia 1748. esztendőben Malatinszki Gergely úr hadnagyságában.” Az összeírás szerint 1763-ban volt a szoboszlói gyülekezetnek öt ón kannája, az egyiket 1721-ben Nádudvari Szőke Gáspár ajándékozta, de ezt is átalakították, illetve renoválták 1764-ben. Az úrasztali abroszok közül ki kell emelnünk a Császi Mártonné, Mátyus Zsuzsanna által ajándékozott különösen szép recsecsipkés abroszt, mert legiobb tudásunk szerint ez a legrégebb évszámmal – 1614 – ellátott ilyenfajta úrasztali textil. Ezen kívül volt még két selyem hímmel varrott, négy fehér csipkés és egy szöttes abrosz Hajdúszoboszlón, volt két arany csipkés és hét arannyal varrott terítő, valamint egy „török hímmel varrott abrosz”. Keresztelő edényt nem említi a leltár, valószínűleg azért, mert ez a templomban volt, így kimaradhatott az összeírásból.

Vámospércs a kisebb lélekszámú gyülekezetek közé tartozott és tartozik, ezzel magyarázható, hogy ebben az eklézsiaiban kevesebb úrasztali edényt, terítőt találunk. A leltár szerint volt az egyházközségben: ón kanna hat; egy ezüst, arannyal futtatott, srofos, négy darabból álló pohár, hasonló materiából készült fedővel, Nagy János neve alatt, évszám nélkül; egy ezüst, arannyal futtatott tányér, amelyet 1651-ben ajándékozott Csire Péter; három abrosz, ebből kettő szöttes, egy gyoics; asztalra való keszkenő négy, selyemmel és

arannyal varrottak; „vagyon zöld, sárga és fekete szőrrel szütt szőnyeg”, – ez valószínűleg erdélyi festékes szőnyeg lehetett, mert a keleti szőnyegetek csomózták, az előbbieket pedig szövöszéken készítették. A keresztelő edények ón tálból és kancsóból álltak.

A polgári eklézsia megszűnt ugyan 1718-ban, azonban a gyülekezet úrasztali poharát és tányérját Ártándra menekítették, hogy miért éppen ide, erre nem tudunk felelni. Lényeg az, hogy a tányér 1635-ben készült kifejezetten az úrasztalára, erre utal az egyik latin nyelvű felirata: „Panis est corpus Christi sacramentaliter, Anno 1635”, – de a szöveg így folytatódik: „Nemes Deák Ferenc uram atta az polgári reformata ecclesia úrasztalára Isten dicsőségére, Anno 1690.” Ugyancsak Deák Ferenc ajándékozta 1690-ben az ezüst poharat is, amelyen hasonló feliratot olvashatunk. Úgy látszik, hogy a tányér és a pohár száz évig magánkézben volt, mert Hodossy János ártándi lakos 1790-ben a helybeli templomnak adományozta a két edényt, majd 1962-ben az ártándi gyülekezet visszaadta a tányért és a pohárt a polgári egyházközségnek. Az eset szép példája az úrasztali felszerelések védelmének, amellyel kapcsolatban sajnos rossz tapasztalataink is vannak.

Összesítve tehát az adatokat, 1763-ban volt: Böszörményben 21 klenódium, Hadházon 24 klenódium, Nánáson 28 klenódium, Szoboszlón 25 klenódium, Vámosprécsen 16 klenódium.

Nagyjából a hajdúvárosok egyenlő arányban voltak ellátva úrasztali felszerelésekkel, amelyek között érdekes darabok is vannak, mert nemcsak a prédikátorok, de a hajdútiszték nevét is megtudjuk a feliratokból. A böszörményi poharat Kömlei Kis István hajdúfőkapitány renováltatta, a tányér átalakítása Kovács János hadnagy idejében történt 1739-ben. A szoboszlói kelyhet Fekete Mihály hajdúkapitány csináltatta 1685-ben, átalakították Malatinszki Gergely hadnagyságában, a tányért Lente Dávid kapitányságában csináltatták 1639-ben, és rávésették a Bocskai címet.

Hogy milyen fontossága lehet az úrasztali edények feliratainak, csak egy példát említek: a közelmúltban jelent meg Berettyóújfalu története¹. Átnéztem a vaskos kötetet, amelyből kiderült, hogy semmiféle adat nincs arra vonatkozólag, hogy Újfalu a XVII. század elején lakott település lett volna. Elővettem a jelen tanulmányom alapját képező 1763-as összeírást, és Berettyóújfalunál – az eklézsia ekkor még a debreceni traktushoz tartozott – ezt találtam bejegyezve: „vagyon egy ezüst tányér, Csordás Mátyás hadnagy lévén készítette 1615”. – Nyilvánvaló, hogy nem létező eklézsia számára nem csináltattak úrasztali edényt, vagyis a XVII. század elején Újfalu nem lehetett pusztá és lakatlan. A könyv megjelent, a helyesbítésre már nem volt lehetőség.

Befejezésül még ennyit: a tiszántúli egyházkerület 1808-1809 között rendelt el általános összeírást, de az egyházkerületi Levéltárban csak az alábbi traktusok vizitációs jegyzőkönyvei találhatóak: Bereg, Bihar, Debrecen, Érmellék, Középszolnok, Nagybánya, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa. A hajdúvárosok 1809-es összeírását munkám során tehát nem használhattam fel, így arról sem beszélhetek, hogy 1763-tól 1809-ig milyen mértékben növekedett az úrasztali felszerelések száma a hajdúvárosi ekléziákban.

¹ Berettyóújfalu története, szerkesztette: Varga Gyula, Berettyóújfalu, 1981. 684. p.

„NÉPMŰVELÉS” A HORTOBÁGYON A XVIII. SZÁZADBAN

Különös a tanulmányunk címe, de még különösebbnek tekinthető az a jámbor szándék, amely két szerzőt indított arra a XVIII. század második felében, hogy a pásztorokat tanítsa, a természettudományban, a valláserkölcsei ismeretekben pallérozza, mai kifejezéssel élve: népműveléssel próbálkozzon egy nagyon régi foglalkozást végző embercsoport körében.

A két szerző: Molnár János, és Jeney György, akikről a Szinnyei-féle Magyar írók élete és munkái című lexikonban ezt olvashatjuk: Molnár János, (1728-1804) bölcsészeti és teológiai doktor, Jézus-társasági áldozópap, később apát. Tanult Győrben, Pozsonyban, Grácban, Kassán. Tanított Sárospatakon, Kassán, Esztergomban, Budán és Nagyszombaton. A lexikon Molnár Jánosnak harminc önállóan megjelent művét sorolja fel, köztük a témánkkal kapcsolatos „Pásztor ember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv” címűt. Jeney György, született Balmazújvároson, ahol az atyja református lelképásztor volt, meghalt Szatmáron 1843-ban. Tanult Debrecenben, 1779. ápr. 23-án lépett a felsőbb osztályokba. Később Nagyszalontán tanító, Szatmáron városi tanácsos, főjegyző, 1826-32 között főbíró. 1830-ban országgyűlési képviselő, Szatmár és egyéb megyék ülnöke, az egyházmegye gondnoka, mint ilyen tevékenyen részt vett az egyházi és iskolai ügyek intézésében. A lexikon három művét említi, köztük a témánkkal kapcsolatos, a „Természet-könyve. A hortobágyi pásztor és a természet vizsgáló” címűt.

Időrendben haladva előbb Molnár János művét ismertetjük, amely név nélkül jelent meg: „Pásztor-ember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv. I. A pásztorok betsületéről, Isten és ember előtt. II. A pásztorok kötelességéről, 1. Urokra nézve. 2. Magokra, s társaikra. 3. Az Istenre nézve. Pozsonyban, Landerer Mihály betűivel. 1775.” címmel. Molnár János ezt a művét Petrovszky Sándor huszár főhadnagynak ajánlotta, akinek „tanátsával, példájával, költségével, s egyéb szép igyekezetivel, és tételeményivel, a köz jó nagy gondú, és érdemű nevelőjének ezen munkáját alázatos köszönettel, s tisztelettel bé-mutatva annak készítője” – olvassuk az ajánlásban.

Felvetődik a kérdés: mi indította Molnár Jánost arra, hogy a teológiai tanulmányoktól kissé távol eső feladattal, a pásztorok nevelésével, oktatásával foglalkozzon? A választ a kor szellemében, irodalmi ízlésében, vagyis a szentimentalizmusban találjuk meg. Ez az irányzat Németországból, Bécsen keresztül jutott el hozzánk, elsősorban Salamon Gessner (1730-1788) művei révén. A Svájcban élő író egyrészt az antik, másrészt Wieland és Kleist német zeneszerzők hatására adta ki bukolikus hangulatú írásait, amelyekben a pásztori élet szépségét, zavartalan boldogságát dicsőíti. A szentimenta-

lizmus követői azt tűzték ki célul, hogy a lelket, a szívet kiműveljék, megneveljék. Az ideált a pásztori életben látták megvalósulni, mint ahogy tették évszázadokkal korábban a görög és római bukolikus költészet nagyjai: Theokritosz, Bion, és Moschos, Vergilius és Longos. A szentimentalizmus, illetve Gessner hatása az irodalomtörténetesek szerint negyven-ötven évvel megkétszerezte el hazánkban, de ha figyelembe vesszük, hogy Gessner „Ábel halála” 1758-ban megjelent művét Kónyi János őrmester 1775-ben magyarra fordította és kiadta, Molnár János pedig a „Pásztor-ember” című művét szintén 1775-ben írta, akkor ez azt jelenti, hogy a szentimentalizmus korábban hatott a hazai kultúrában, bár Molnár János műve nem regény, hanem ismeretterjesztő alkotás. Így érthető, hogy a magyar szentimentalizmussal foglalkozó irodalomtörténetesek nem említik Molnár János munkáját, neve nem szerepel a Gessner hatása alatt álló íróink: Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Dayka Gábor, Szentjóni Szabó László és Bajza József mellett.

Érdekes viszont, hogy Kónyi János az „Ábel halála”-t szintén Petrovsky Sándor főhadnagynak ajánlotta. Adva volt tehát egy, a szépliteratúra iránt érdeklődő őrmester, aki Gessnernek, az első pásztorról, Ábelről szóló prózáját magyarra fordította, egy jezsuita tanár, aki a pásztorokat akarta kiművelni, és egy mecénás, aki ezt a tevékenységet szellemi és anyagi vonatkozásban támogatta.

Molnár János a művét a „Bé-köszöntés”-sel kezdi: „Jó napot pásztorok: Ábrahám, Izsák, Jákob követői. Jó hírt, jó szerentsét, bizonyos vigasztalást hozok, hogy ha befogadtok. Az miben álljon, mi valóságos légyen, észre véenditek, ha illendő vigyázással szemet, szívet fogtok vetni arra, a mit e könyvemben hasznokra elé-adok. Öszveültök néha, ki kenyerezvén, ki pipázván, ki faragván. Noszsa! félre tévén amennyire lehet, egy kis korig egyebet, tegyetek próbát, mit mond a könyvem. Olvassa el, a ki ahoz többet tud, többet ért, egyebek hallatára. Isten ki tudja, de én reménlem, haszon nélkül, a ki a benne lévő tanításnak meg-ve-ti a fülét, mellőle fel nem kél. Nézzétek meg az Isten adta szép elmének, szép erőnek, szép termetnek bennetek, s köztetek lévő mivoltát, állapotját. Illik-é, Isteni illy szép ajándékot elvsztegetni, jóra nem fordítani, alkalmaztatni; sőt illik-é, bóldogtalan, kár-vallott szégyenségre fordítani? Ah! mi betsületes, jó ízü élet lehet a pásztori élet, ha ki tud véle élni.” Ezután a pártfogó, Petrovsky Sándor bemutatása következik, aki „nemes ember, udvari ember, s több a féle: Hol a pásztor ember? Szégyen-é őket tanítani? sőt nem szégyen-é őket tanítás nélkül hagyni? tömlőzre, akasztófára, kerékre, nyársra, hollók gyomrára ereszteti, azokat, kik Istennek, embernek, hazának, fejedelminknek olly sok-féle hasznára, olly sok féle-képpen alkalmasok; s a tanítás szűkölködése miatt sokszor olly károsok.”

A szerző ismeri azt a társadalmi réteget, amelyet tanítani akar, és tudja, hogy vannak a pásztorok között, akik nem tudnak olvasni. Mit javasol Molnár János ebben a helyzetben? Azt, hogy a pásztorok urai, gazdái, ezek felesége olvassa fel a könyvét. „O! ki ne vallaná azt a tapasztalt dolognak: hogy igen-is gyakran többet vihet végbe az ollyanoknál e féle oktatással, hogy sem a pattogó, durrogó fenyegetőzéssel... Az érettek készített tanítással elé-állók tehát pásztorok! pusztában, mezőtökben, szállástok-

ban, tanyátokban, gúnyhótokban. Légyen, édes mieink! Légyen előttetek szeretetemet, tietek; sőt az egész országé léssen a haszon, az Istené a ditsőség, öröm a mennyországé. Ezt ohajtom, ezt reménylem.” – fejezi be Molnár János a „bé-köszöntő”-t.

Valóban idillikus jelenet: a pásztorok körülülik a gazdát, a gazdasszonyt, és áhítatosan hallgatják a tanítást, az úr tanítja a parasztot a természetrajzra, Isten és ember iránti engedelmességre, alázatosságra. A Világirodalmi lexikon szerint maga Gessner állapítja meg egyik kötetében, hogy „ilyen jelenetek nem léteznek a mi világunkban, ahol a parasztnak le kell adnia a nehéz munkával szerzett fölöslegét földesurának és a városoknak.” Bizonyosra vesszük, hogy hazánkban sem akadt olyan jótét lélek, a pásztorok művelődésén szorgoskodó gazda, aki nem azért ment ki a pusztára, hogy a számadóval a nyáj, a ménés, a gulya állapota felől beszélgesse, hanem azért, hogy oktassa a pásztorokat és a bojtárokat.

Bár a szerző a könyvének címlapján közöl egy rövid tartalomjegyzéket, de ez csak összefoglalása annak, amiről 224 oldalon keresztül ír. Valójában a könyv két főrészre, huszonnyolc fejezetre tagolódik. Az első rész „A pásztori rendnek Isten előtt való betsületéről” főcímet viseli. Molnár János arról igyekszik meggyőzni a pásztorokat, hogy ők „nem utolsó személyei az emberi nemzetnek”. Sőt az Istennek első „kedvesi” a pásztorok voltak. A szerző utal Ádámra, aki tulajdonképpen a Paradicsomban pásztori tevékenységet folytatott, amikor nevet adott az Isten által teremtett állatoknak. Pásztor volt Ábel, Jézus születését az angyalok a betlehemi pásztoroknak jelentették meg. De pásztorok voltak „A választott népnek eleji” is, írja Molnár János, majd felsorolja Ábrahámot, Izsákot, Jákobon kívül Mózes, Jákob fiait, köztük Józsefet, aki „Egyiptusban oly nagy méltóságra jutott, hogy csak az ország királya volna nálánál fellyeb-való, de nem szégyenlő a király előtt az ő ayafiait pásztoroknak ismérni, vallani és hidetni”. A „vitézek” közül, akik pásztorok voltak Molnár János Dávidot említi, aki „nem akár mi déb dáb vaddal”, hanem medvével és „oroszlánnyal” szállt szembe, hogy megvédje a nyáját. Pásztorleány volt az orléanski szűz, Jeanne d’Arc, akit Molnár János szerint az apja után Dátziai Joannának neveztek. Császárok, királyok, püspök és pápa került ki a pásztorok közül – írja Molnár János; a pogányok pásztoristenei közül Apollót és Pánt sorolja fel a szerző, és mint pásztorfejedelmet említi Romulust és Remust. Saul, Izrael királya szintén pásztor volt. A próféták közül pásztor volt Ámos, de „ezek nem arra tartanak, hogy valaki a mostanyi pásztorok közül vagy fejedelemségre, vagy prófétaságra ásetozzék, hanem hogy Isten előtt így megbetsült rendben betsületesen éllyen; s megbetsülle sorsát minden féle erköltsel, ha a pásztorok között tetszeni kíván az Istennek”, foglalja össze Molnár János a tanítást.

A könyv hetedik fejezetében Molnár János „A jó pásztorok a lelki pásztor példáji” címmel beszél Jézus Krisztusról, mint az egyetlen és igazi Jó Pásztorról, akinek mi a juhái vagyunk. Pétert sem nevezte Jézus királynak, fővezérnek, kormányzónak, hanem csak egyszerűen pásztornak. Molnár János a bibliai példák esetében mindig utal a szentírási helyekre, ezeket szó szerint idézi. „A pásztori rendnek az emberek előtt való méltó betsülete” című fejezetben a szerző a „régii nagyok fiáról, leányairól!” beszél, akik

pásztorok voltak, tehát újra említi Ábelt, Izsákot, Saul, Dávidot, Jákóbot, Józsefet, a leányok közül Ráheld, Jákób második feleségét. A „régí nagyok nevelői”-nek sorában szintén találunk pásttorembert. Cirusz perzsa királyt Herodotosz szerint egy pásttor tanította gyermekkorában. A spártai nevelés alapja a pásttorkodás volt, állítja Molnár János, majd ezzel fejezi be az első könyvét: „Hogy ne vólna az emberi nemzet előtt nagy a pásttorok betsülete, kinek az emberi nemzetben olly nagy az érdemek. Tudjuk jámborok, mi nagy a ti fáradságtok haszna, s tsak erre a haszonra nézve is megérdemlitek tólünk a szeretetet, a betsületes tartást, bért, oltalmat. Közületek kik teve pásttorok, úgy mint nap-keleten, kik szarvas pásttorok, úgy mint éjszak-táján, kik juhászok, kik pedig gulyások, göbölösök, tsordások, ló, servélyes, borjú, vagy egyéb szerű pásttorok. Ti nevelitek leg-először is sok féle eledelink, ruházatink eszközeit, utazásaink, szántásink, vetésink, békesség-szerző táborink segítségét. Ha szép, ha gyors a vitéz paripája, néktek köszönnye leg-először is azt a vitéz. Ha jó izü a hus falat az uri asztalokon, ha jó izü a nyúl, fogoly, fátzány, annak az izét ti ráztátok a makk-termő fáról. Ha gyors a lógos kotsiba, parutsba, hintóba a négyes, hatos, nyerges, rudas, kisáfás, azok mellett ti szenvedtétek leg-először a fagyot, mint a forró napot. Ha erős a jármos, vagy a rakott szekérbe a daru, a szarvas, ti vóltatok ott is az első dajkák. Lobog a kalpag, pirúl a tsizma, villog a sok színü nadrág, dolmány, mente, köntös; meleg a ködmön, bunda, és egyéb öltözet; de a ti kezetek alól méne a mivesek keze alá, s onnan a testetekre. Egy szóval hasznos, és az emberi nemzet előtt érdemes az a rend, mellynek gondviselésére olly sok ezernyi ezer forint árú jószág eresztetik.”

18

Úgy véljük, hogy a szerző kisé túloz a pásttorság dicséretében, mert a nyúl, a fogoly, a fácán megél a pásttorok gondoskodása nélkül is, főleg azonban nem kellett ezeknek az állatoknak a makkot lerázni, legfeljebb a sertéseknek. Van néhány olyan kifejezés Molnár János idézett szövegében, ami magyarázatra szorul. A „lógos kotsi” ülését síjakkal erősítették a tengelyhez; a „paruts” szó értelmét nem sikerült megtalálnunk. A „nyerges”, a „rudas” szavak a lovak helyére utalnak a rúd mellett. A „kisáfá”, illetve „kisefa” a négyfogatú szekér, koci tartozéka, hámfát jelent. „Daru”-nak nevezték régen azt a magyar ökröfajtát, amelynek a színe hasonlított a daru szürke színéhez. A „szarvas”, a Czuczor-Fogarasi szótár szerint általában hasított körmű állatot jelent, a mi esetünkben nyilván az ökröt.

Molnár János a könyvének második részét a 42. oldallal „A pásttorok hivatalyok” főcímmel kezdi, de ezt még felosztja két részre, vagyis: „A pásttori rendnek kötelessége urokra nézve”, és „A pásttorok engedelmessége” című fejezetre. Természetesen a rövid elmékedésekben a hangsúly az engedelmességen, az alázatosságon van, amellyel a pásttor szolgálja az urát, gazdáját. „Távu legyen a támadás, s az urak ellen bújtogatás, vagy az ilyen bújtogatók után való indulás. Mert ez az Istentől a vállatokra tett kötelesség: hogy engedelmeskedjete.” A szerző a pokol minden kínját sorolja fel büntetésképpen azoknak a pásttoroknak az elrettentésére, akik netán a gazdájukat egy kis

* Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára I-VI. köt., Pest, 1862-1871.

„torkosságért, nyereségért” megcsalják, az orgazdaság bűnébe esnének. Molnár János Jákóbot állítja példaképül a pásztorok elé, aki húsz éven át szolgálta hűséggel az apósát, Lábánt. A példa a hűség vonatkozásában elfogadható, de tudjuk a Bibliából, hogy Lábán és Jákob kapcsolatára a ravaszság, a csalás a jellemző: Lábán becsapta Jákóbot, amikor Ráhel helyet Leát adta hozzá feleségül. Jákob becsapta apósát, mert a fajnemesítést használta fel arra, hogy Lábán juhai közül a járandóság fejében a tarka juhokat kérte magának, és Jákob mesterkedése folytán ettől kezdve az após juhai mind tarka bárányt ellettek. Jákob a ravaszúságra ravaszúsággal, a csalásra csalással felelt, és még szerencse, hogy az eseményeknek ezt az összefüggését Molnár János nem tárta a pásztorok elé.

„Éz volt ám az ember! ez ám a hív szolga, a jó pásztor; igazsággal, engedelmes személy” – írja Molnár János Jákóbról, majd rátér „A pásztorok kötelessége önnön magokra, s társaikra nézve” című fejezetre, és itt először „A pásztorok békességé”-ről beszél. A szerző elítéli azokat, akik szitkozódnak, veszekednek, verekednek, „puskára, tsákányra, kardra kelnek.” A pásztoroknak szelíd, józan embernek kell lennie, kerülni kell a részegséget, mert ennek pokol a büntetése. A pásztoroknak tiszta lelkűnek kell lennie, és itt Molnár János a Galatákhoz írt levél 5. részét idézi elrettentő példaként, ugyanakkor elítéli József cselekedetét, aki a testvéreiről „rossz hírt” vitt atyjuknak. „Nem szabad hazugsággal árulkodni; de mások jobbulásán kell igen-is iparkodni” – írja Molnár János.

A szerző „a pásztorok józanságára nézve” több példát sorol fel. Szerinte a svábok (!) Julius Caesar idejében „soha bort az ő határokba nem eresztettek, mert a bor aszsonyossá teszi az embert”. A perzsák királya egy esztendőben csak egyszer részegedett le, „a pásztoroknak egyszer se szabad”. Hannibál soha egy meszely bornál többet nem ivott, Augustus császár pedig csak vízbe mártott kenyeret, savanyúságot, almát fogyasztott. „Illyen betsületes vigyázó józan elmét kíván az okosság a pásztoroknak Isten és ember előtt való betsületes rendiben” – írja Molnár János, aki a pásztorélet tisztaságát nemcsak a svábok, a császárok mértéktartásában mutatja meg a követendő példát, hanem a lappok életformájában is!

Honnan vehette 1775-ben Molnár János a könyvében levő adatokat a lappok-ról? Véleményünk szerint Sajnovics János (1733-1785) jezsuita rendtársától, aki VII. Keresztély dán király megbízásából csillagvizsgálóként járt 1769-ben Norvégia északi részén, de közben nyelvészeti kutatást is végzett, amelynek eredményeként kimutatta a lapp és a magyar nyelv közötti rokonságot. Sajnovics értekezése „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse” címmel 1770-ben Koppenhágában jelent meg, a könyvet, vagy magát a szerzőt Molnár János ismerhette. Tehát hiteles forrás alapján írhatta Molnár János, hogy a lappok „iszonyú nagy tartományokat foglalnak el, s közülük, ki a Dánus, ki a Svékusnak, ki pedig a Muszkának birtokában vannak”. A lappok az „irtóztató hideg”, az állandó hó miatt nem szánhatnak, nem vethetnek, tehenet, juhot, lovat nem nevelhetnek, „mégis a királynak hiven adóznak” – figyelmeztet Molnár János. „Elfoglal egy gazda az ő nemzetésével a hó-hátán egynéhány mért földre terjedő határt. Kerekas sátorának helyet készít, a havat bástya módra körös körül fel te-

tézi a szél ereje ellen. S minthogy az ország a szarvast bőven termi, a jó gazda othon ezt a gyors hasznos állatot bőven neveli. Azok számára gúnyhója mellett alkalmas állásokat tart. A meszsze vagy közel lévő erdőknek gyengébb ágából nekik edellel szolgál: a hóra is ki-veri őket, ahol azok addig kapálódnak, míg a földön futó nyír ágatskákra, és így jó eledelre nem találnak. Ezek az állatok gazdájokat hussal, téjjel, vajjal, sajtal kenyér nélkül is el-tartják. Bőröket a városokban el-adván pénzt fordítanak az adóra és egyéb szükségre. Illyen ott a pásztorkodás. Minemű a jóság? Hire sincsen nálok a tolvajlásnak. A ki valamit el-talál veszteni, mennyen vissza; egynehány hónap múlva is ott talállya, senki fel nem veszi. A házasságtörésnek, gyilkosságnak még a nevéől is irtoznak. Azok bizonyítják ezeket, kik tőlök, most egynehány esztendője hogy megfordultak. Mi szép dolog volna, ha el-menne a magyar pásztoroknak az hirek: hogy nints köztök tolvaj, nintsen gyilkos, nintsen parázna, hogy soha velek se földes ur, se vármegye, se király nem vesződik.”

„A pásztorok szorgalmatos gyakorlása” című fejezetben Molnár János az olimpiai játékokat említi, amelyekhez „jó pásztori erő szükséges”, már ami a birkózást, futást illeti.

Szép a pásztorélet, de mi ennek a haszna? Molnár János erre is megfelel „A pásztorok nyeresége” című fejezetben, de kijelenti, hogy a marhák nevelésének kereskedelmi hasznáról nem beszél, mert ezt csak a bécsi mészárosok tudják. Arról van tehát szó, hogy a pásztorok a henyélés helyett mivel töltsék az idejüket? „Ne nézzük édes mieink! Száj táva a szomszéd népek nyereséges tudományát; hanem nézzük, és egyetemben tanuljuk meg! Miért ne férne-el a pásztori hivatallal a kaptza kötés? az háló fonyás? a fából készülő sok féle edények vagy szerszámok készítése? Láték Nógrádban bizonyos szántó-vető embert, aki egész télen, a mennyire egyéb munkáji engedék, jármat faragna, simitta, s el-menvén Ketskemétre a Szent Józsefi vásárra járommal meg-arakott szekéren, és onnan el-adván a sok jármat, marhástól, szekeresetől, fél tarisznya pénzt hozott haza. S még akkor meg nem volt az országban a réz krajtzár.”

Molnár János felhívja a gazdák figyelmét, hogy a bojtárokat igyekezzenek valamilyen mesterségre megtanítani, figyeljék meg, hogy mit árulnak a német, a zsidó, a tót, a „krányitz” (a szlovák vásári árusok, T.B.) a kereskedők, kalmárok, és ilyen árucikkek előállítására ösztönözzék „már kiseded koroktól a fiatalabb pásztorokat”. Aki esetleg idegenkedne az effajta munkától, annak Molnár János a gyógynövények, patikafüvek gyűjtését javasolja, mert ezeket jó pénzért el lehet adni. Szintén jövedelmező mellékfoglalkozásként ajánlja Molnár János a szalma- és vesszőfonást, a pipaszárkésztést. A bojtárok esetleges tiltakozását, hogy „az apám sem szokott ilyesmit csinálni”, a szerző ezzel inti le: „Jobbúlni kell. Igyekezni kell. Jó izü a nyereség, s jó illatu a szaga akár mi betsületes iparkodás után.”

„A pásztorok mulatsága, közönségesen” című fejezetben Molnár János a bukolikus költőkről ír, akik a pásztori élet szépségéről, „eklogákat, avagy pásztori válogatott verseszeteket eresztettek-ki”. Ennek mintájára közli Molnár János „F.F.” eklogáját, amelyben „versent énekel Tirsis, Mirtillus, Menáلكás”. Nem tudjuk, hogy ki lehetett az ismer-

retlen költő, a bevezetőben csak annyit olvasunk, hogy az eklogát „az ország birájának fel-magasztalására írta”.

Gyökeresen megváltozik Molnár János könyvének tartalma a 85. laptól, mert ettől kezdve a szerző azt próbálja, hogy „ha lehetne-e a jó pásztornak az ég, föld, tűz, és egyéb teremtetett állatok nézegetésében, és vizsgálásában okos mulatsága”. A „multság” szó itt hasznos időtöltés, tanulást jelent, a természetrajzi ismeretek alapfokú elsajátítását. Molnár János – a mai ember számára olykor nevetséges formában – ír a Napról, a Holdról, a csillagokról. Az állatöv csillagairól megjegyzi a szerző, hogy „ezekből emberi szerentsét jövendőlni vétek”. A szívárvánnyal kapcsolatban ezt írja Molnár János: „Gyermek költemény, hogy a szívárvány vizet, békát, vagy embert szi maga felé”, de ember legyen a talpán, aki megéri a szerző magyarázatát a mennykőről, ami szerint nem ködarab, hanem „gőz-por”.

Molnár János az állatok ismertetését az elefánttal kezdi. A medvéről azt írja a szerző, hogy ez „ismeretes állat a lengyel-tántzról is... A medvéről a lengyel mese nevezetes”, de hogy ez a tánc és mese mi lehetett, nem tudtuk kideríteni. A lórol apró történeteket közöl Molnár János: „Tudván Dárius, hogy a kantza a tsikaját nagyon szereti, olly lóra üle az ütközetkor, mellynek a tsikaját otthon hagyá, hogy ha szaladni kellenék, az ollyan kantza hamarább haza ragadja.” Nagy Sándor lova a gazdáján kívül senkit sem hagyott a hátára ülni, illetve ha Nagy Sándor ezt akarta tenni, a ló térdet hajtott. „De illyesre az oláhok-is reá tanitják a lovat, a mint Nagy Váradon tapasztalám. S a lovász-mesterek mi szép mesterségekre tanitják a paripákat, kiki láthatja, és a pusztai tsikósok-is néha úgy tudnak még a déltzeg lóval-is bänni, mintha az ollyanok iskolájába jártak volna.”

Hosszan ír Molnár János a farkas tulajdonságairól, és ehhez felhasználja Gessner egyik művét, amelyben a farkas és a bárány között meglevő örök ellentétet Gessner még a két állat bőrében is kimutatja. „Igaz-é, nem-e? lássa Gessner,” – utal a kortársára Molnár János, hogy a farkas- és a juhbőrből készült húrok a hegedűn, a kobzon soha nem zengenek együtt; ha a farkasbőrt a juhbőr mellé teszik, a farkasbőr megeszi a juhbőrt, majd megjegyzi: „azomban héabavalóságokkal ámitani a köznépet nem emberség, fő képpen a mostani tudós világban; még-is illyenekkel rakják meg a kalendáriumot a könyvnyomtatók; s az illyenekhez úgy ragaszkodnak némellyek, hogy ha egyszer könyvben olvassák, negyven ötven esztendő korokban sem akarják magokat az illyen oktalanságokról le-tanittatni”. A farkas Molnár János szerint „a szarvas marhát hátul szokta meg ragadni: hogy amaz magát nehezen oltalmazhassa. Hogy az erős állatot könnyebben le-vonhassa, előre földdel meg-tölti tulajdon belét. A bárány véret a farkas kiszívja, ha verembe meg-fogatik, meg-alázza magát. Innen jöve ama mondás: alázatos mint a verembe esett farkas: örömmel szövetséget vetne a farkas a pásztorral, tsak az ebeket eresztenék el. Sok örömet a juhokkal is, tsak a pásztorokat, és komondorokat

¹ A szóban forgó költő Faludi Ferenc (1704-1779), az ő 1773-1775 között írt hat eklogájának összefoglaló címe: „Pásztori költemények méltóságos gróf Fekete Györgynek, mikor országunk bírája lett”.

botsássák el mellőlük. Ha mese kel, im a meg nem-vetendő. Komáságba hívá a farkas a tyúkot és a ludat. El-jövének. De végre midőn vigan valának, egyet ordit a farkas, s fogát vitsóritván, nyakon ragadja mind a kettőt emészti, nyeli. Ihol a farkas koma.”

A róka, a samár, a kutya ismertetése során Molnár János egy általunk ismeretlen szerzőre, Nagy Albertre hivatkozik, aki azt írja, hogy „a samár hátából, a mellyen terhet hordott, készített lábbeli soha se szakad el”. A madarak ismertetése során a szerző azt írja, hogy Ascanius bíborosnak olyan szajkója volt, hogy „el-tudta rendre mondani az egész Krédót minden hiba nélkül”. Az állatoknak „elmélkedő, közönséges meg-tekéngetések” című fejezet valóban elmélkedés, amelyet Molnár János egy Plüs nevű természettudós munkája alapján írt.

A szerző nem elfogult a saját könyvével szemben, mert a következő rövid részben olvasmányként ajánlja a pásztoroknak a római katolikus egyháztörténetet, Vajda Sámuel tihanyi apát „Az Ur Jesus élete” című könyvét. „Dávid király és pásztor penitentzia tartása” c. könyvet, „Az evangéliumos könyvet”, „Bertalanfinak a világ ismeretéről írt könyveit”, Benyitzki Péter énekeskönyvét, „Kempis Tamásnak drága tanítású négy könyvét,” végül javasolja Molnár János, Pázmány Péter imádságos könyvecskéjét.

„A pásztorok kötelessége az Istenre nézve” c. fejezetben Molnár János a pásztorokat imádkozni tanítja, ezért reggeli és esteli könyörgést közöl, versben és prózában. „A pásztorok kísértései” c. fejezetben erkölcsi tanításokat olvashatunk. Ezek között említi a szerző a jóra való restséget, a szerelmet, a tolvajságot, a szitkozódást. „Pásztorok minden kísértésben az Istenhez fohászkozzatok” – írja Molnár János, majd minden napra rövid áhítatos elmélkedést közöl. Molnár János könyve azoknak a bibliai igéknek a felsorolásával végződik, amelyek a példás, a tiszta, az istenfelő életre ösztönzik a pásztorokat.

Assner Ferenc pozsonyi rézmetsző két műve díszíti Molnár János könyvét. Az elsőt, teljesen ötletszerűen a 42. lapon találjuk, ahol a szövegben a pásztorok engedelmességéről beszél a szerző, a tájképen viszont bárányokat látunk békés legelés közben. Ezt annál is inkább megtehették a juhok, mert Dávid éppen egy medvét teper a földre, a fa alatt pedig egy döglött oroszlán fekszik. A rézmetszet tehát a 13. laphoz illene, ahol Dávid hőstetteiről olvashatunk, hogy ti. megölte a nyájára törő oroszlánokat és medvéket. A második képen, amelyet a 200. laphoz csatoltak, Mózeset látjuk az égő csipkebokor előtt, erről a csodáról viszont Molnár János a 25-26. lapokon ír.

Izgalmas, ugyanakkor teljesen kilátástalan vállalkozás lenne annak a kiderítése, hogy Molnár János könyvét olvasták-e a pásztorok, esetleg felolvasta-e a könyv erkölcsnevesítő, népművelő fejezeteit a gazda vagy a gazdasszony a cselédeinek, egyáltalán kezebe jutott-e a könyv azoknak, akiknek a szerző szánta.

Egy azonban biztos: Molnár János könyvét Jeney György nemcsak olvasta, hanem példaképpül állította maga elé, és ez ösztönözte arra, hogy hasonló céllal ismeretterjesztő könyvet írjon, kiadjon, de már csak a szülőföldje közelében élő hortobágyi, és ebből következően református vallású pásztorok számára. Így jelent meg a „Természet-Könyve. A hortobágyi pásztor, és a természet-visgáló. A nem-tudósok kedvéért írta Jeney György. Pestenn, Pátzko Ferentznek betűivel. 1791.” – című, 224 lap terjedelmű kiadvány.

Jeney György a könyve „Elöljáró beszéd”-ében elmondja, hogy a „munkátskáját” azoknak a kedvéért írta, akik nem tanulhattak főiskolában, de azok is haszonnal forgathatják, akik csak alsóbb fokú oktatásban részesültek. A szerző igyekszik népszerűen írni, tehát a mondanivalóját párbeszéd formájában, „két költött személyeknek beszélgetésébenn” adja elő. Már itt megjegyezzük, hogy a beszélgetések nem két, hanem több személy között folynak a könyvben, amelynek tartalmáról a szerző kijelenti, hogy „ez nem mese, nem história, azért meg-kivánnya, hogy figyelmetességgel olvastassék; másként nem a munka lesz az oka, hogy nem lehet érteni, hanem maga az olvasó. Vigyázva kerültem, hogy oljanokat ne irjak, melyeknek meg-értésekre több kívántatott volna.”

Sajnálattal állapítja meg a szerző, hogy „e mi hazánkban a köz rendű nép, mind eddig kevés gyönyörűségét kereste a könyveknek olvasásában, a kik leg-többre mentek is, be-érték, egy két könyörgéses könyvvel”. Az érdektelenség okát Jeney György a latin nyelvű könyvekben látja, amelyeknek a „fedele, el-takarta szemök elől azoknak szépségét; mint régen Móses a sidók elől több hitbéli dolgokat, a tzeremóniak takarékjával”. A szerző, mint a magyar népművelés magyar nyelvű úttörőjét Bod Péter (1712-1769) erdélyi református prédikátort említi, majd hivatkozik Pitter német íróra, aki az „Entwickelung der Geschichten” – a Történetek fejtegetése c. művével „eltsalta” a német községet a könyvek olvasására. Hasonló céllal írta J. D. Michaelis (1717-1791) göttingiai teológiai professzor a „Bibliára-való jegyzéseit, a tudatlanok számára”, olvassuk az előszóban. Jeney György elismeréssel szól a magyar nyelven megjelenő újságokról, ezek íróiról, akik tájékoztatják a közönséget a hazai, külföldi, „polgári, eklésiai, hadi és természeti állapotról. Vajha a magyar játékok édes hazánkban leg-alább nevezetesebb városainkban szokásba mennének” – áhítzik Jeney György a színházak után.

Amint láttuk, Molnár János ezzel kezdi a könyvét: „Jó napot Pásztorok,” Jeney György pedig így: „Jó napot Barátom”, és ezzel kezdődik a párbeszéd a természetvizsgáló, a pásztor, „edj bojtár” és társai között 224 oldalon keresztül úgy, hogy a pásztor vagy a bojtárok röviden kérdeznek, a természetvizsgáló hosszadalmasan válaszol.

A pásztor „Fogadj Isten”-nel köszönti a természetvizsgálót, majd a beszélgetés így kezdődik:

„T. V. Mi Ember vagy?

P. Látja Uram, hogy a nyáj mellett heverészek.

Edj bojtár. Hát az Uram mi Ember?

T. V. Hijába mondom nem hiszen el.

P. Hogy ne hinném emberséges ember szavát.

T. V. Én vagyok Természet-Vissgáló.

B. Nó; mer ha az Uram nem mondaná nem hinném.

T. V. El-mosojodik. Reá fordulván a Pásztorra. Esmérsz e engem régi kedves pajtásom.

P. Nem vehetem-fel Uramat. Nem járt az Uram Egerben az Oskolába?”

Kiderül a beszélgetés során, hogy a természetvizsgáló és a pásztor tényleg együtt tanult, de a pásztor nem ismerte fel az osztálytársát. A pásztor a barátja kérdésére bevallja,

hogy azért hagyta ott az iskolát, mert a pénzt, amit a szegény szülei a taníttatására összekuporgattak, elherdálta. „Mit tudtam tenni, ki-bujdostam erre a sivatag pusztára, a bojtárokkal meg-esmerkedtem már most hála Istennek szolgálatommal szépetskén kerestem; vagyon egynehány darab marhám” – mondja a pásztor. A természetvizsgáló megjegyzi, hogy egy tanult embernek unalmas lehet az élete a pusztán, amire a pásztor azt válaszolja, hogy eddig volt mivel szórakoztatni magát, amíg az egyetlen könyvét el nem vesztette, majd arra kéri a barátját, hogy adjon neki valami olvasnivalót. A természetvizsgáló rejtélyesen felel: olyan könyve tudok neked adni, amelyből a pogány, a török, a zsidó és a keresztyén egyaránt tanulhat. A könyvnek csupán három lapja van: az egyiket éjjel, a másikat nappal, a harmadikat viszont a pásztor nem olvashatja – mondja a tudós. A pásztor tréfának véli a választ, és újra kéri a könyvet. A tudós megmagyarázza az általa ajánlott könyv, a „természet könyvének” tartalmát: az első lap jelenti a Nap, a Hold, a csillagok éjjeli vizsgálatát. (A szerző itt nem gondol arra, hogy a Napot éjjel aligha lehet „vizsgálni.”) A második lap jelenti a föld, az állatok, füvek, fák és egyéb természeti dolgok tanulmányozását, mert ezt nappal lehet végezni. A harmadik lap a tenger, de ezt a pásztor nem ismerheti meg, mert távol lakik tőle.

„Nó pajtás így kell már tanulni ebből a nagy könyvből” – mondja a természetvizsgáló, majd rátér a teremtés csodájának szemléletes leírására: „Meljik festő-mester az aki a maga mesterségének meg-tagadásával, és minden tudományának el-felejtésével, ne bámulná a mezei virágok között a mezei liliomot?” Ki tud esőt csinálni, ki ismeri a gyermek születésének titkát – teszi fel a kérdést a természetvizsgáló. „Kell hát lenni egy bölts, egy mindenható Valóságnak, a ki ezt a világot, minket is teremtett, mert azt nem hihetjük el, a mint Plátó tartotta, hogy történetből lett volna; vagy amint Arisztoteles, hogy minden kezdet nélkül így állott volna-fel”, cáfolja a nagy filozófusokat a természetvizsgáló, végül megnevezi a Valóságot: „de mennyivel tovább megyünk, ennek a nagy könyvnek a vizsgálásában, annyival világosabban látjuk az Istennek mindenhatóságát, böltsességét, jóságát”. A pásztor annyira nekihevíül a pajtása beszédére, hogy kijelenti: „Kész vagyok téged ehenn szomjann halgatni, nem bánom ha mind el-vész-is a nyájom.” A természetvizsgáló azonban leinti: „Hibázol. Nékünk három-féle kötelességeink vagynak, Az Istenhez, magunkhoz, és felebarátunkhoz.”

Jóllehet Jeney György sehol sem említi Molnár János nevét, de a pásztorok kötelességének felsorolása egyértelműen arra utal, hogy a szerző Molnár Jánost utánozza, aki a pásztorok kötelességét más sorrendben ugyan, de szintén három pontba foglalja össze, ahogy ezt a könyvének címlapján olvashatjuk. Jeney György a pásztoroknak a gazdájuk iránti kötelességét nem említi, de a tanításban az erkölcsi intelmek között ez is megtalálható. Jeney György a három kötelességet már a beszélgetés kezdetén eléggé bonyolult módon viszonyítja egymáshoz, csúri-csavarja az erkölcsi normákat, és meglehetősen sajátos választ ad a felvetett etikai, teológiai kérdésekre, olykor elképesztő, de szemléletes példákkal illusztrálja, magyarázza a mondanivalóját.

Ami a pásztoroknak az Istenhez való kötelességét illeti, a természetvizsgáló megtilt mindenféle rossz cselekedetet, szidalmat, káromkodást, és ehhez fűzi hozzá, hogy a

pásztorok kötelesek magukat is megóvni a veszedelemtől, kötelesek becsületesen élni, „jóságot gyűjteni, házat építeni”, ugyanakkor a maguk „gyönyörködtetéséről” sem kell elfelejtkezniük, tehát lehet nekik, „annak idejében tisztességes és szabados mulatságba, játékba menni,” – mondja a természetvizsgáló. Persze adódhatnak helyzetek, amikor nehéz eldönteni, hogy mikor kell az embernek az Isten iránti, vagy pedig a felebarát iránti szeretetet gyakorolni, melyik az elsődrendű kötelességünk? A természetvizsgáló példával magyarázza meg az ilyen esetekben való helyes magatartást: ha valaki a pogányok fogságába esik, és arra kényszerítik, hogy tagadja meg Istent, különben meghal, akkor a mártíromságot kell választani, ami ugyan nagy kár az ember számára, de mentesül az istentagadás bűne, és ennek következményeitől, a pokoltól. Az ember ésszel éljen olyan esetben is, ha például tudja, hogy a templomot körülvette az ellenség, akkor ne menjen imádkozni. Ha vasárnap a víz elborítaná a learatott búzát, akkor az ember azonnal menjen a mezőre, és mentse ami menthető, elvégre aratás egyszer van egy esztendőben, vasárnap viszont ötvenkettő. Ha a sivatagban valaki egy éhezőre talál, a nála levő kis darab kenyeret nem köteles megosztani az ismeretlen emberrel, mert akkor mind a ketten elpusztulnak. „Mi lenne belőle, ha két vitézre az ellenség rá ütvén, kiki a társát oltalmazná” – bölcselkedik a természetvizsgáló.

„Krisztus Urunk azt parantsolja, hogy úgy szeressük felebarátunkat, mint magunkat” – veti közbe a pásztor. Ez igaz, felel a természetvizsgáló, azonban ahhoz, hogy másokat szerethessünk előbb magunkat kell szeretni, a veszedelemből előbb magunkat kell kiementeni, hogy másokon segíthessünk. Egyáltalán Jézus nem azt parancsolja, hogy a felebarátot jobban szeressük magunknál, mert ez képtelenség, adja meg az egoista választ a természetvizsgáló, megtagadva ezzel az önfeláldozás nemes elvét. A beszélgetés közben, illetve ennek végére megérkezik az öregbojtár, aki elmondja, hogy mi történt vele a múlt héten: borért ment a folyón túl levő csárdába, de amikor visszafelé jött, az evezős legény hibájából a csónak nekiütközött a malomnak, összetört, mindnyájan a vízbe estek. Az öregbojtár tudott ugyan egy kicsit úszni, meglátta azonban, hogy a zsidó sorstársa, aki szintén a csónakban volt, deszkába kapaszkodva evickél a part felé. Az öregbojtár, hogy az életét mentse, a zsidót letaszította a deszkáról, mert látta, hogy kettőjüket a deszka nem bírja el. A zsidó a vízbe fulladt, de ő szerencsésen megmenekült. „Már az uram beszédje szerint, abba nem vitétem, mert inkább tartoztam magamon segíteni” – mondja az öregbojtár. A természetvizsgáló, aki a valláserkölcsei kérdésekben legalább olyan jártas, mint a saját tudományában, azonnal rámutat az öregbojtár téves következtetésére, mert így válaszol: a te szerencsétlenségedet nem a zsidó okozta, a deszkát ő fogta meg először, és ezt tőle elvenni, ezzel a halálát okozni, nagy bűnnek számít. „Hát az uram nem lökte volna le a sidót” – kérdi az öregbojtár. A természetvizsgáló fölényesen válaszol: most nem arról van szó, hogy én mit tettem volna az adott helyzetben, hanem arról, hogy neked nem volt szabad a zsidót megfosztani az életmentő deszkától. A természetvizsgáló még egy példát mond az ilyenfajta esetről: ha valaki nyulat fog az erdőben, és ezt elveszem tőle, helytelenül cselekszem. Lehet a tolvajtól lopni, de ez nem mentesít a lopás bűne alól.

Az öregbojtár tovább feszegeti az igazság, igazságtalanság kérdését, amikor délben a bogrács mellett ülnek, esznek, isznak, amitől a bojtárnak „jó kedve tsutsorodik”, és megkérdezi a természetvizsgálót: vajon nem igazságtalanság-e az állatokat levágni, a húsvakat elfogyasztani, hiszen az állat is szeretne élni, és az ember táplálkozhatna csak kenyérrel, répával, borsóval, más kifejezéssel élve: lehetne vegetáriánus. A természetvizsgáló a Bibliára hivatkozva cáfolja meg ezt a téves felfogást, vagyis azzal, hogy az állatokat az Isten az ember javára teremtette, a húsevés tehát nem bűn, ez az életfenn-tartás egyik módja. Ebéd után a pásztor és a természetvizsgáló a gyepre heveredve folytatja a csevegést „pipaszó” mellett. A beszélgetés a csillagászatra terelődik, pontosabban a Napra, amelynek fényéről, melegéről hosszasan tanítja a természetvizsgáló a pásztert, és arra a kérdésre is feleletet ad, hogy mit kell értenünk a mennyország alatt: „a Szent Írás-magyarázók doktorok közönségesen, hogy a tsillagokonn feljül vagyon valami ditsőséges helj, a hova Krisztus fel ment, a hova Iljés fel ragadtatott, a hol az Isten a maga felséges ditsőségében lakozik.”

Ezek után a pásztor bevallja, hogy nem érti: mi tartja fenn a nagy ürességben a Napot, a Holdat, a csillagokat, miért nem esnek le? A természetvizsgáló a gravitáció elvével magyarázza a jelenséget, bár ezt a kifejezést nem használja, és azt is hozzáfűzi a mondandójához, hogy a Földön kívül a csillagokhoz is tartoznak a Földhöz hasonló bolygók, és ezeken szintén van élet, „vagnak lakosokkal teljes világok”.

A pásztor kérdésére, hogy honnan tudjuk ezt, a természetvizsgáló az ésszerűsége hivatkozik: Isten nem azért teremtette a csillagokat, hogy csupán éjszaka halványan világítsanak, ehhez más megoldást is találhatott volna. Senki sem fog a szekérbe nyolc lovat, ha kis terhet akar szállítani, ha egy bárányt le akarunk vágni, nem kell hozzá tizenhat ember, hogy a bárányt lefogja, vagyis a természetvizsgáló szerint a csillagok arra szolgálnak, hogy a Földhöz hasonló életlehetőséget biztosítsanak az ott élő emberek számára.

A beszélgetés a Napra terelődik, amelynek az anyaga – mondja a természetvizsgáló – „büdös kőből, szurok, s más lángoló materiákból” áll, a Földtől való távolsága húszmillió és néhány százezer mérföld, és egy kilótt golyóbis huszonöt esztendő alatt érne el a Napot. A fény és a hang sebessége közötti különbséget a természetvizsgáló ezzel illusztrálja: amikor II. Lipót császár és király koronázását – 1790. nov. 15. – a Gellért-hegyen díszlövéssekkel ünnepelték, az ágyúk torkollattüze után tizenháromig számoltak, amíg a hang elérkezett a pesti oldalra.

Időközben az evésre került a sor, a bojtárok hozzák a bográcsot. A pásztor arra kéri a természetvizsgálót, hogy az étel előtti fohászt hangosan mondja el, mert a bojtárok közül néhányan nem tudnak imádkozni. A természetvizsgáló „fel-álván” ezt modja: „Szent Isten szenteld-meg eledelünket, és italunkat, együtt lejendő beszélgetésünket. Ámen.” Az öregbojtár megjegyzi: „azt gondoltam hosszabb lesz”. A természetvizsgáló kifejti, hogy az imádság terjedelmét mindig az alkalom szabja meg. Este például hosszabban, de nem elhadarva kell imádkozni. Hálát kell adni, bűnbánatot kell tartani, kérni Istent, hogy vigyázzon reánk. Az egyik bojtár megjegyzi, hogy ő bizony fél a kísértetektől. Az öregbojtár hozzáfűzi, hogy ő látott a temetőben kísértetet lebegő láng,

fehér kutya képében. Szerencsére arra jött a szomszéd legényfia vasvillával a kezében. Ketten már bátrabban szálltak szembe a kísértettel, ami eltűnt a mocsarakban a fehér kutyával együtt. A természetvizsgáló kioktatja a bojtárokat, hogy kísértet nincs. A mocsár gőzei gyulladhatnak meg, ezek látszanak lidércfénynek. Semmi köze a lánghoz a kutyának, ez csak véletlenül kóborolhatott a temetőben. A pásztor azonban kételkedik a kutya ügyét illetően, mert őt bizony egy kutya éjszaka „megnyomta”, pedig „émetten”, vagyis ébren volt, és amíg a kutya el nem ment róla, szólni sem tudott. A természetvizsgáló a rossz fekvésnek tulajdonítja az efféle „megnyomások”-at, vérkeringési zavarokat, amelyek akkor következnek be, ha valaki a bal oldalán fekszik, és így a szívére nagyobb nyomás nehezedik. A vénasszonyok, a boszorkányok rontó hatalmával kapcsolatban a természetvizsgáló kijelenti, hogy ezek ilyesmire képtelenek, és kár volt ezeket annak idején megégetni. Mégis kell legyen valami hatalmuk a vénasszonyoknak – veti közbe az öregbojtár –, mert ha a pokolvar az ujjukkal kilencszer körülkerítik, érthetetlen szöveget mormolnak, ráolvasnak a betegre, a pokolvar elmúlik, a beteg meggyógyul. A természetvizsgáló babonának, csalásnak tartja az ilyenfajta gyógyítást, mert ezek nélkül, magától is meggyógyulhat a beteg. Aki beteg, az ne vajákos asszonyhoz, hanem az orvoshoz forduljon, figyelmezteti a bojtárokat a természetvizsgáló.

„Lám nekünk nem kell doktor” – mondja az egyik bojtár. Valóban, hangzik a válasz, mert ti egészséges életmódot folytattok, nem úgy, mint az urak, akik 10-15 féle étellel terhelik a gyomrukát, nem mozognak, ti pedig, bár sokat esztek, de a marhák után való futkározás közben kiizzadjátok magatokat, így nem fenyeget benneteket az elhízás veszélye – mondja a természetvizsgáló.

A beszélgetés a „látó”, a „rostavető” cigányasszonyokra terelődik. A pásztor azzal folytatja a beszélgetést, hogy gyermekkorában sokat hallott a „táltosokról, a garabontzás deákokról, a váltott gyerekekről, és némely lelkeknek holtok utánn való hazajárásokról. De megvallom, soha nem hittem”. A természetvizsgáló osztja a pásztor véleményét, tehát babonának tartja ezeket a hiedelmeket már 1791-ben, holott a néprajztudomány még a XX. század első feléből is talált adatokat a babonák továbbéléséről.

Jeney György könyvének az 58-ik lapján derül ki, hogy a beszélgetésekben mégis van rendszer, felosztás, mert a szerző ettől kezdve napokra osztja a tanítást, vagyis az eddigi társalgás hétfőn történt, és most következik a „második nap”. A pásztor és a természetvizsgáló reggel kölcsönösen bókolnak egymásnak: a pásztor szívesen hallgatja a oktatást, a barátja pedig szívesen tanít. „Le-ülnek tehát egy kies völgybenn”, és a természetvizsgáló a csillagászattal kezdi a népművelő munkát, bár ez most eléggé szűk körű, mert csak a pásztor hallgatja az eszmefuttatást. A tudós sorra veszi a naprendszer bolygóit: Mercur, Vénus, Föld, Mars, Jupiter, Saturnus – közben a természetvizsgáló Kopernikusra hivatkozik, a porba rajzot készít a pásztor számára a csillagok állásáról, „te pedig olvaso nézzed a rajzolatot” – veti közbe a természetvizsgáló. Tehát Jeney György könyvéhez hat rézmetszet is készült.

A harmadik napi oktatás témája az állatöv csillagainak ismertetése. Szóba kerül a Föld forgásának titka, az idő és a tér kérdése, meglehetősen bonyolult magyarázattal,

porba való rajzolással, illetve a rézmetszetekre való utalással. A beszélgetés estig tart, és most jön egy meghökkenítő esemény: a természetvizsgáló „a le-menő nap felé artzal, le-térdepel, ezt látván a pásztor észreveszi mit akar, ő is hasonlóképpen tselekszik, az oda érkezett bojtárok-is hasonlóképpen, a természetvizsgáló” fennhangon imádkozik a Teremtőhöz, pontosabban szövege: a Naphoz! A két és fél oldal terjedelmű imádságban Isten neve sehol sem fordul elő, bár a szövegből az derül ki, hogy a „világnak bölts Ura” hozza fel a Napot, vagyis ő parancsol az égitesteknek, és ő határozza meg, hogy az ember hány napot érhet meg a földi létben. A Magyar néprajzi lexikon szerint „megbízható nyomokat a napkultusz közelmúltbeli meglétére” az etnográfia nem talált az európai népszokásban. Jeney György könyve azonban azt mutatja, hogy valami eltorzult formában ez a kultusz 1791-ben élt, ha a pásztorok között nem is, de a racionalizmus hatására felbukkant az értelmiség körében. A természetvizsgáló „a bojtárok kedvéért” – estve lévén – a Holdról beszél, az ezzel kapcsolatos jelenségekről: holdtölte, holdfogyatkozás, majd kijelenti, hogy a Hold pontosan olyan, mint a Föld, emberek élnek rajta, sőt egy csillagász villámlást is észlelt a Holdon. Az oktatás a bolygók általános leírásával végződik, és a hallgatók „el-oszlanak a nyugvára”.

Negyedik nap korán ébrednek a bojtárok, a pásztor, a természetvizsgáló, és amikor a Nap feljön, ismét letérdepelnek, a Nap felé fordulva imádkoznak, de ennek a szövegét nem közli Jeney György. A pásztor és a természetvizsgáló most az üstökösről beszélget: mi az összetételük, mikor tűnnek fel? A természetvizsgáló a Halley-üstököst említi, ami legutóbb 1769-ben volt látható, de a lézéséről már jóval korábban tudtak a csillagászok.

Ötödik nap kerül sor a vízpartján a tűzről való beszélgetésre, a párolgás, az eső, a hó ismertetésére.

A hatodik napi társalgás lényegét nehéz lenne összefoglalni, mert ez bizony csapongó és szétfolyó, van benne teológia, filozófia, természetrajz, bibliakritika, amelyből az a tanulság, hogy a Bibliában levő csodákat józan okossággal kell értelmezni. A pásztor megköszöni a tanítást a barátjának, majd „egymást meg-tsókolgatván”, a természetvizsgáló „el-megy dőlगरá”.

Jeney György könyvét a benne található ceruzával és tintával írt nevek, feljegyzések szerint sokan olvasták. A címlapon az első tulajdonos neve áll: Szatsvay, de ezt később áthúzták. A szerző hivatkozik művében az újságírók nemes tevékenységére, Szacsvay Sándor 1785-től a Bécsben megjelenő Magyar Kurír és a Magyar Múza szerkesztője volt. A könyv előzéklapján ceruzával öt nevet írt valaki, de ezek közül csak Dugonits András nevét tudtuk elolvasni. „Szemerjay Kováts Sámuelé” felirat következik, alatta „Szakács Zsigmond ajándékából bírja Tóth Ferentz” szöveg, ez alatt Szabó Rebeka név olvasható. A címlap hátoldalára valaki ezt írta: „Szorgalma jutalmául nyerte Szakács Zsigmond tanítójától... (a név olvashatatlan) 1843. jan. 7.” A könyv hátlapján levő egyik üres lapon állatorvosi recept, és az alábbi szépen írt szöveg olvasható: „Eredeti magar romancok meg

¹ Magyar néprajzi lexikon, főszerkesztő: Ortutay Gyula, III. kötet, Budapest, 1980, 693.o.

az hátra levőket, Hubay Miklos, Palugyay, 3 db Himfy, Hetfort és Klárika 2 db, Sigwart 2 darab, Magar Minerva.” A másik lapon nagyon primitív betűkkel írta be a nevét a tulajdonos: „Ez a könyv tartozik Gorog (*nyilván Görög – T. B.*) Josefhez.”

A felsorolt nevek és művek közül Hubay Miklósról tudjuk, hogy a Költeményes munkái 1810-ben láttak napvilágot. A Palugyay az alábbi kiadványra utal: „Palugyay története. Melly az ifjú Palugyay Andrásnak Bubek Kriskával való hiv szerelmét foglalja magában. Pest, 1808.” Kisfaludy Sándorra utal a Himfy álnév. A „Herfort és Klárika” teljes címe: Herfort és Klárika. Valami az érzékeny szíveknek kedvéért Németből magyarra fordította Sz. S. 2 rész. Pest 1792-1793.” Sigwart talán azonos lehet H.C. Sigwart (1789-1844) német filozófussal. A Magyar Minerva szépirodalmi folyóirat első száma 1800-ban jelent meg. A bejegyzések arra utalnak, hogy Jeney György művét a hortobágyi pásztorok aligha olvashatták, az írása után esetleg Görög György lehetett paraszt származású, viszont Szabó Rebeka nem lehetett pásztor. Az említett szerzők romantikus stílusban írták kisebb-nagyobb műveiket, Jeney György könyve más tartalommal ugyan, de szintén ezt az irányzatot követi, hiszen a beszélgetések zöld gyepen, kies völgyben folynak, egyáltalán romantikus a pásztor és a természetvizsgáló találkozása, jámbor igyekezete, hogy a pásztorokat oktassa. A magyar romantikus irodalomnak tehát ilyen termékei is vannak, amelyek a korszak ízlését, lelkivilágát még érdekesebbé, gazdagabbá teszik.

KÖZÖS EGYETEM TERVE A „NEM EGYESÜLT GÖRÖGÖK”-KEL

Az egyházak történetében gyakran előfordult a múltó évszázadok során, hogy a különböző felekezetek valamilyen nagy ügyben összefogtak. Együtt igyekeztek a kitűzött cél elérésére és meg is találták egymás kezét a közös ügy kitervelésének, végrehajtásának munkájában.

A magyarországi református és evangélikus egyház, valamint az orthodox keleti egyház közötti kapcsolatnak egy szép példáját vettük most elő, amely sikertelen próbálkozás maradt csupán, de ettől függetlenül maga a történeti tény, a három egyház összetalálkozásának, a közös teher együttthordozásának nagyszerű kifejezője.

Magával a tárggyal nem mi foglalkozunk először. Klein Gáspár egy tanulmányában¹ ismerteti a magyarországi orthodox és a protestáns vallásúakkal közösen létrehozandó egyetem tervét. Mi most ebben a cikkünkben levéltári kutatások alapján részletesebben dolgozzuk fel ugyanezt a témát.

A közös egyetem tervének előzményei

A reformáció óta a magyarországi református egyházban a külföldi egyetemek látogatását tekintették a magasabb iskolai képzés tetőpontjának. A külföldi tanulmányutak előtt jó ideig úgyszólván semmiféle akadály nem volt, aki tanulni akart, bármelyik külföldi protestáns egyetemre beiratkozhatott, ha megvolt rá az anyagi lehetősége. A XVIII. században azonban egyre több nehézség merült fel a külföldre menni szándékozók előtt. Az állami egyházpolitika korlátozni igyekezett minden ilyen irányú törekvést. Magától a császári udvartól vetődik fel az a terv, hogy Magyarországon kell protestáns egyetemet létesíteni. Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodás alatt több ízben történtek ebben az irányban próbálkozások, de ezek minden alkalommal csak tervek maradtak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a protestánsok mindig ragaszkodtak ahhoz: ha létre is jönne a protestáns egyetem, a külföldi tanulmányozás ezzel nem szűnne meg. A létrejött egyetem csak a külföldre nem engedett ifjak magassabb iskolai képzését tette volna lehetővé.

II. József uralkodása után minden nem római katolikus egyetemi tanárt és iskolaigazgatót elmozdítottak állásukból. A rendelkezés az orthodox keleti vallásúakra is vonatkozott. Ez indította arra a tiszáninneri református egyházkerületet, hogy ismét elővegye a protestáns egyetem felállításának tervét, most már olyan formában, hogy a „nem egyesült görögök”-kel közösen állítanának fel egy teológiai fakultást. A terv 1796-

ban merült fel, abban az évben, amikor a budapesti tudományegyetemet Esztergomba szándékoztak áthelyezni. Az 1791: XXVI. tc. biztosította ugyan a protestáns egyház tanulóinak a külföldi egyetemek szabad látogatását, azonban szükségesnek tartotta az egyház, hogy a hit ápolására és a magasabb tudományok elsajátítására egy felsőbb iskola is létesüljön itt benn az országban.²

A tiszáninneni egyházkerület előterjesztése

Amint már említettük is, a közös egyetem terve a tiszáninneni egyházkerületből indult ki. 1796. február 8-án Bájton tartott közgyűlésen azt a határozatot hozták, hogy egy közös protestáns egyetem felállításának engedélyezését kéri az uralkodótól.

Báji Patay József a többi egyházkerület konsisztóriumainak is megküldi a gyűlés határozatát február 20-án, melynek az erre vonatkozó szakasza így szól: „Elöl adván ugyan azt is a V. Superintendantianak azon tartott köz Gyűlésünkbe, hogy a Pesti Universitasnak Esztergomba történhető általe által vallásunkon lévő Ifjaink oda nem mehetvén a magok e részben lejendő tökéletesítésektől el fognának záradni, annak el háritására tanátsosnak ítélte köz Gyűlésünk, hogy a Augustana Confession lévő Atyafiakkal és a Görög Vallásúakkal egy érzelemmel és öszve vetett kéréssel Felséges Fejedelmünknel alázatosan esedeznénk, hogy azon három vallásbéliek számára magok költségeken Hazánkban egy Universitást fel állítani kegyelmesen engedjen meg. A melynek módja, fundusa, helye, Projectalasanak és az egyéb Plánumnak ki dolgozása s elkészítése Consiliarius Vay József Úrnak ajánlatott, s azt elvégezvén, azt az iránt tartandó Concursusunkba be fogja adni...”³

A felállítandó egyetem tervezetének kidolgozásával tehát a tiszáninneni egyházkerület ifj. Vay Józsefet bízta meg. 1796. március 19-én kelt levelében tudósítja Patay József főgondnokot, hogy: „Az Evangelikusok és az Orientalis Valláson lévők számára fel állítandó Universitas reám bízott Projectumával annyira-amennyire azt most szükségesnek vélem közel készen vagyok. Függetlenkedes Uram Bátyámtól mikorra méltóztatik evégett egy kis Concursust rendelni. Talán az Innepek táján nem esne alkalmatlanul. Mihelyt készen leszek, s leírhatom, azonnal előre is nem mulasztom el közleni kedves Uram Bátyámmal...”⁴

Közben Patay József más vonalon is igyekszik előmozdítani az egyetem ügyét. Levélben felkeresi Ráday Gedeont, tájékoztatván őt a tiszáninneni egyházkerület tervéről, a többi között ezeket írja: „Látták ezt jó cél elérése módjáról, hogy külön-külön sem a napkeleti nem egyesült Ecclesia követőinek, sem egyik akármelyik Evangelica vallás tagjainak elegendő erejek nintsen. Ellenben hogy ha egyet értenek nem csak hogy ezen a Haza köz javával öszve kötött czélnek el érése majd csak érezhetetlen terhekkel fog esni, de más sok tekintetekre nézve is közbatorságoknak fő módja lészen...”⁵

Ifj. Vay József március 23-án kelt levelében ezeket írja Patay Józsefnek Bájra: „Közelebb irt levelemben tett ígéretem szerint iderekesztem mind a Magyar Országgi nem katolikusok számára fel állítandó Oskola Projectuma első Rajzolatát, a meny-

nyire más elfoglaltságaim között el készítettem, mind a Levélnek melly mellett a több Sup. Fő Curatorainak és az Aug. Conf. lévők Gen. Inspectorának és a Metropolita Ő Exellentájának gondolnám közleni lehetne...⁶

Vay József nemcsak a tervezetet küldte meg a metropolitának, hanem már előbb magának a közös egyetem tervének gondolatát is megírta. Tormási János szerint ugyanis: „Ennek vonasai még a Consiliarius fejében voltak, a mikor azokat a Carlovitzi Metropolita Úrral, Stratimirovits Eö Exellentájával közölte; ki annak a Magáéinál való commendatióját teljes készséggel ígérte, a maga különös azon való nagy öröme és helyben hagyása mellett...⁷

Nézzük most már magát a tervezetet, (latin nyelven Klein id. művének függelékében is megjelent hat nyomtatott lapon), melynek címe: „Primae lineae Proiecti erigendae pro Evangelicis et G. R. non Unitis Universitatis Scientiarum”. A tervezet szerint az egyetem felállításához szükséges alapot a három egyház közösen hozná létre olyan formán, hogy minden egyháztagra, reformátusra, evangélikusra és orthodox keleti vallásra egyaránt 15 krajcár járulékot kellene kivetni, mely az összesen 4 600 000 tagot kitevő egyházakban, ha csak négy milliót számítunk is, egy évben 200 000, tíz évben pedig két millió forintot tesz ki. Feltehető, hogy a jobbmódúak többet is fognak adni, mint 15 krajcár, tehát sokkal nagyobb összeg fog begyűlni. A pénz beszédését a gondnokra szándékoztak bízni. Az összegyűlt pénzt a királyi kincstárba szándékozták tenni, hogy más célra fel ne használhassák és semmiféle visszaélés ne történhessék vele. A tőke összegyűjtésének ilyen módjában nincs semmi rendkívüli, hiszen a keleti orthodoxoknál különben is szokásban volt hasonló esetekben a gyűjtés. A keleti orthodox egyház rendelkezése alatt állott egy bizonyos Novakovits-féle alapítvány, melyek a tervezet szerint szintén fel lehetne használni, mégpedig az egyetem számára nyomdát kellene belőle létesíteni, ahol a szükséges tankönyveket olcsón elő lehetne állítani. A hellyel kapcsolatban csak annyi a feltétel, hogy forgalmas helyen legyen és ahol az egyetem fenntartásához szükséges anyagok, élelmiszer, tüzelőanyag könnyen beszerezhető.

A hittant mindegyik felekezet saját vallású tanáraival taníttatná, az olyan tárgyak tanzékeinek az ellátását, amelyek mindegyik vallással közösek, bármelyik tanár elláthatná. A tanárok fizetése az alpból és a tanulóktól beszédett mérsékelt tandíjból történne. Éppen ezért nem tartják szükségesnek minden tanszék betöltését, ami a helyettesítések által megoldható lenne. A legfelsőbb felügyeletet az 1791: XXVI. tc. értelmében az uralkodó gyakorolná az egyetem felett. Az ifjúság irányítását a szenatus végezné, mely a rektorból és a felek megegyezése alapján néhány professzorból állana. A legfelsőbb gondnokságot a metropolita és a protestánsok egyetemes konsistoriuma gyakorolná.⁸

Az elkészített tervezetet „meg is küldötte azon Főtiszt. Superintendea, az olyan Universitas minéműsegeiről és fel állítódásának módjáról szóló Projectumot. Előadja egyszersmind, hogy erről, valamint a több Főtiszt. Superintendentiakat, úgy az Augustana Vallástételt követő Atyafiakat, és Méltóságos Stratimirovits Ő Exelját, mint a Nem egyesült Görögök Metropolitáját tudósította.” – mondja a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyve.⁹

A tiszántúli egyházkerület és a közös egyetem terve

A tiszántúli egyházkerület, de általában a többiek is nagy lelkesedéssel teszik magukévá a tervet. Az előbbi kerület jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „Hogy Universitasra sok tekintetben nagy szükségünk vagy: ez kérdést nem szenved; azonban pedig ez is bizonyos, hogy magunktól és magunkban gondoltatván, egy Universitasnak fel állítódása tőlünk ki nem telhetik, felhozódván továbbá az afféle nehézségek és okok is amellyek miatt ilyen három féle Vallásúak közt fel állítandó Universitasban jövendőben különböző-féle bajok, károk és akadályok adhatnak elő magokat és megvizsgáltatván úgy találtatott, hogy azok sokkal gyengébbek, mint sem ezen tzélnak ellent állhatnak: következőképpen a felolvasódott Projectum a velejére nézve ezen Consistorium által egyező akarattal (a Máramarosi Deputatust kivéven) elfogadódott.”¹⁰

A tiszántúli egyházkerület hét pontban foglalja össze megjegyzéseit a tervezetre vonatkozólag. „Reflexiones ad projectum circa erigendam Mixtam Universitatem Scientiarum”. Csak néhány fontosabb dolgot emelünk ki a latin nyelvű reflexiókból: „A 8.-lapon az utolsó §-ban, hogy a teológiai fakultásnak a tartozékait felekezeti különbség nélkül választott professzorok, a három egyház közös dogmát pedig egyazon tanár tanítsa, az nem szükséges, mivel az alap nemcsak hat, hanem több professzornak a teológiai fakultásra való beállítására is elegendő lesz. Ez nem is látzanék tanácsosnak, mert a lelkek egységét nemcsak hogy nem segítené elő, hanem sokkal inkább megzavarhatná. Ellenben a szent nyelveket és a homiletikát illetően minden egyes vallásfelekezet szabad tetszésére javasoljuk bízni, hogy vajjon ezekben saját professzort akar-e tartani, vagy a másik vallásfelekezet professzorának munkáját óhajtja igénybevenni? Ami a három vallásfelekezet dogmáit illeti, hogy ezek hogyan volnának elválaszthatók a többi dogmáktól, ez a lehető legnehezebb ügy és majdnem végéremehetetlen lenne, de sok teológiai vitatkozásra és a lelkek sok sértődésére adhatna okot és kétség kívül adna is...”

A tiszántúliak véleménye szerint a világi tárgyak tanítására arra alkalmas római katolikus tanárok is alkalmazhatók lehetnének, „de ezeket rendkívül óvatosan kell megválasztani, mert a tapasztalat azt mutatta, hogy bármely vallásban nagy a fanatizmus ereje annyira, hogy a testületek természetét is meg tudja változtatni és a feladatokat rosszul veszi számításba és a legjelentéktelenebb tudományokat is a vallási dogmák szolgálatába állíthatja, az ifjak lelkét pedig tévelygésbe viheti...” – majd így fejeződik be a reflexió: „... az a véleményünk, hogy magát a tervezetet, amely bölcsen átgondolt munka és igen üdvös is, ennek a Superintendentiának a nézete szerint is elfogadásra és pártfogásra javasoljuk...”¹¹

A tiszántúli egyházkerület a tervezet tette megjegyzéseit a tiszáninnyi egyházkerület április 25-én tartott miskolci közgyűlésére is elküldi, valamint azt az előterjesztést is, hogy a három egyházkerület küldöttjei Pesten egy közös tanácskozást tartsanak, ahol részletesen is megbeszélhetik majd az ügyet. „Magát a Projectumot igen jónak és szükségesnek tartjuk – írják – sőt mivel reménylünk, hogy mások is úgy fognak róla ítélni, azonban

pedig ez eránt nem jó magunkat soká függőben tartani: szükségesnek gondoljuk, hogy a Főtiszt. Superintendentiák ez eránt mentül előbb Concertatiot tartsanak, mind magok között, mind a Görög Rituson lévőkkel, mely ha a több Superintendentiák is méltóztatnak benne meg egyezni a jövő júniusnak 22.-ik napján Pesten meg eshetnék, úgy hogy a három valláson lévők a projectumban meg egyeznek, ugyanazon conferentiában az ő Felségének adandó instantia mindjárt el készítették és a Bécsbe késedelem nélkül felküldendő Deputatusok is ugyanott mindjárt ki neveztesenek”.¹²

A tiszántúli egyházkerület nem győzi eléggé hangsúlyozni az ügy sürgősségét és fontosságát. Legjobban bizonyítja ezt „A Mixta Universitas felállítására végett tartandó Conferentiára rendelt Deputatus adódott Instrukcio” – melyben ezeket olvashatjuk:

„1.) Igyekezzenek a Projectumot az ezen Superintendentia által tett Reflexiók szerént effectumba vétetni.

2.) Minden igyekezettel azon legyenek, hogy ezen Projectum mennél előbb acceptáltassék mind a nyóltz Evangelica Superintendentiák, mind pedig a nem unitus Görögök Metropolitája Stratimirovits Eö Exellentiaja által; és hogy ez eránt a közönséges meg egyezés mennél előbb véghez menjen.

3.) Mihelyt az egyezés és egyetértés meg lesz, azon legyenek, hogy a dolog el indítódjon, mert ezt sokára halasztani, a magokat előadható sokféle akadályok miatt nem jó, e végre:

4.) Azon kell lenni, hogy az Instantia még ott helyben meg is állíttassék és a Deputatusok kik azt Bécsbe bé adják ki választassanak.

5.) Ezen Superintendententia ítélete szerént elég lenne két Reform. és két Lutheránus Deputatus, a Metropolita Úr Eö Exelja hányat akar deputálni, vagy maga mellé venni, magára kellene bízni.”¹³

A tiszántúli egyházkerület által kitűzött június 23-i dátumot a többi kerületek kénytelen-kelletlen elfogadták. A kerületek ugyanis némi nehézeléssel vették tudomásul, hogy az ügy intézését Tiszántúl szinte teljesen magához ragadta. A tanácskozás idejét önkényesen, a többi egyházkerület és főleg a metropolita megkérdéze nélkül tűzte ki. Erre vonatkozólag Vay József ezeket írja Ráday Gedeonhoz Miskolcra: „A Túl a Tiszán lévő Superintendententia a fel állítandó Tudományok Universitása Projectumát némely nem essentialis változásokkal nem csak acceptálta, de pro Termino Concertationis Jún. 22. napját, oly maga meg határozásával projectálta is, hogy onnan a Deputatusok Bécs felé haladék nélkül indulhassanak, károsnak tartván minden halogatást. Ezen vélekedését meg iratta a Metropolita Ő Exelja is. Meg valloem részemről az Augusztusi Terminust elég idején valónak néztem volna, de már így lévén a dolog, az én kéréssem Exellentiadhoz csak az, hogyha másunnan meg nem akad a dolog, mi meg ne akasszuk. Exellentiad pedig Bécsi mulatását úgy méltóztassék rövidíteni, hogy ekkorra jelen lehessen. Mert jelen létele nélkül, meg valloem igen alkalmatlannak látnám ezen dolgok felvetését...”¹⁴

Mielőtt a pesti tanácskozás ismertetésébe bocsátkoznánk, a metropolita már idézett véleményén kívül, nézzük meg a többi egyházkerület és az evangélikusok állásfoglalását

az egyetem tervével kapcsolatban. Teleky József, a dunamelléki egyházkerület főgondnoka így ír Patay Józsefnek: „Ami azon Ven. Superintendentia az Aug. Confession lévő Atyafiakkal felállítandó Universitas dolgát illeti az ugyan annak idejében úgy tartom, hogy közönségesen tetsző gondolat lészen, mindazonáltal azt most mindjárt munkába kell venni...”¹⁵ Ráday Gedeon, a dunántúli kerület főgondnoka a többi között ezeket írja ugyancsak Patay Józsefnek: „Az Úrnak, Bátyám Uram utóbbi levelét is a felállítandó egyetem Plánumával együtt vettem, úgy vettem a Tiszán túl lévő Consistorium levelét is azon kevés változtatásokkal, amelyeket azon Plánumban tenni kívántak. A Veszprémi 23. folyó hó tartandó gyűlésünkön mi is elő fogjuk venni ezen materiát s reménylem, hogy a mi részünkről a legkisebb difficultas sem fog tétetődni és a Pesti Conferentián a Deputatusaink meg fognak jelenni.”¹⁶

Sokkal nagyobb lelkesedéssel ír Balogh Péter, az evangélikusok egyetemes felügyelője Patay Józsefnek: „Valami tehát ezen fő célt illeti, szükséges azt nagy megfontolás után egyező akarattal úgy megállapítani, hogy Fejedelmünk és jó Atyánk előtt, akinek királyi jussához tartozik a fő felvigyázás, kívánságunk kellemetes, magában végrehajtható s következményeiben hasznos lehessen. Nagy cél ez nagy dolog! Vajha a mennyei felség áldaná meg szándékainkat s töltené be szíveinket az egység lelkével. Ami a velem közlött munkát illeti szép gondolatok azok, de igen sok körülállás adja magát elé, mellyet jó volna egyszer ha csak 16 Úri embernek a nyóltz Superintendentiából, tudniillik kettőnek-kettőnek összejönni Pesten és a dolgokat körülállólóképpen megvizsgálni...”¹⁷

A pesti tanácskozás

35

Az 1796. június 22-re kitűzött, a felállítandó közös egyetemmel kapcsolatos tanácskozásra, ahol a tiszántúli egyházkerületet Vay István és Domokos Lajos, a tiszáninnenit pedig Vay Dániel és Komáromi György képviselték, sajnos a már felsoroltakon kívül csak a dunántúli egyházkerület küldte el képviselőit.

Vay Dániel így számol be Patay Józsefnek a konferenciáról: „24-én mind dél előtt, mint dél után, a kik itt voltunk egybe gyűltünk és noha még az Instrukción meg nem érkezett is, de Komáromi úrtól értvén annak minéműségét, ahoz képest atyafiságon beszélgettünk s tanácskoztunk, de csak a mi két Superintendentiánk és a Dunán innen való Superintendentia Követeiből állott a Gyűlésünk és Consiliarius Bernáth s b. Vay Urak voltak közülünk. A Lutheránus Atyafiaknak híre se volt sehol is, hogy valakit küldöttek volna, amely kétség kívül abból esett, hogy az öszvegyűlés terminussa előttük úgy amint kellett volna tudva nem volt... Valóban sajnálom, hogy ily vékony sikere és tsekély vagy semmi előmenetel lehetett most ezúttal fel tett jó tzelünknek, mellyet mi a Lutheránus Atyafiakkal együtt is mozdíthattunk volna.”¹⁸

A tanácskozás jegyzőkönyve is azt bizonyítja, hogy valóban nem tudták a deputátusok „az ügyet előmozdítani, mert ... akik már régebben várakoztak, némelyek pedig idejében eljövén, ezen körülállásokban mit kellessen cselekedni? elmenni-é a többieknek is, vagy pedig ezen egyjüvé való jövetelt valamely haszonra fordítani?”¹⁹

Kétségtelen, hogy a tanácskozás sikertelenségéhez a szervezetlenség is hozzájárult. Torkos Jakab levele bizonyítja ezt, melyet a püspök Ráday Gedeonhoz írt „... azon levelében, hogy azon Conferentiának terminussát nékem, vagy a Deputatus uraknak tudtukra fogja adni, hogy a rendelt időre meg jelenhessünk, de semmi tudósítását Exellentiádnak nem vehettük. Azonban ez előtt harmad nappal bizonyos relatiokból hallottam, hogy a conferentia Pesten meg esett...”²⁰

A pesti tanácskozás eredménytelenségének egyéb okairól és az egyetem tervének más vonatkozású dolgairól Tormásy János, a dunamelléki egyházkerület főjegyzője nagyon érdekes adatokat közöl, melyből a metropolita véleményét is megismerhetjük. Tormásy szerint a metropolita június 21-én indult el Pestről, nem várva be az általa bizonyára ismert dátumot, melyen az egyházkerületek képviselői összegyűlnek, hanem egy levelet írt Patay Józsefnek. A levelet Tormásy bőven ismerteti: „... A metropolita írja, hogy a vele közölt és az ő egész Natioját illető dolgot, az időnek nagy rövidege miatt, még csak azokkal sem közölhetvén, kikkel leginkább és legelőször szokta dolgait közölni; annyival inkább a gyűlést, amint ez a dolog kívánná, nem tarthatván, de a mostani időkre nézve nem is reménylván, hogy tarthasson, ő a fent tett dolgokba nec opera nec consilio bele fogni nem akar... Ez a Metropolita levele, a három confesszióból állani képzelt, de végre csak három superintendensia hat személyekből álló concursusába felszakasztatván s olvastatván, akkor értődött meg világosan mindenkétől, hogy éppen a rendkívül való sietés rontotta el a dolgot, amelyet pedig annak a boldogítására Debrecenben mindennél szükségesebbnek ítéltek. Az volt az alsóbb rendbéli cél, hogy mi immár meg fogjuk ijeszteni a clérust igyekezetünkkel, még ha magából az universitásból semmi nem lenne is...”

Tormásy arról a gyanúsításokról is ír, hogy a római katolikus egyház igyekezett rábírni a metropolitát arra, hogy az universitás dolgában ne egyesüljön a protestánsokkal. Azonban Tormásy szerint „... sokkal hihetőbb és a Metropolita karakterével meg egyezőbb, hogy a Vay consiliarius úrnak tett biztatásai csupán személyesek voltak, és ha meggondolja az ember az ő ecclesiájok igazgatásának módját, mely szerint sem metropolita, sem püspök nemcsak különösen, de még edjűtt is nem hanem az egész nemzetségtől nevezett Deputatusok amazokkal együtt végezhetnek... nincs oka miért kételkedjen vagy gyanakodjon a Metropolita mentsége helyes volta felől és miért ne inkább a magunk hibájának tulajdonítsa az egész dolog szerencsétlenül való végződését...”

Amikor Tormásy mindezt megállapítja, Domokos Lajos védelmére azt is megjegyzi, hogy „... ez az úr úgy ítélte, hogy a dologgal eléggé sietni nem lehetne, nehogy a békeség meg találván kötödni (a melynek akkor némi nemű, de nem szinte nagy híre volt) ez a maradékot is boldoggá tévő gondolat füstbe menjen. Mintha bizony a temérdek kölcsönt felvett udvarnak, még a békeség után is nem volna szüksége a mi tőlünk bancojába ajánlott 10 milliókra; és mintha oly bizonytalan lehetőségen, mint amilyen volt akkor a békeség, edj ilyen idvességes munkát, már amilyen ez vala haszontalaná kellene tenni...”²¹

Domokos Lajos nagyon helyesen akarta kihasználni a francia háborúkkal elfoglalt osztrák császári udvar szorult helyzetét. Ebben az esetben érthető a Domokos Lajos

magatartása. Viszont annál kevésbé az, hogy a sikertelen pesti tanácskozás után teljesen leállt a közös egyetem tervének ügye. ifj. Vay József igyekszik ugyan egy ideig még felszínen tartani a dolgot. Rhédey Ferenc tiszántúli főgondnoknak levelet ír, melyben arra vonatkozólag nyilvánítja nézetét, hogy mi legyen a következőkben ez ügyben a teendő. A július 20-án kelt levél így szól: „Az én csekély vélekedésem szerint az Ő Exellentijája akárminémű kútfőből folyó maga elvonása nem rettenthet el bennünket azon legfőbb Oskola felállítására intézett iparkodástól. Ha állandóul külön szakadnak is Hazánk napkeleti valláson lévő lakosi, elegendő erő van magokban a két Confession lévő Evangélikusokban ennek felállítására, és sok külföldi illy felsőbb iskolák felett gazdagításra is. Így is mintegy másfél milliomot tenne a projectalt fundus. És ez kérdésen kívül elég, ha egy kis ezerrel kevesebbre tételik is, s a csonkulás inkább a szegények fel seggélésére rendelendő részt illeti, mint egyenesen és szorosan az oskola költségeit.

Úgy vélem tehát, eő Exellentijájának tudtára kellene adni, hogy mi ugyan a hármaskötelet a kettősnél erősebbnek vélvén, kívántuk volna e dolgot köz erővel elő mozdítani. Most látván ő Exelja részéről fenn forgó akadályokat, s megfontolván a felvett célnak szükséges voltát, kéntelenítettük oda intézni igyekezetünket, hogy csak az Evangélica Confession lévők nevében is, (kiket ugyan a törvény is öszve köt) a szükséges engedelemért a királyi széknél könyörögjünk. Szabadságára hagyván ő Exellentijájának, hogy a maga bölcsessége szerint felállítandó módon hite sorsosi nevezetesebb férfiai értelmét nézvén, akár a dolog folyamatja alatt, akár a reménylett királyi engedelem után is, magát hozzánk csatolja, s a közjóra intézett iparkodásunk gyümölcsében részesüljön...”²²

Úgy látszik azonban, hogy komolyabb akadályok léptek fel a közös egyetem megvalósulása előtt, mert az egyetem terve és eszméje nem foglalkoztatja tovább az egyházkerületeket. Az 1796-ik évben a júniusi konferencián kívül még november 1-jén és december 5-én is tartottak a két felekezet tagjai tanácskozásokat, azonban a jegyzőkönyvek semmit nem mondanak arról, hogy a felállítás tervével továbbra is foglalkoztak volna. 1797-ben szintén több ízben volt tanácskozás, (febr. 2., febr. 7., ápr. 7.) de a jegyzőkönyvekben semmi említés nincs erről a tárgyról.

A három egyház összetalálkozásának és együttműködésének ez a nagy terve meghiusult. A két egyházkerület igyekezete mindenesetre örvendetes és elismerésre méltó. Külön figyelmet érdemel az előzékenység, amit mindenkor tanúsítottak a metropolita iránt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az a kor még egyáltalán nem volt megérve egy ilyen nagyvonalú ökumenikus terv végrehajtására. Hosszú idő, és sok megpróbáltatás kellett ahhoz, hogy a protestáns és az orthodox keleti egyház egymásra találjon, ha nem is egy közös egyetemben, de mindnyájunkkal közös Jézus Krisztusban, a különbözőféle egyházak egyedüli fejében. Egymásra találjanak ezen keresztül az emberiség legégetőbb problémáinak megoldásában.

- ¹ Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. Theologiai Szemle . 1929-30. V-VI. évf. 443-501. lap.
- ² Klein G. i. m. alapján.
- ³ Tiszántúli Egyházkerület Levéltára. Debrecen. 633/29. 1796.
- ⁴ Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Levéltára. A. XXVI. 9440/25.
- ⁵ id. Báji Patay József levele Ráday Gedeonhoz. Báj, 1796. ápr. 2., Ráday Levéltár. Budapest, 1928/1796.
- ⁶ Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9441/26.
- ⁷ Ráday Lt. Protokollum. 1796-1814. 56. lap. Püspöki Lt. IV. e.
- ⁸ Klein G. i. m. 463. 1.
- ⁹ Tiszántúli egyh. ker. jkv. III. k. 1796. 123. 1. Debrecen. Lt.
- ¹⁰ Tiszántúli egyh. ker. jkv. 1796. ápr. 25. Debrecen. Lt.
- ¹¹ Debrecen. Lt. 633/42. 1796.
- ¹² Debrecen. Lt. 633/43. 1796.
- ¹³ Debrecen. Lt. 633/44. 1796.
- ¹⁴ Ráday Lt. Bp. 1940/1796.
- ¹⁵ Teleky József levele Patay Józsefhez. 1796. máj. 4. Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9436/21.
- ¹⁶ Ráday Gedeon levele Patay Józsefhez. 1796. máj. 19. Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9495/44.
- ¹⁷ Balogh Péter levele Patay Józsefhez. Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9447/32.
- ¹⁸ Vay Dániel levele Patay Józsefhez. Sárospatak. Lt. A. XXVI. 9476/61.
- ¹⁹ Generalis Convent jegykönyve. 1796. jún. 24. Ráday Lt. Bp.
- ²⁰ Torkos Jakab levele Ráday Gedeonhoz. 1796. júl. 21. Ráday Lt. Budapest.
- ²¹ Tormásy János feljegyzései. Protokollum, 1796-1814. Püspöki Lt. IV. e. Ráday Lt. Budapest.
- ²² Sárospatak, Lt. A. XXVI. 9483/68.

AZ 1831-ES KOLERAJÁRVÁNY DEBRECENBEN

Hazánkban már 1830 végén tudtak az Ázsiából Oroszországra áterjedt kolerajárványról. Érthető tehát, hogy amikor I. Ferenc királynak jelentették, hogy az akkor még Ausztriához tartozó Galíciáig terjedt a betegség, azonnal intézkedéseket tett annak érdekében, hogy a járványt az osztrák birodalomtól távol tartsa.

Minden óvintézkedés – vesztegár (contumacia), füstölés – ellenére azonban 1831 júniusában Magyarországra is áterjedt a kolerajárvány, amely legelőször az Ugocsa megyében levő Tiszaújlakot érintette. A Magyar Kurír szerint a Tiszán sót szállító máramarosi tutajosok hurcolták be a járványt, „akik mint tudva van, sokféle adás és vevésbeli egybeköttetésben vagynak a Kolomeai kerületével Galitzianak, a hova a cholera már ki terjedt.” A tutajosok közül néhányan Tiszaújlakon meghaltak.

Ezzel egy időben jelentkezett a Bodrog menti falvakban, majd néhány hét múlva már Szolnokról kapott jelentést az országos koleraizottság az itteni megbetegedésekről.

A Magyar Kurír közleményei alapján pontosan nyomon követhető a járvány terjedése Magyarországon, és ugyancsak ez a hetilap ad lehetőséget az orvosi szaktanácsok közzétételére, amelyek egyrészt a kolera megelőzését, másrészt a gyógyítását célozták.

39

Tanácsi rendeletek a járvány megelőzésére

Debrecen város magisztrátusa és lakossága különféle forrásokból, de pontos értesüléseket kapott a járvány terjedéséről. 1831. június 29-én a városi tanács tudomására jutott, hogy az „epemirigy már Hajdúdorogon mutogatja magát”, tehát azonnal intézkedéseket tettek, hogy a koleraának a városba való behurcolását megakadályozzák. Elrendelte a tanács: 1. Fertőzött helységből senkit a városba engedni nem szabad. 2. A Debrecenbe vezető országutakra egy esküdtből és két polgárból őrséget kell állítani, nevezetesen: a Látótelekhez, a Nyulas, Apafája, Csukás, Savóskút, Haláp, vekeri csőszház, a Barák, Bodó Mihály, Orbán János, Nagy Gábor tanyájához. 3. Passus (az egészséget igazoló papír) nélkül senkit tovább engedni, még átutazás céljából sem szabad. 4. „Vigyázó házak legyenek a Toczós, Köntös kert, Hatvan utcai kert, a Csige kert, Új kert, továbbá a Péterfia kert és a Nagyerdő között, a Logerban (fatelep), a Csapó utcai kert, az Olajütőben, a Homok kertben, a Czegléd utcán, az Epres kertben, a Téglás kertben.” Ezekben a helyeken egy lovas és egy gyalog polgárból álljon az őrség. A városkapukhoz szintén őrséget rendeltek.

Ugyanezen a napon felkérte a tanács Zilahi Sámuel orvos doktort, hogy a városon kívül jelöljön ki ispotály létesítésére alkalmas épületeket, ahol a koleras betegetek elhelyezhetik.

Június 30-án felhívja a tanács a patikusokat, hogy megfelelő mennyiségű gyógyszerrel gondoskodjanak. Július 1-én a város epreskerti színjében „veszteglő házat” létesítenek, a Szeles-beli állás, a Várad utcai dohányraktár, valamint a Péterfia utca végén levő salétromfőző épületét járványkórházzá jelölik ki.

Július 5-én egy század osztrák katona érkezik a városba a rend fenntartására, ami viszont nagy riadalmat keltett a lakosságban, mert a katonák Tokajon keresztül jöttek Debrecenbe, tehát fertőzött területeket érintve. A tanács előbb a veszteglő házból szállásolta el a katonákat, akiket egyébként Neuhold József orvos kísért. A katonaságnak a városba való vezénylése indokolt volt, mert a Zemplén és a szomszédos megyékben lázadás tört ki a parasztság körében. E vidéken az a rémhír terjedt el, hogy az „urak” szándékosan terjesztik a kolerát, mérgezik a kutakat, így akarják a népet pusztítani. A lázadást tulajdonképpen az váltotta ki, hogy az egészségügyi zárlat miatt a részes aratók nem mehettek az Alföldre, és ennek következtében éhínség fenyegette a lakosságot. Ami pedig a kutak fertőzését illeti, ez sajnálatos félreértésen alapult, ugyanis a kutakat valójában fertőtlenítették! A zempléni koleralázadás leverésének, majd megtorlásának több mint száz halálos áldozata volt.

Július 11-én „Egészség Dolgára Ügyelő Bizottság” nevez ki a tanács, amely azonnal elrendeli, hogy a városba érkező postai küldeményeket, egyáltalán mindenféle portékát, árut, személyt, papírt meg kell füstölni.

Debrecen „negyven napja”

A megelőző óvintézkedések ellenére július 24-én kiütött a kolerajárvány a városban. Pontos adataink vannak az első áldozatokról, mert Budai Ézsaiás debreceni püspök július 31-én kelt levelében közli az Álmosdon lakó Péchy Imre főgondnokkal, hogy „július 24-dikénn, délutánn, a Kis Péterfia utzában, Gencsi István nevű mészáros házában a cholera nevű nyavaly meg jelent. Ennek felesége azt követő éjszakánn, maga pedig másnap reggel meg holt.” Sárváry Pál, a Kollégium professzora ugyancsak ugyancsak Péchy Imréhez intézett levelében írja, hogy „a cholera elkezdett útjában egyenesen terjedni és már a Czegléd (a mai Kossuth u.) utczára is elhatott, a hol eddig mintegy truccoltak vele.”

A tanács már július 25-én 4000 példányban kinyomtatja az első hirdetményt, amelyben közli a lakossággal, hogy a kolera valóban felbukkant a városban, és néhányan ebben a betegségben július 24-én éjszaka meghaltak. A már korábban kiadott rendeletek mellett parancsba adja a tanács: „a meg holtak eltemetése minden ceremónia, harangozás, kísérés nélkül történjék, és minden öszveseregélés és így a templomokba való járás is a további rendelkezésig megszüntetődjön.”

Szinte naponként adja, illetve nyomtatja a tanács – különösen a járvány elterjedésének kezdetén – az utasításokat a lakoságnak. A július 27-én megjelent hirdetményben elrendeli, hogy a halottak ruháit „a holt testek eltakarítására kirendelt személyeknek” szigorú büntetés terhe mellett át kell adni, és ezeket a ruhaneműket a városon kívül el

kell égetni. Akik a beteget ápolták, ruháikat erősen lúgban ki kell mosni, majd megfűstöltni. A július 28-án kiadott hirdetmény közzéteszi: senki ok nélkül a házat el ne hagyja. Beteget látogatni tilos! Ahol a kolera jelei mutatkoznak, az orvos megérkezéséig a beteget fektessék le, ecettel dörzsöljék, fodormenta-, herbateát itassanak vele, takarják és így izzasszák. A betegséget azonnal jelenteni kell, mert az idejében kezelt beteg gyógyítható. A fertőzött és a szomszédos házakat le kell zárni. A kutakra „tsapatonként való járás és egymással való szóhajítás, kemény büntetés alatt tilalmaztatik” – olvassuk a hirdetményben, amely egyébként nyugalomra hívja fel a lakosságot.

Július 30-án a tanács kihirdeti, hogy a betegek nagy száma miatt az orvosok nem tudnak mindenüvé elmenni, ezért utcánként járványkórházakat hoztak létre, ha tehát valaki betegnek érzi magát, „menjen az utsza házba, kiki a maga utszájában, ahol orvosi segedelemre fog találni”. Elrendeli továbbá a tanács, hogy a fertőzött városrészekből senki az egészséges részekre nem mehet. Este kilenc óra után az orvosokon kívül senki az utcán nem tartózkodhat. A járvány terjedése szükségessé tette, hogy a tanács, szintén hirdetményben, közé tegye annak az orvosságnak a receptjét, amit a kiosztott „portzio tzedula” bemutatására a gyógyszerterek kiszolgáltattak.

Mi volt az összetétele ezeknek a gyógyszereknek? Benkő Ferenc derecskei főgyógyszerész, a debreceni gyógyszerterek történetének kutatója a receptekről az alábbi felvilágosítást adta: Az első recept a hasmenés gátlására kevés ópiumot tartalmazott illóolajjal keverve, amelyhez még hűsítőként ún. Haller-féle savanyú folyadékot adagoltak. A második recept ún. Dower-féle por volt, amely morfint, régi magyar nevén „szunyalt” és ipecacuanát, vagyis hánytatószeret tartalmazott. Ízesítőként a porhoz édeskömény- és mentaolajjal kevert cukrot adtak. A kínzó szomjúság oltására a már említett Haller-féle folyadékot írták fel. Benkő Ferenc szerint ezekkel a gyógyszerekkel a kolerát nem lehet meggyógyítani. A betegséget tehát általában az erős emberi szervezet maga győzte le.

„Meghóltak epemirigyben”

Augusztus 6-án újabb hirdetményt ad ki a tanács a járvány terjedésével kapcsolatban, és megállapítja, ez annak a következménye, hogy a lakosság nem tartja be a rendelkezéseket. Azt ugyan a hirdetményben nem közölték, de tudjuk, hogy augusztus 5-én – tehát egyetlen napon – 186 volt a halottak száma. Több hirdetmény nem jelent meg, azonban a járvány helyzetéről a tanács, illetve az „Egészség Dolgára Ügyelő Bizottság” jegyzőkönyve tájékoztat.

Ezekből mindenekelőtt kitűnik a tanács sokrétű szociális intézkedése, az a higgadt, de szigorú magatartás, ami a város vezetőit jellemezte. Aki például „passus” nélkül beszőkött a városba, irgalmatlanul megkorbácsolták, börtönbe csukták. Gondoskodott a tanács a lezárt házak lakóinak ellátásáról, lehetővé tette, hogy a rászorulóak a gyógyszert ingyen kaphassák meg. A munka nélkül maradt „tajigások”, napszámosok, a lakosság szegényei közül nagyon sokan segélyben részesültek. Az erre a célra fordított összeg egy részét közadakozásból fedezték. Amikor nyilvánvaló lett, hogy a helyi orvosok nem

képesek ellátni az egyre jobban szaporodó kolerásokat, a tanács Lenhossék Mihály országos főorvostól kért segítséget. Lenhossék két gyakorló orvost küldött Debrecenbe.

A járvány negyven napig „dühösködött”, és szeptember 4-én kezdett alábbhagyni. Szeptember 5-én adta ki a tanács az utolsó, 4000 példányban nyomtatott rendeletet a kolera ügyében, és engedélyezte az istentiszteletek tartását a szabad ég alatt, a kijelölt utcákon. A várost azonban csak október 3-án oldották fel végleg a vesztégzár alól és nyilvánították fertőzőmentes helységnek. A járvány idejére a tanács az egyházi anyakönyvvezetést beszüntette, minden halálesetet a városházán jegyezték fel. Az adatok szerint a járvány augusztus végén érte el a csúcspontját. Az orvosok részleges kimutatásából tudjuk, hogy az 1831-es kolerajárványnak Debrecenben összesen 2152 áldozata volt. A város lakossága ebben az időben mintegy 29 000 lélekből állt, tehát a címisek 7,4 százaléka vesztette életét a járvány következtében.

Pestis vagy kolerajárványok idején általános szokás szerint az ilyen fertőző betegségben elhunytak számára minden helységben külön temetőt jelöltek ki. Debrecenben a tanács 1831. július 25-én hozott rendeletet a kolera temetők létesítésére. A hullák elszállítására külön kocsikot csináltatott a tanács, amelyeken koporsó nélkül szállították a holttesteket a temetőkbe. A temetést rabok – szám szerint hatan – végezték, akik számára a tanács kilátásba helyezte: ha szorgalmasan végzik munkájukat, a járvány megszűnése után szabadon bocsátják őket. Később a tömeges halálozások miatt napszámosokat is alkalmaztak a temetésnél. A kolera temetők tulajdonképpen tömegsírok voltak, amelyeknek helyét ma már azonosítani nem tudjuk. Az említett területeket egyébként a tanács 50 évre lezárta.

A járvány és a Kollégium

Úgy érezzük, hiányos lenne a debreceni kolerajárványról szóló közleményünk, ha nem beszélnénk arról, hogyan vészelte át a negyven napot a Református Kollégium ifjúsága. Az 1830-31-es iskolai évben pontosan 1366 diák tanult a Kollégiumban.

Óriási felelősséget jelentett a professzori kar, élén Kerekes Ferenc rektor számára, hogy a Kollégiumot a fenyegető járványtól megmentse. Az 1831. július 2-án tartott gyűlésen úgy határozott a professzori kar, hogy a tanítást folytatják, az ifjúság hazatérését még nem teszik kötelezővé, ez ugyanis a lakosság körében „az egészség tárgyában gyanút támasztana és talán kedvetlen következtetéseket szülhetne”. Mindenesetre a kar bárki számára lehetővé tette a távozást, és utasította a diákokat: aki haza akar menni, kérjen a városi főorvostól passzust, amely igazolja, hogy nevezett diák egészséges. Aki azonban a Kollégiumból eltávozik, a járvány ideje alatt az iskolába vissza nem jöhet. Professzor és tanár a Kollégiumot el nem hagyhatja, a tanítást folytatni kell.

Ahogy közeledett a járvány Debrecenhez, úgy fogyott a diákok száma, és mire a kolera elérte a várost, már csak 76 diák maradt a Kollégiumban, mert ezek többnyire

¹ Erről részletesebben lásd még *A debreceni Református Kollégium egészségügye a XVIII-XIX. században* c. tanulmányt a jelen kötetben.

árvák lévén, sehová nem mehettek, és számukra a Kollégium a szó szoros értelmében alma mater = édesanya volt. Az itt maradtak részére a kar szigorú zárlatot rendelt el. Ugyanakkor bőséges kosztról is intézkedés történt, a diákszobákat pedig naponként füstölték.

A kar olyan szigorúan vette a zárlatot, hogy a tanári gyűléseket a Kollégium előtt az utcán tartották! Tehát az iskolába se be, se ki nem lehetett menni, csak az orvos tehetett be a lábát a Kollégiumba. Erre egyébként a járvány ideje alatt csak kétszer került sor, mert a 76 diákból mindössze ketten betegedtek meg enyhe lefolyású fertőzésben, őket azonban Szentgyörgyi József főorvos egyik napról a másikra meggyógyította.

A Kollégiumban csak 1831. november 13-án, az országos járványveszély teljes megszűnésével vette kezdetét a tanítás.

Az 1831-es európai, majd Amerikára áttérjedő kolerához hasonló méretű járvány nem pusztított kontinensünkön. Robert Koch 1883-ban felfedezte a betegség kórokozóját a comma bacillust – *vibrio comma cholerae*. A hatásos gyógyszerek és védőoltások sem tudták teljesen megszüntetni a járványt, mert még napjainkban is felbukkan Európában, leginkább azonban az elmaradott ázsiai és afrikai országokban.

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM EGÉSZSÉGÜGYE A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

Több mint 450 éves a debreceni Református Kollégium, de ez a nagy múlt nem indította arra a Kollégium történész professzorait, hogy az eltelt évszázadok eseményeit leírják és kinyomtassák. Csak az 1930-as évektől kezdve jelentek meg összefoglaló művek az iskola történetéről. Ezekből a feldolgozásokból kitűnik, hogy a szerzők csak elvétve írnak a kollégiumi diákság egészségügyéről, a kórházak működéséről. A 450 éves jubileumra megjelent, 839 lap terjedelmű tanulmánykötetben csupán 23 sor ismerteti a beteg diákokkal kapcsolatos intézkedéseket.¹ Amikor tehát vállalkozunk arra, hogy megírjuk a Kollégiumban folyó betegápolás, a kórházak történetét, fehér foltot igyekszünk eltüntetni a Kollégium múltjának térképéről. Ebben a munkánkban a hangsúly a XVIII-XIX. századon van, de az előzményeket sem hagyjuk figyelmen kívül, és a meglevő szűkös adatok felhasználásával a XVI-XVII. századi állapotról is írunk.

44 Debrecen városának legrégebbi jegyzőkönyve 1548-ban említ egy Orvos Antal nevű személyt, és egy Ilona nevű orvos-asszonyt. Az előbbi név egyértelműen a férfi foglalkozására utal, az utóbbi nyilván javasasszony lehetett. Az „Orvos” vezetéknev a későbbi jegyzőkönyvekben is gyakran előfordul.² Méliusz Juhász Péter, Tiszántúl és Debrecen lánglelkű reformátora nem foglalkozott ugyan gyógyítással, de a halála után 1578-ban Kolozsvárott megjelent *Herbárium... című műve*, Weszprémi István szerint, Méliusz „a jelentős fűvészeti könyvében először adta honfitársai kezébe magyar nyelven Galenus gyógytanát és a növénytant.”³

Már korábban is dolgoztak Debrecenben a borbélyok, akik nemcsak a mai értelemben vett szűk körű mesterséget: hajvágást, borotválást végezték, hanem sebgyógyítók, chirurgusok, később, mint felcserek, halottkémek tevékenykedtek a városban. Munkájukra nagy szükség volt, mert az 1279-es budai zsinat határozata tiltotta a szerzetes orvosokat az égett, vágott, nyílt sebek kezelésétől. Így tehát kialakult az a rend, hogy a belgyógyászati esetek kezelése a szerzetes orvosok feladata, a sebészeti munkák végzése a borbélyoké lett.

1583-ban alakult meg a debreceni sebgyógyítók céhe. A Szabó Miklós főbíró által kiadott szabályzat szövege is arra utal, hogy a borbélylegénynek csak olyan „flastrum”-ok, vagyis kenőcsök készítéséhez kellett érteni, amelyekkel daganatot, fekélyt lehetett gyógyítani, és így válhatott mesterré.⁴ Őszintén szólva, a kenőcsök főzése, vagy keverése nem okozhatott különösebb gondot a vizsgázó legénynek, a valóságban más volt a helyzet, mert például a sárospataki borbélycéh ugyancsak 1583-ban kiadott szabályzata sokkal szigorúbb követelmények elé állította a legényt. A szabályzat meg-

követelte, hogy a legény tudjon „orvosolni olyan nyavalyákat, melyeknek gyógyítása az ő mesterségéhez illik, azaz tudgyon sebeket és fakadékokat gyógyítani, tudgyon fogat kivonni, tudgyon szépen eret vágni, tudgyon megtört csontokat öszveforrasztani, tudgyon menyült tagokat helyére állítani, tudgyon kelevényeket és külömb-külobmféle daganatokat gyógyítani, tudgyon kenő ireket jól csinálni. Annak felette a több borbély-mesterek előtt csinálja és főzze meg az ireket, tudniillik szürke irt, camphorát, diaquillont, zöld irt és méreg vonó irt, dealteát, veres irt, populeont, egyiptomi irt, görög irt, azaz diaconomot, és öklelő irt”.⁵ A debreceni szabályzat csak három kenőcs elkészítését írja elő.

Bizonyosra vehető azonban, hogy a sárospataki borbélyok céh-levelében felsorolt emberi nyavalyák gyógyításához a debreceni mesterek is értettek, és a XVI-XVII. században ők látták el a beteg diákokat, mert arról nincsenek további adataink, hogy szakképzett orvos lett volna Debrecenben.

Hozzávetőleges adatok szerint az 1600-as években 4-500 diák tanult a Kollégiumban. A XVII. század végén bukkant fel először, hogy a város lépéseket tesz egy állandó orvosi tisztség betöltésére, illetve, hogy orvos is dolgozik Debrecenben, Király István személyében, akit a város küldött Halléba továbbtanulás végett. Király István 1697-ben szerzett orvos doktori oklevelet, majd hazatérve szülővárosába, a Kollégium tanára lett, egyházi és világi történelmet adott elő, és természetesen orvosi tevékenységet is folytatott néhány évig, időközben ő is beteg lett, hosszas szenvedés után halt meg 1726-ban.

1696-ban Huszti Istvánt, Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari orvosát hívja meg a debreceni tanács a „physicus”-i, vagyis a városi orvosi állásra. Huszti István 1700-ban költözött Debrecenbe, a Kollégiumban filozófiát tanított, illetve ő lett a város első, hivatalosan kinevezett, a város által fizetett orvosa.⁶ Huszti István városi orvossá való kinevezése azért is jelentős Debrecen történetében, mert vele egy időben kezdte meg működését az első gyógyszertár, amelynek létesítésére a korabeli szokás szerint csak akkor kerülhetett sor, ha szakképzett orvos volt a városban, aki a patika-felügyelői tisztséget is betöltötte. 1701-ben a tanács felkéri Huszti Istvánt, hogy a gyógyszertárt leltároztassa, és a patikust a szükséges utasításokkal lássa el, majd a következő években a felügyeletet gyakorolja.⁷

Weszprémi István elismeréssel nyilatkozik Huszti István debreceni működéséről, bár ez a méltatás inkább a filozófia professzorának, mintsem az orvosnak szól, de Huszti István nyilván nemcsak tanította, hanem gyógyította is a beteg diákokat, a város lakóit, Weszprémi István szerint „több évig általános megelégedés mellett”.⁸ Ez a „több év” valószínűleg csak öt esztendő, mert Huszti István 1705-ben még lefordít és kiad egy bölcselettel foglalkozó könyvet a helybeli nyomdában, majd a szabadságharc szolgálatába áll: Pekry Lőrinc gróf, Erdély fő generálisának táborában végez diplomáciai tevékenységet 1708-ban. További életútja ismeretlen.⁹

1705-ben a háborús események során a gyógyszertár nagy része elpusztult, de a tanács hamarosan gondoskodott a patika felújításáról, az orvosi állást azonban csak

1715-től tudta a város betölteni, Faber Fülöp személyében, aki korábban, mint katonorvos tevékenykedett az osztrák hadseregben. 1730-tól Keresztesi Pál, a debreceni ispotály lelkésze látja el az orvosi szolgálatot nemcsak a város szegényházában, hanem a Kollégium is. Keresztesi Pál Franekerben szerzett doktori oklevelet. Az orvosi tevékenysége sajnos rövid ideig tartott, mert 1734-ben meghalt.¹⁰

Időközben, de csak egy évig volt Debrecen orvosa Segner János András, akit 1730-ban hívott meg a tanács Pozsonyból. Segner János debreceni működéséről mindössze egy látlelet tanúskodik, amit a sebgyógyító céh iratai között találtunk. Segner János igazolja, hogy az 1731. szept. 11-én elhunyt városi hajdú gyilkosság áldozata lett.¹¹

Segner távozása után a tanácsa Bentzig Mátyást hívta meg Erdélyből a főorvosi tisztségre, évi 200 Ft. fizetéssel. Bentzig Mátyás Halléban végezte az egyetemet 1731-ben. 1737-ben nevezte ki a városi tanács Buzinkai Györgyöt, Faber Fülöp mellé a harmadik orvosi tisztségre. Buzinkai Leidenben végezte a tanulmányait 1733-ban, majd Amszterdamban volt gyakorló orvos.

Az 1737-es pestis járvány tehát úgy érte el Debrecent, hogy volt a városban három orvos, és kilenc chirurgus, vagy sebgyógyító, és kb. ugyanennyi sebészinas. A pestis járvány lefolyásáról a tanácsi rendeletekből, Maróthi György kollégiumi professzor leveleiből, az áldozatok számáról a halotti anyakönyvekből tájékozódhatunk. 1739. ápr. 27-én a városi tanács utasítást ad Bentzig Mátyás „kijelölt pestises orvos” részére, amelyben ezeket olvashatjuk „... az utczán jártában is Medicus úr, és minden subordinátusai megemesertessenek, pantallér formán fejeér vagy fekete fátyol vagy kendőt, a kitől mint lehet, viseljenek, jobb vállakon bal felé bocsátván az alsó végén... Mihelyt valahol valami gyanúság a pestis iránt ki adná magát, és azt a borbély insinuálja, a pestilentialis borbélyokkal, akiket kaphat, mindjárt a pestishez házhoz menjen, ha nem hivatnék is a pestisestől, és a pestienst jól megvizsgállya, vizsgáltassa, tapogassa és tapogattassa, és ha tapasztaltatik, hogy a pestiens valóban inficiálva vagyon, mindjárt a pestienst szükséges orvosságokkal éltesse, legalább napjában kétszer meglátogassa, vagy látogattassa a borbélyok által és magának referáltassa, ha pedig lazaretumnak való ház rendeltetnék azok által a kiket fog illetni, a betegeket kivitesse, a házát be zárassa... Micsoda curat kívánna azért az infectusok körül tartani, és micsoda instructiot a borbélyoknak adni, a tekintetes nemes tanácsnak előre adja be írásba, hogy a szükséges orvosságok el készítéséről in tempore dispensio tétesség”.

Buzinkai Györgyöt arra kérte a tanács, hogy írjon egy rövid tájékoztatást a pestisről és az ellene való védekezésről. Így jelent meg 1739-ben, a város nyomdában Buzinkai műve, a „Rövid oktatás. Miképpen kellessék magunkat Isten segítségével jó praeservatívák által a pestis ellen védelmezni, vagy a pestisben lévő betegeket orvosolni”. A füzetet előbb 1025, majd 1000 példányban adták ki, bár ennek tartalmáról Weszprémi Istvánnak nagyon rossz véleménye volt, mert Weszprémi a saját példányának végére ezt jegyezte fel: „Az akkori oppositus (a fölöttesének kinevezett) doctor Bentzig Mátyás Rövid okádásnak nevezte”.¹²

Valóban, a korabeli orvosok nemigen tudtak mit kezdeni a járvánnyal, hiszen a pestis kórokozóját Yersin és Kitasato csak 1894-ben fedezte fel, az orvosok és a seb-

gyógyítók csak a megelőzésben segíthettek, vagy a halál tényét állapíthatták meg. A betegséget szinte kivétel nélkül az erős emberi szervezet győzte le. Maróthi György kollégiumi professzor, J.C. Beckhez, egykori tanuló társához Bazelbe küldött leveleket a debreceni pestisről. Az 1739. május 16-án kelt levelében azt írja, hogy „innen a Múzsák (t.i. a diákok, T.B.) a pestis első jelére elfutottak. Kb. 200 diák, akik a Kollégiumban laktak, szétszéledtek a polgárok házaiba”. Maróthi közli, hogy a városban olyan orvos, chirurgus nincs, aki a járvány ellen valamit tehetne. Gyógyszereket rendelnek ugyan, és mindegyik a saját, végeredményében hatástalan receptjét ajánlja a rokonainak, barátainak, ismerőseinek.¹³

1739-ben kb. 23000 lakosa volt Debrecennek, a beiratkozott diákok száma pontosan 734 volt, az alsó osztályú tanulók számát nem tudjuk. Ezek közül – Maróthi szerint – kétszázan maradtak a városban, de nem a Kollégium épületében, hanem a civiseknél kaptak szállást és kosztot, aminek az árát a tanács fizette. A kétszáz diák közül, a halotti anyakönyv adatai szerint 1739. május 16-tól 1740. április 9-ig összesen tizenhat tógátus diák, és tíz mendikáns, azaz szolgadiák halt meg pestisben, és ezek közül csak kettő lakott a szüleinél.¹⁴

Szücs István, Debrecen első történetírója, Weszprémi Istvánra hivatkozva azt írja, hogy 1739-ben „Buzinkai György, Bencsik József (?) és Fáber Fülöp orvosdoctorok, és utczánként két-két seborvos voltak a szenvedő emberiségnek segedelmére. Egyszersmind jó életű, példás viseletű ifjú prédikátorok, (*vagyis a Kollégium teológusaiból kiválasztott diákok – T.B.*) tisztességes fizetésért a betegeket látogatták, vizsgálták s imádkoztatták”.¹⁵ A szomorú és tragikus helyzetben az egyház nem is tehetett mást, minthogy felkészítette a fertőzött személyeket a halálra. A pestist Isten büntetésének tekintették, a gyógyulást, vagy a fertőzés elkerülését Isten kegyelmének és szeretetének.

1740 áprilisában szűnt meg a pestis Debrecenben, amelynek 8697 lakos esett áldozatul, túlnyomó többségében a fiatal korosztályból.¹⁶

A pestis elmúltával az élet visszazökkent a rendes kerékvágásba, és ha netán beteg diákja volt a Kollégiumnak, ezt a városi orvos, illetve orvosok gyógyították, de mindig ingyen! A patikaszerek árát a „coetus” – a diákkormányzat – 1748-ig a közös kasszából ulta ki a szegény diákok számára a senior, vagy a helyettese a kontraskriba, az ellenőr. Bentzig Mátyás 1749-ig, a haláláig, Buzinkai György 1768-ig, ugyancsak a haláláig kezelte a diákokat. Faber Fülöp orvosi tevékenységéről keveset tudunk, Weszprémi István még a nevét sem említi a magyarországi és az erdélyi orvosok életrajzárol írt művében.

Fontos dátum viszont a Kollégium egészségügyének történetében 1749, amikor Hatvani István lett a Kollégium matematika, fizika tanszékének a professzora. Hatvani István 1741-1945 között tanult a Kollégiumban, majd a bázeli, a leydeni, a marburgi egyetemeken gyarapította ismereteit a természettan, a teológia, a filozófia és az orvostudomány területén. Doktori értekezését Bazelben írta és itt nyomtatta ki 1748-ban, „De aestimatione morborum cum facie”, vagyis: „A betegségnek az arc kifejezéséből

való meghatározása” címmel. Kétségtelen, hogy Hatvani István neve a fizika, matematika terén vált ismeretessé országszerte, bár a tudományszakok mellett csillagászattal is foglalkozott ez a sokoldalú tudós, számukra azonban az orvosi működése fontos, mert ilyen tevékenységet is folytatott a Kollégiumban. Neki köszönhető, hogy 1749-ben létrehozta a „cassa infirmorum”-ot, a beteg diákok önszegélyező pénztárát, amely csekély összeggel, 13 Ft 51 krajcárral kezdte meg a működését, tehát csak ebből az alaptőkéből kaphatott segélyt a rászoruló diák, a orvosok tiszteletdíjának, a gyógyszeres árának kifizetésére. Hatvani István a professzori munkája mellett állandó orvosi tevékenységet folytatott a diákság körében. Bizonyítja ezt az a 306 darab recept, ami a Kollégium, illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában fennmaradt. 1764-ben egy tüzeset alkalmával a tűzoltó diákok egyesületének tagjai közül 23-an sérültek meg, három diákok eszméletlen állapotban hozták be a társai a Kollégiumba. A betegeket Hatvani kezelte. 1775-ben már a kórház alapításának a gondolatával is foglalkozott, és ennek létesítésére 85 Ft tőkét gyűjtött össze. A kórház azonban csak 1807-ben kezdte meg a működését.¹⁷

48 Hatvani István 1786. nov. 16-án halt meg, azonban a diákság egészségügyének eszméje tovább élt a Kollégiumban. Az 1796-ban kiadott iskolai törvények egyik cikkelye elrendeli, hogy annak a kántustagnak, aki igazolatlanul távol marad a temetési szolgálattól, a neki járó pénzt a betegek kasszájába kellett befizetni. Egy másik cikkely kimondja: „Ha valamelyik tanuló, vagy szolgáló diák betegségbe esik, a lakótársak a contrascribának nyomban jelentsék, az pedig a rektornak, hogy ápolásáról kellő időben lehessen gondoskodni. A betegek pénztárából, s ha az üres volna, a szegényebbeknél a kollégium közpénztárából fedezett orvoslási költség engedtessek el olyanoknak, akik visszatéríteni nem tudják”.¹⁸ Hatvani Istvánról szólva, meg kell említenünk, hogy számtalan diákot gyógyított meg, köztük Csokonai Vitéz Mihályt is. A költő apja a borbély céh tagja volt ugyan, de 1776-ban, a három éves fiát nem tudta meggyógyítani. Csokonai József a naplójába ezt írta: „midőn a kis Mihály fíjacsok nagy szemfájásban volna és nyomorogna, Hatvani professzor úr első receptje nem használván, ez következőt rendelte tiszteletes Hatvani úr 1776. okt. 6-án”. A receptet Csokonai József lemásolta. A második gyógyszer is hatástalan maradt, végül az október 27-én rendelt kenőcs megszüntette „a kis Mihály fíjacsok szemfájását” – olvassuk a naplóban.¹⁹

A Hatvani István által alapított betegségező pénztárt 1792-ig a kollégiumi senior, a diákság vezetője kezelte. Ezt a feladatot az egyházkerület elnöksége dr. Milesz József városi orvosra bízta, aki igyekezett a pénztár bevételét növelni. 1792-ben a pünkösdi adományok, a diákoktól beszedett büntetéspénzek egy részét a pénztár számlájára kellett befizetni. A tőke így lassanként növekedett, és a régi szokás szerint a gyógyszerek árát, Szántai István sebgyógyító tiszteletdíját, a temetési költségeket ebből fedezték, sőt Milesz Józsefnek – kivételesen 60 Ft segélyt utalt ki a Kollégium felügyeleti szerve, az egyházkerületi közgyűlés.²⁰

A 19. század elején kb. 1500, alsó, – és felsőosztályú diákja volt a Kollégiumnak. 1807-ben látta be a Kollégium vezetősége, hogy a beteg diákok elhelyezésére, ápolására

kórházat kell létesíteni. Az 1807. évi egyházkerületi közgyűlés kimondta, hogy a Kollégium hátsó udvarán levő Kocsis András-féle házat ispotályá kell átalakítani. A házban két szoba állt a betegek rendelkezésére, akiket a városi orvosok kezeltek. A kórház felügyelője a Kollégium rektora, illetve igazgatója volt, gondnoka pedig a contrascriba. Az 1807-ből fennmaradt kivonatos kórházi szabályzat szerint a gondnok a diák szobatársai közül őrt rendelt a beteg mellé. A gyógyszert is ő szerezte be, és ha a beteg állapota súlyosbodott volna, ezt jelentette a városi orvosnak. A betegek kosztjáról a kórház másik két szobájában lakó kollégiumi asztalos felesége gondoskodott, illő fizetség ellenében. Halálesetkor az igazgató értesítette a szülőket, a hozzátartozókat, illetve tette meg a szükséges intézkedéseket a temetésre vonatkozólag. A diákok fajtáját mindig a városi tanács készítette el, és a tanács gondoskodott arról, hogy a temetés alkalmával a Kollégium udvarát homokkal beszóráják.²¹

Az 1807-1830 közötti évekről nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy a kórház miként töltötte be a rendeltetését, nyilvántartást nem vezettek a beteg diákokról, de 1830-ban már mindenki hallott a Galiciában elterjedt kolerajárványról, tehát a Kollégium vezetőségének figyelme ösztönösen a kórház felé fordult. Bár ez a fejelem nem abban nyilvánult meg, hogy a kórházat bővítsék, esetleg új berendezéssel, ágyakkal, lepedőkkel, takarókkal lássák el, hanem csak abban, hogy „Kórház könyv” vezetését rendelték el, amelynek az első lapjaira beírták a kórház működési szabályzatát, amely szóról-szóra így hangzik:

„Az akadémiai tanulók Kórház Könyve.

I. A Collegium Ispotályának Gondviselőjét illető rendszabások.

1. Az Ispotály Gondviselője tartozik a beteg deákot, ha ez a contrascribától, és a beteg szolgálta gyermeket, ha az a szolgálta inspectorától oda utasító czédulát mutat elő, az Ispotályba befogadni, megtagadván a czédulát és egyszersmind annak hátrára feljegyezve a contrascriba, vagy ha a beteg szolgálta gyermek volna, a szolgálta inspectorával a betegnek az Ispotályba vitt ingóságait, példának okáért: ágy neműjét, fehér ruháit s már ruha darabjait, stb. mellyeket ugyanakkor a betegek Diáriumába is beír a contrascriba, vagy a szolgálta inspector.

2. A betegről, vagy azokról, kik azt az Ispotályba vitték, tudja meg a Gondviselő, élt-e a beteg már orvosi curával vagy nem? – és kivált ha terhesnek látszik a betegség, haladék nélkül gondoskodjék orvosi segítségről, jelentést téve az illető helyenn.

3. Az orvosi rendeléseket, vagy praescriptioakat, mindenekelőtt azokat a Patikába vinné, vagy küldené, a Gondviselő jegyeztesse fel a contrascribával, vagy ha a beteg szolgálta gyermek volna, a Szolgálta Inspectorával, hogy név szerint ki számára kellene az orvosság, mely officialisok aláírása egyszersmind kezességül fog szolgálni az orvosság árának kifizetése eránt. El készülvén pedig az orvosság, gondja legyen reá a Gondviselőnek, hogy azzal a beteg a rendelt módon és időben a szorgalmasan éljenn, s egyebekben is magát az orvosi rendelésekhez tartsa.

4. Különben is kövessen el az Ispotály gondviselője és annak familiája minden szükséges dalykálkodást (sic!) a betegek ágya körül, igyekeztvén annak állapotját tőlle ki telhető módonn minél türhetőbbé és szenvedhetőbbé tenni, a környörületesség szelíd, de nyájas vele való bánás által. Ha pedig a betegek oly sokan lennének, vagy amikor kevesenn vagynak és oly terhes nyavalyában levők taláztatnának közöttük, hogy a Gondviselő és ennek familiája a körülöttük való munkálkodást, és az azzal együtt járó éjjeli, nappali nyughatatlanságot nemgyőznék, tégyen jelentést a Gondviselő a contrascribánál, és azzal együtt a Rector professzor hírével fogadjanak valamely alkalmas asszony, vagy ha szükséges férfi segédet is, de deák vigyázókat többé ne rendeltesen a Gondviselő a betegek mellé. Látogatni menő tanuló társaikat ugyan bocsássa bé hozzájuk, ha a nyavalya nem ragadó, de úgy, hogy a betegek szobájába pipázással, nagy beszéddel, játékkal, a betegeknek ne alkalmatlankodjanak. A betegek szennye-seinek le, tisztáiknak fel hordására, a patikába való járásra, más efféle küldözésekre, s apróbb dolgokra rendeltessen a Gondviselő az Ispotályba, mikor szükséges lesz, egy szolgálta gyermeket a szolgálta inspectoránál.

5. Különös gondja legyen az Ispotály Gondviselőjének arra, hogy a betegek szobája mindenkor tiszta legyen, nevezetesen, hogy minden esztendőben kétszer, ti. ősszel és tavasszal ki meszelődjék, ugyan akkor, sőt máskor is szükséges a pádimentoma ki súrolódjék, olyan időbenn tellyesítvén, ha lehetséges mindezeket a Collegium Gazdája által, mikor a szobába betegek nincsenek, vagy ha vólnának, azokat míg a tisztogatás tart, a maga szobájába által költöztetvénn. Továbbá ügyeljen arra is a Gondviselő, hogy mikor betegek lesznek a szobába, mindig friss legyen abba a levegő, ennek gyakran meg frissítése pedig a betegek minden alkalmatlansága nélkül meg eshet, az abban levő szelelőnek gyakori meg nyitása által. A betegek szobáját minden nap ki seperni, még pedig porzás nélkül, a szükséges edényeket minden alkalmatossággal mindjárt ki vitetni, a szobát, mihelyt abban valami kedvetlen szag van, ezeket párával, vagy fenyő maggal ki füstölni, ugyan azt télbe illendően mindennap fűteni, hogy se hideg, se rendkívüli meleg ne legyen: mindezeket tartsa kötelességének a Gondviselő.

6. De továbbá gondoskodjék az Ispotály Gondviselője arról is, hogy a betegek ágyát minden nap meg vessék és fel rázzák, meg újítván gyakran a szalmát is, mely utolsót a Collegium Gazdája tartozik a Gondviselő jelentésére teljesíteni, s ezen kívül legyen gondja a Gondviselőnek arra is, hogy a betegek mosó asszonyainak betegségek idején is mind ágybelieket, mind pedig fehér ruháikat is tisztán tartsák. E végre tudakozza meg a betegétől, mihelyt az Ispotályba be mégyen, ki a mosó asszonya és azt jegyeztesse fel, hogy ha szinte azután a beteg olyan állapotba lenne, hogy ezt meg nem mondhatná, tudhassa kinek kelljen annak szennyes ruháit, ágybelijét mosatni küldeni. Ha pedig meg találna történni, hogy valamely mosó asszony oly érzéketlen lenne, hogy akkor mondana le a betegre való tisztálásról, amikor erre annak a legnagyobb szüksége volna: tisztáltasson arra az Ispotály Gondviselője, és a Professzorátus gondoskodni fog rólla, hogy neki ebbeli rendkívül való fáradságáért, vagy a beteg, és annak hozzá tartozóji, vagy ha azoktól nem telne, a betegek Cassája illendően eleget tégyen.

7. A mi a betegek kosztját illeti, akiknek számára másonnan, a tanítványok szüleitől vagy esmerőseitől étel nem küldődik, azoknak beteget illő és az orvosi rendelésekkel meg egyező kosztjáról az Ispotály Gondviselője fog gondoskodni, és annak árrát mindenkor a hús és más eleség árrához képest a professzorátus fogja meg határozni, s annak tarifáját az ispotályba felfüggeszteni, hogy így a betegek tudhassák, mit kívánhatnak a Gondviselőtől, hasznokra nézve is. Az így meg határozott koszt árrát a beteg, vagy annak hozzátartozója, ha pedig ezek a betegnek felgyógyulása után csak hamar nem fizetnének, a betegek Cassájának fognak adósok maradni. Ha valamely beteg a tarifába meg határozott kosztot felyül más többre kerülő eledeleket vagy italokat kívánna, s azokra elegendő költsége is lenne, abba az esetben is tellyesítse a Gondviselő a betegnek kívánságát kész pénzért, amennyibe az az orvosi rendelkezéssel nem ellenkezik.

8. Ha vagy maga látja és tapasztalja, vagy az Ispotályba járó Orvos Doctor úrtól meg tudja a Gondviselő, hogy valamely betegnek nyavalyája naponként súlyosbodik, és meg gyógyulása kétséges, mindjárt tegyen arról jelentést a contrascribánál, vagy ha a beteg szolga gyermek volna, a szolgálk inspectoránál, hogy ezek köteleességek szerint a betegek szüleit vagy hozzá tartozóit annak álláspontjáról levél által tudósítsák.

9. A fel gyógyult betegről, kinek az ispotálybeli gondviselésre tovább szükség nintsen, mindjárt tégyen jelentést a Gondviselőnek, ha a deák, a contrascribánál, ha szolga, a szolgálk inspectoránál, és jegyeztesse fel ugyan arra a czédulára, mellyel a beteg az Ispotályba utasított azt is, melyik nap jött ki onnan, és ezen czédulát számadásra mellékelendő dokumentumul, s ugyan akkor ami költséget tett a betegre, azokat is adja be.

10. Ha végezetre minden gondoskodás és orvosi segítség mellett is valamely betegnek az Ispotályba halála történnék, adjon hírt a Gondviselő mindjárt valamely halva nézőnek a chirurgus urak közül, és ha az is meg hólnak decralálja a beteget, vitesse ki azt mindjárt a betegek szobájából, ha ugyan ott több betegek is vagynak a kamrába, és hívasson ahhoz értő asszonyt, ki azt a szokás szerint illendően ki nyújtóztassa. Azután pedig adja tudtára a Gondviselő a betegnek halálát a contrascribának, hogy az a meg hólnak jószágát is conscribálhassa, és annak eltakaríttatása felől a szükséges rendelkezést meg tegye, mely dolgokban a Gondviselő is legyen tőle telhető segítséggel.

Ki adta Debreczenben a Professzorátus gyűléséből febr. 2-án, 1831. Zákány József professzor.

II. A Collegium Ispotályában levő Betegeket illető Rendszabások

1. Minekutána a beteg deák, vagy szolga gyermek a contrascribánál, vagy az Inspector utasító írása mellett a Collegium Ispotályába bé vétetett, tartozik nyoszolyáját, ágy neműjét, fehér ruháit, és azon ruha darabjait, amelyekre ott szükség lesz az Ispotály Gondviselőjének keze alá adni, és az alatt, mind a Gondviselővel, mind pedig a contrascribával fel jegyeztetni, bé menvén pedig az Ispotályba, ott okvetlenül orvosi curával élni, és magát mindenekben az orvosi rendelésekhez alkalmazni tartozik.

2. A betegek a Collégium Ispotályába a szobáért, fűtésért, gyertyáért, és a vele való dajkázkodásért nem tartoznak fizetni semmit, hanem ha vagy magok, vagy szüleik és hozzá tartozóik önként adnak tehetségekhez mérten valamit háládatosságból az Ispotály gondviselőjének, vagy annak segédjének. Ellenben tartoznak fizetni a betegek vagy azok szüleik, hozzá tartozóik akiktől tudniillik telik a következőkért: a kosztért a Gondviselőnek tariffa szerint; az orvosságért a patikába ákontó szerint.

3. A beteg, vagy tanuló társai vagy barátai, kik azt az Ispotályban meg látogatják, és róla gondoskodnak, olvassák meg az Ispotály Gondviselőjét illető rendszabásokat is, hogy tudhassák mit lehet attól kívánniok, illendőséggel kérjék, mint illik jó neveltetésű ifjakhoz. Ha pedig talán az Ispotály gondviselője valamibe a kötelességét nem teljesítené, azért vele szembe ne szóljanak, hanem tegyenek jelentést ez eránt a contrascribánál, vagy ha a beteg szolga gyermek volna, a szolgák inspectoránál, és ha annak intézése is foganatlan lenne, Rector professzornál, vagy a classium inspectoránál.

4. A már gyógyuló és levegőre való ki menetelt az ispotályon kívül is meg engedi, vagy talán javasolja is, jó barátai társaságában lesz szabad ki menniek a contrascriba, vagy ha a beteg szolga gyermek volna az inspector tudtával, kinél az aki a beteggel ki ment kísérröbe, minek utána az Ispotályba vissza jönnek jelentést tenni tartozik a beteg állapotjáról.

5. Az egészen felgyógyult beteg tartsa szent kötelességének az iránt akinek fel gyógyulása Isten után leg közelebb köszönhető, ti. a körülötte fáradozott tiszteletes és tudós Doctor úrnak háládata érzését ki jelenteni is, megkeresvén alkalmas időben a maga házánál. Azután jelentse magát a Rector professzornál és a contrascribánál, és a szolgák inspectoránál is, vagy ha a szolga gyermek volna, a szolgák inspectoránál, meg köszönvén ezeknek is a róla való gondoskodásokat.

6. Végezetre felszámítván a fel gyógyult beteg, mennyire megyen az ő kosztja ára a tariffa szerint, s meg tudván azt is mivel tartozik a patikába, ha módja van benne fizesse ki mindjárt mind a kettőt, még pedig a contrascriba előtt, és azokkal akik tőle ezen tartozásokat fel veszik, írassa bé azt, hogy ezen tartozásokat tőle fel vették a betegek diáriumába. Ha pedig nincs módja benne, hogy ezen tartozásokat mindjárt ki fizesse, de reményli, hogy ezeket szülei, vagy hozzá tartozói ő helyette rövid időn belül ki fogják fizetni, írjon egy instanciát a professzori gyűléshez, hogy a koszt, a gyógyszerek árát a Betegek Cassája előlegezze, vagy ha végképpen nem tudna fizetni, ígérje meg, ha Isten megsegíti, később a kezelési költségeket megtéríti. Ha a beteg kijött az Ispotályból, írja be a diáriumba, hogy ingóságait visszakapta.

Kiírta a professzori gyűlés jegyzőkönyvéből 1831. febr. 2-án Zákányi József professzor és jegyző.

III. A collegium Ispotályában levő betegek kosztjáról való határozás.

1. A Collegium Ispotályának Gondviselője fog adni a gondja alatt levő betegeknek reggel kömény magos levest zsemlével, délben és este pedig illendő porció marha hóst, főzvénnak levébe valamely betegnek alvó, könnyű, emészthető főzeléket, pl. apró

kását, vagy rizs kását, vagy más efféléit is, a mit a tiszteletes tudós Doctor úr meg enged és mind ebédre, mind este adván az étel mellé eligendő, elégséges kenyeret is.

2. Ezen kosztért azok a betegek kiknek nyavalyájok nem olyan természetű, hogy amiatt az emésztés funkciója gátolható, vagy ha valaki olyan volt is, de már a gyógyulás után vagynak s annál fogva étel kívánások tellyes mértékében megvan: fognak fizetni a fent ki tett idő alatt napjában 30 krajcárt, a terhesebb betegek pedig akik kevesebbet esznek, naponta 24 krajcárt váltó czédulába.”²²

Átolvasva a szabályzatot, és leszámítva ebből a bürokratikus elemeket, a sok jelentkezőt, a kórházba vitt ingóságok felsorolását, az orvosi, ápolónői kezelés megköszönését, amelyben ugyan tiszteletdíjról nincs ugyan szó, bár a „háznál” való felkeresés nem zárja ki, hogy a diáknak üres kézzel kellett mennie a doktorhoz, a szabályzat humánus jellegére utal az, hogy a kórházi kezelés költségeit csak akkor rendezze a szegény diák, „ha Isten megsegíti”. Meg tudjuk a szabályzathoz, hogy a beteg diák nemcsak a személyes holmiját, könyveit vitte magával a kórházba, hanem az ágyát is! Maga a Kórház Könyv külön tanulmány tárgyát képezhetné, mert a leltárak utalnak a diákok szociális helyzetére is, kitűnik belőlük, hogy egy szegény diáknak mi volt aládájában, amikor ennek tartalmát a halála után számba vették.

Nézzük most már azt, hogy miként vészelte át az 1831-es kolerajárványt a Kollégium ifjúsága?

Az 1830-31-es iskolai évben pontosan 1366 diák tanult a Kollégiumban. Ezek közül 602 tógátus, azaz akadémiai hallgató, az alsóbb osztályú növendékek száma 764 volt. Óriási felelősséget jelentett a professzori kar, élén Kerekes Ferenc rektor számára, hogy a Kollégiumot a fenyegető járványtól megóvja. Az 1831. júl. 2-án tartott gyűlésen úgy határozott a professzori kar, hogy a tanítást folytatják, az ifjúság hazatérését még nem teszik kötelezővé, ez ugyanis a város lakossága körében „az egészség dolgában gyanút támasztana és talán kedvetlen következtetéseket szülhetne”. Mindenesetre a Kar bárki számára lehetővé tette a távoztást és utasította a diákokat: aki haza akar menni, kérjen a városi főorvostól passust, – útlevelet – ami igazolja, hogy nevezett diák egészséges. Aki azonban a Kollégiumból eltávozik, a járvány ideje alatt az iskolába vissza nem jöhet. Professzor és tanár a Kollégiumot el nem hagyhatja a tanítást folytatni kell.

Sokan éltek a távozási engedéllyel, akik azonban a Kollégiumban maradtak, részükre elrendelte a Kar, hogy egy szobában csak két diák lakhat, a tisztaságra fokozott mértékben ügyelni mindenkinek kötelessége. Gondoskodás történt a bennlakók élelméről, amit a diákok maguk főztek, sütöttek meg.

Ahogy közeledett a járvány Debrecenhez, úgy fogyott a diákok száma, és mire a kolera elérte a várost július 24-én, már csak 76 diák maradt a Kollégiumban, mert ezek halogatták a távoztást, vagy árvák lévén nem akartak elmenni, számukra a Kollégium a szó nemes értelmében Alma Mater (= édesanya) volt. Az itt maradtak részére a Kar szigorú zárlatot rendelt el, és utasította a széniort, hogy Szentgyörgyi József főorvos javaslatára minden diák reggelenként egy pohár szilvapálinkát, naponta egy meszely

(kb. 4 deci) bort kapjon, hangsúlyozzuk azonban, hogy kifejezetten „megelőző orvosság gyanánt”. Ugyanakkor bőséges kosztról is intézkedés történt, a diákszobákat pedig naponként füstölték.

A Kar olyan szigorúan vette a zárlatot, hogy a tanári gyűléseket a Kollégium előtt az utcán tartották! Tehát az iskolába se be, se ki nem lehetett menni, csak az orvos tehetett be a lábát a Kollégiumba. Erre egyébként a járvány ideje alatt csak kétszer került sor, mert a 76 diákból mindössze ketten betegedtek meg enyhe lefolyású gyomorrontásban, akiket Szentgyörgyi József főorvos egyik napról a másikra meggyógyított.

Július 5-én, még a járvány elterjedése előtt, a város lakosságában rémületet keltett a fertőzött helységekből, rendfenntartás végett érkezett osztrák katonaság beszállásolása, és ugyanilyen riadalmat jelentett a professzori kar számára az a tanácsi terv, mely szerint a Kollégiumot ki szándékoztak üríteni és központi ispotállá alakítani. Július 31-én Zsebők és Neuhold orvosok megjelentek a Kollégiumban és helyszíni szemlét tartottak.

Budai Ézsaiás debreceni püspök még aznap gyorsfutárral levelet küldött Álmosdra Péchy Imre főgondnokhoz, amelyben kéri, hogy a terv kivitelét akadályozza meg, mert a koleraispotály létesítésének beláthatatlan következményei lennének. Budai Ézsaiás levelében egy időben a Kar is megküldi az utcán tartott professzori gyűlés jegyzőkönyvének határozatát Péchynek, és ebben felsorolják, hogy miért nem lehet a Kollégiumban a kolerás betegek számára ispotályt berendezni: veszélyezteti a bennlakó 76 diák életét, akiknek az egészsége mindennél fontosabb, a Helytartótanács a járványkórházak létesítésére a város határán kívül lévő épületeket javasolta, a Kollégium pedig a város szívében áll; ha a tanács mindenképpen a városban kívánja az ispotályok létesítését, vegye igénybe a tanács tulajdonában lévő házakat, esetleg a vargák és csizmadiák „áruló színeit”, a Gillányi és Ponyvás vendégfogadók kiürültek, de alkalmas ispotálynak a franciskánusok üres klastroma, sőt a templomokat is át lehet alakítani ispotállá, mert ezek fertőtlenítése egyszerűbben megoldható; ha a Kollégium épülete, benne a Nagykönyvtár, Levéltár, a Múzeum, a szertárak, a tantermek és diákszobák a kolerával „meg fertéztetnének”, a ragály csíráit a Kollégiumból szinte lehetetlen volna kiirtani.

Mentségére legyen az iskola vezetőségének, de az akkori orvostudomány úgy vélte, hogy a kolera a levegővel terjed, és ezért féltek a kollégiumi ispotály létesítésétől, hiszen a „dögletes levegő” az egész épületet megfertőzte volna. Csak mintegy 40 évvel később fedezte fel R. Koch, hogy a kolera „perorálisan”, vagyis szájon keresztül terjed.

Péchy Imre azonnal tiltakozó levelet küld Rakovszky Dániel főbíróhoz, és közli, hogy nem járul hozzá a Kollégium kiürítéséhez és járványkórházzá való átalakításához. Inkább a katonaságot szállásolják el a Kollégiumban, de az épület nem lehet ispotály – írja a főgondnok a főbírónak. A volt alnádor, Péchy tekintélye, de még inkább a professzori kar jogos érvei előtt meghajolt a tanács, és így nem lett a Kollégiumból járványkórház.

A diákok tehát továbbra is szoros zár alatt éltek az iskolában, azonban Csécsi Imre előtt gyakran megnyílt a Kollégium vaskapuja, ugyanis – a később professzorrá kine-

vezett – senior július 29-én önként jelentkezett a tanácsnál és felajánlotta szolgálatát a kolerások gyógyításában. Szentgyörgyi József főorvos vállalta a kitűnő képzettségű ifjú oktatását és Csécsi a doktorok mellett „a pusztító nyavalya dühösködése alatt a choleras ispotályokban és házakban bátor és szorgalmatos orvosi segéd volt” – olvassuk a tanári kar jegyzőkönyvében. A Kollégiumban csak 1832 januárjában, az országos járványveszély megszűnésével vette kezdetét a tanítás.²³

A járvány ideje alatt a városi tipográfia csak a tanács által kiadott, a kolerával kapcsolatos hirdetések, utasítások nyomtatványok kiadásával volt elfoglalva. A számadáskönyvek adatai szerint 1831. július és augusztus hónapokban összesen 20600 példányban jelentek meg ezek az aprónyomtatványok, amelyekből egy-egy példányt őriz a Megyei Levéltár.²⁴

Kívételt képez a már említett „passus”, amivel a kollégiumi diák elhagyhatta Debrecenre. Az útlevelekből nem maradt fenn példány, ezért örültünk meg, amikor 1983-ban Kengyel Zsolt református gimnáziumi tanuló behozta a kollégiumi Múzeumba a passus egy unikum példányát ajándékképpen. Úgy véljük, hogy ennek a ritkaságnak a szövegét közölnünk illik: „Mi, nemes, nemzeti Szabad és Királyi Debreczen Városának Bírója, Polgár-Mestere és Tanácsa, adjuk tudokra mindenkinek, a kiknek illik, hogy rész-szerént Hivatalos, rész-szerént magános Tudósítások szerént, a szomszédos Sabólt és Szathmár Vármegyékben, a Tisza mellett fekvő némely helységekbenn magát az úgy nevezett Cholera nyavalya mutogatván; ámbár ez a Környék, különösen pedig ez a Város, Isten kegyelméből, minden ilyen veszedelmes nyavalyától még eddig ment, és tiszta; - ahoz képest a helybeli Ref. Collegiumban, a tanításra felvigyázó Elöljáróságnak Rendeléséből, a közönséges Tanítások ezután is fognak folyni; mint-hogy mindazonáltal Levelünket mutogató Tanuló (*tintával beírva – T.B.*) Liptsei Péter kíván a Hozzá tartozóinak is megnyugtatóra innen elutazni: arra nézve minden Uri Rendek, Jó uraink, és Jóakaróink illendőképpen kérettetnek, hogy a fent említett utast igaz járatbéli, és Isten kegyelméből egészséges helyből indult Személynek lenni esmervén: mindenütt szabadon és békével botsátani és botsáttatni ne terheltesse. Debreczenben 1831-dik Esztendő Július Hónap 3-dik napján. Kiadta: Deretskey József notárius”.²⁵

1870-re elkészültek a Kollégium átalakítási munkálatai, és az épület elnyerte a mai alakját. Az ispotályt azonban csak 1889-ben bontották le, és építettek új kórházat a Kollégium Darabos utcai sarkához. Ez új szabályzat kiadását tette szükségessé, amit szintén közlünk:

„A debreceni ev.ref. főiskola kórházában ápolt betegek szabályzata.

1. Minden főiskolai tanuló, – akadémiai, gimnáziumi és tanító képezdei – betegsége esetén jogosítványa van a főiskolai kórházat igénybe venni, legyen akár a főiskola épületében bentlakó, akár pedig a városban kintlakó. 2. A ki a kórházat igénybe veszi, köteles – ha lehet előlegesen – ha pedig ez esetleg nem volna lehetséges, utólagosan a főiskolai

háznagynak és szeniornak bejelenteni. 3. Kórházba érkezését köteles a kórházi felügyelő által a főiskolai orvosnak is azonnal tudomására juttatni. 4. A betegek tartoznak az orvos rendeleteit pontosan teljesíteni, valamint a kórházi felügyelő és ápoló útmutatásait is feltétlenül elfogadni. 5. A kórházi bútorokat s ágyneműket kötelesek minden rongálódástól megkímélni. 6. Tilos a padolatot, falakat és bútorokat bármiképpen bepiszkolni. 7. Tilos a szobai árnyékszéket – melyet csak a gyengébb betegek vehetnek igénybe – úgy szintén a külső árnyékszékeket bemocskolni. 8. A tanulók a kórház szobáiban, valamint udvarán is tartoznak magukat illendően viselni, minden zaj, lárma, danolás, füttyülés, veszekedés, és ajtócsapkodástól tartózkodni. 9. A kártyajáték, s bármely ártalmat okozható időtöltés és mulatság fenyítés mellett tiltatik. 10. A betegek a rendelt gyógyszereket és az adott utasítás szerint tartoznak pontosan elhasználni, s a kiszabott táplálékon kívül minden egyéb étel, vagy ital behozatalától tartózkodni. 11. Dohányozni a kórházban nem szabad. 12. A lábadozók, s felgyógyultaknak kint az udvaron, vagy a szomszédos fűvészkertben sétálni s a kórházból véglegesen eltávozni csak az orvos jóváhagyásával szabad. 13. A betegek netaláni panaszai feljegyzésére a kórházban egy jegyzőkönyv tartandó.

II. Szabályzat a főiskolai kórház felügyelője számára.

1. A főiskolai kórház felügyelője, egyszersmind a betegek ápolója s gondozója, sőt élmezője is tartozik lenni. 2. Ennélfogva fő kötelessége a kórházba került tanulók ápolása. E tekintetben mit a betegek gyógyítása érdekében maguk tenni képtelenek, azt az ápolónak kell megtenni. Ezek szerint: 3. tartozik a betegeket orvosságuk bevitelére s alkalmazataiban gyámolítani, a förösztésben segédkezni, nadályozásokat s egyéb, az orvos által megrendelt kisebb műtéteket, pl. hideg borogatásokat stb. végrehajtani, s általában az orvosi rendelések pontos végrehajtásáról gondoskodni. 4. Ha a beteg gondozása s ápolása igényli, tartozik az éjszakát is ébren tölteni. 5. Ha valamelyik beteg veszélyes jelenségeket észlel, példának okáért: vérfolyást, erős hányást, hasmenést, görcsöket, stb. köteles azt azonnal az orvosnak tudomására hozni. 6. A betegekkel kivétel nélkül, nyájasan, szelíden s előzékenyen kell bánnia. 7. A betegeket köteles az orvos által megrendelt ételekkel ellátni és ebből folyóan felügyelni, hogy az orvos tudta nélkül a betegek kívülről hozott étel és italfeleségeket ne kapjanak. A becsempészett tárgyakat köteles lefoglalni s az orvosnak az ily esetről jelentést tenni. 8. A felügyelő ellenőrzi az orvos által elfogadott ápoló vagy ápolók eljárását. 9. Az orvosi látogatás alkalmával a betegség tüneteit s lefolyását illetőleg tartozik az orvosnak felvilágosítással szolgálni. 10. A betegről s hozzá tartozójától ajándékot vagy jutalmat követelnie nem szabad. 11. Ha állomásától meg akar válni, azt 3 hónappal előbb tartozik bejelenteni.

Az egyházkerület 1889. májusi közgyűlésének 140. számú végzésével a szabályzatot tudomásul vette, életbe léptette: 1889. nov. 7. Balogh Ferenc, igazgató”²⁶

Az új kollégiumi kórház létesítésével szinte egy időben folytak a városi közkórház építésének munkálatai a mai Bem téren. A városi kórház 1893. május 1-én kezdte meg

működését, az alábbi osztályokkal: belgyógyászati és nemibeteg, sebészeti, szülészeti, szemészeti, elme- és fertőző osztállyal.²⁷ Ez azt jelenti, hogy súlyos esetben a beteg diákok átszállíthatták a közkórházba, ahol állandó orvosi felügyelet volt, és ha kellett, műtéteket is végezhettek rajta.

A kollégiumi kórházban az orvosi teendőket valamelyik városi orvos látta el, tiszteletdíj ellenében, a rendelési idő addig tartott, amíg az orvos a vizsgálatot elvégezte. Az évenként előforduló betegségekről, az ápolt betegek számáról a kollégiumi Értesítők számolnak be röviden.

Talán nem lesz érdektelen, hogy a kollégiumi kórház milyen berendezéssel, orvosi műszerekkel lépett át a XX. századba. Ezért végül közöljük az alábbi levéltári dokumentumot:

„Leltár a debreceni ev.ref. főiskolai kórházának felszereléséről. 1901. ápr. 20.

A. *Bútorok.* I. a nagyobb betegszobában: 4 vaságy; 4 éjjeli szekrény; 1 két ajtós fiókos szekrény; 1 asztal; 4 fekete fa szék; 1 vaskályha; 1 köpőláda; II. A kisebb betegszobában: 3 vas ágy; 3 éjjeli szekrény; 3 szék; 1 kis fehér asztal; vas kályha; 1 köpőláda. III. Az előszobában: 1 fa pad; 4 szék; 2 fali fogas; 1 ócska ürszék; 1 új ürszék; 2 seprű; 1 köpőláda. IV. Az orvosi szobában: 1 íróasztal; 2 karos szék; 2 fa szék; 1 két-ajtós szekrény; 1 otthomán (dívány); 1 vas mosdó; 1 fali fogas; 1 vas kályha; 1 ócska köpőláda; 1 tintatartó; 1 csengő. B. *Ágyneműek:* 7 lószőrmatrác, 7 szalmazsák; 7 lószőr párna, 7 tollas (?) párna; 7 takaró pokrócz; 11 új alsó lepedő; 14 régi lepedő; 14 paplan lepedő; 7 új párnahaj; 14 régi párnahaj; 24 törülköző; 14 kórházi ing; 7 kórházi köpeny. C. *Egyéb felszerelések:* 7 vizes üveg; 5 pohár; 7 vizező edény; 8 köpő csésze; 2 réz gyertyatartó; 6 vas mosdótál; 1 vas kancsó; 2 fali hőmérő; 1 ócska fa fürdőkádb; 1 ócska ürszék; 4 fa szék; 4 köpőláda. D. *Műszerek és beteg ápolási műszerek:* 3 ócska, rossz jég hólyag; 2 gummi lepedő; 1 irrigátor tartállyal; 1 üveg forraló tál; 1 gyomor mosó készlet; 1 vizelet vizsgáló berendezés; 1 vizelet fajsúlymérő; 1 skatulya sebészeti varrótű; 1 Schleich érzéketlenítő fecskendő tokban; 1 gipsz olló; 1 kettős bitouri (?); 2 sebész olló; 1 Vangletti-féle canule, 2 sebész olló, 4 csipesz; 1 kettős Volkmann kanál; 3 közönséges kutasz; 3 fém kathéter; 1 gennyes csésze, kaucsuk; 1 politor fúvó labda; 1 stetoszkóp.

A leltárt a főiskolai orvos állította össze. Hitelesítette: Tóth János betegápoló.”²⁸

- ¹ Tóth Béla: A kollégium története a XVIII. században. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988. 135.
- ² Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei. 1548-1549. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1981. 24; 1550-1551. 26; 1552-1554. 19; 1554-1555. 24.
- ³ Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I. Budapest, 1960. 213. A szerző téved, amikor azt írja, hogy Méliusz maga adta ki a Herbáriumot. Méliusz 1572-ben meghalt. Az orvosi fűvészkönyvet Heltai Gáspár özvegye nyomtatta.
- ⁴ Takács Béla: A debreceni sebgyógyító céh története. Déri Múzeum Évkönyve 1981. Debrecen, 1984. 131-148. (*Lásd még a jelen kötetben is – a szerk.*)
- ⁵ Zoványi Jenő: A sárospataki borbélycéh rendszabályai. 1583. Történelmi Tár. 1891. 149.
- ⁶ Weszprémi i.m. I. 157. II. 209.
- ⁷ Benkő Ferenc: Debrecen gyógyszerterápei a XVIII. században. Déri Múzeum Évkönyve. 1976. Debrecen, 1977. 91.
- ⁸ Weszprémi: i.m. II. 209.
- ⁹ Benkő F. i.m. 90.
- ¹⁰ Herepey Gábor: A debreceni református ispotály története. Debrecen, 1929. 133.
- ¹¹ Takács B: i.m. 139.
- ¹² Takács B: i.m. 140.
- ¹³ Tóth Béla: Maróthi György az 1739-43. évi debreceni pestisről. Déri Múzeum Évkönyve. 1972. Debrecen, 1974. 488-493.
- ¹⁴ A debreceni református egyház halotti anyakönyve. I. 99. a. 83.sz. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debrecen. Továbbiakban: TtREL.
- ¹⁵ Szűcs István: Szabad királyi Debrecen város történelme. Debrecen, 1871. III. 772.
- ¹⁶ A lakosság és a diákság számával kapcsolatban lásd: Debrecen története. 2. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1981.21. A Kollégium története. i.m. 136.
- ¹⁷ Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen, 1904. 54-58. Hatvani István receptjeiből az egyházkerületi Levéltár 306 darabot őriz. A receptekre a patikus felírta a gyógyszer árát, és így nyugtaként szolgáltak a betegsegélyező pénztár számára. TtREL. II. 1.2.d.sz. Diósadi Elekes György: Professzor Hatvani receptjei... Theologiai Szemle. 1939. 239.
- ¹⁸ Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium. I. Hajdúhadház. 1933. 356; 375.
- ¹⁹ Csejtei István: Csokonai József debreceni chirurgus receptkönyve. Debrecen, 1984. 9-11. Kézirat.
- ²⁰ Balogh F.: i.m. 55.
- ²¹ Balogh F.: i.m. 56. Nagy S.: i.m. 292.
- ²² Kórházkönyv. TtREL. II. 12. c. 1.sz. Dolgozatunkat már legépeltük, amikor felfigyeltünk G. Szabó Botond tanulmányára „A Kollégium épületeinek története” címmel. A szerző közli Szentgyörgyi József városi főorvos 1817-ből való jelentését, mely szerint: „a betegszobákban a gyermekek szánakozásra méltó elhagyatásban szoktak lenni mind a helyre, mind a szolgálatra nézve”, és főként az alsó klasszisokból sokan betegszemek meg ivóvíz nem léte miatt. In: A Kollégium története. 1988. 381.

A járvány alatt tehát a diákok számára nemcsak élelmiszerekről kellett gondoskodni, hanem vízről is, mert a Kollégiumban nem volt kút.

²³ Takács Béla: Cholera Asiatica. Az 1831-es kolerajárvány Debrecenben. Debrecen, 1981. 39-48. (Lásd még a jelen kötetben is – a szerk.)

²⁴ Benda Kálmán – Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda. (1561-1961). Budapest, 1961. 384.

²⁵ Takács Béla: Lipcsei Péter útlevele. Reformátusok Lapja. 1983. 30. sz.

²⁶ Kórházi szabályzat. TtREL. I. 1.8. h. 6. sz.

²⁷ Varga Mária: A debreceni közkórház története. Debreceni Szemle. Válogatás az 1927-1944. évfolyamok anyagából. Debrecen, 1993. 72.

²⁸ A kórház leltára. TtREL. I.8.b. 9. sz.

DR. KEMPF JÓZSEF, A VILÁGYÁRÓ DEBRECENI ORVOS (1818-1900)

Négy helybeli napilap: a Debreczeni Ellenőr, a Debreczeni Ujság, a Debreczen, a Debreczeni Hirlap közölte az 1900. jan. 11-i számában, hogy „meghalt a világyáró” doktor, Kempf József. A hírostatok nem a szokványos szöveggel jelentették a múlt század végi Debrecen különös sorsú orvosának elhunytát, hanem hosszabb-rövidebb terjedelemben beszámoltak kalandos életútjáról is.

Legbővebben a Debreczeni Ellenőr emlékezett meg „a galambösz aggastyán” 1900. jan. 9-én bekövetkezett haláláról, és ez a közlemény sokban hozzásegített bennünket ahhoz, hogy dr. Kempf József életéről és orvosi működéséről írassunk.¹

Persze fellapoztuk Szinnyei József Magyar írók ... c. lexikonát is, amelyben ezt olvastuk: „Kempf József, orvosdoktor, szül. 1820-ban Budán; 1844-ben a budapesti egyetemen nyert orvosdoktori oklevelet; 1848-1849-ben honvédorvos volt; több évig élt Ausztráliában; azután gyakorló orvos volt Debreczenben. – Cikkei a Vasárnapi Ujságban (1867-1868. Magyarok Ausztráliában, Queenslandból, ausztráliai levelek, 1871. Levél az Atlanti Óceánról). Munkája: Dissertatio inauguralis medico philosophica de sterilitate corporis feminei ob litterarum et artium culturam. Pestini. 1844.”²

Szinnyei szerint tehát Kempf József 1820-ban Budán született, viszont a Debreczeni Ellenőr magára Kempf Józsefekre hivatkozik, aki „úgy beszélte, hogy Debreczenben”. Oláh Gyula Magyarország közegészségügyi statistikája c. művében Kempf József debreceni orvos születési éveként szintén 1820-at említi.³ A gyászjelentés a 82 éves korában elhunyt – teljes nevén – Kempf d’Angréth József honvédszázadosot méltatja, tehát nem születhetett 1820-ban. Érdekes az is, hogy Oláh Gyula idézett művében Kempf József református vallású orvosként van feltüntetve a névsorban, viszont a gyászjelentés azt közli, hogy nevezett „a halotti szentségek ájtatos felvétele után” halt meg, és a római katolikus egyház szertartása szerint temették el jan. 11-én a Péterfia 23. sz. alatti házból, illetve helyezték nyugalomra a Kossuth utcai temetőben.

Nyilván újságírói tévedésből eredt az a közlés, hogy Kempf József Debreczenben született, mert a római katolikus egyház anyakönyvében nem található a neve, a halott anyakönyv Kempf József származási helyül Budapestet jelöli meg, tehát itt született, de hogy pontosan mikor, ezt nagyon nehéz lenne kideríteni.

Bár Kempf József nőgyógyászatból írt doktori értekezést, mégis honvédorvos lett, és ilyen minőségben vett részt az 1848-as szabadságharcban. A Debreczen című napilap közlése szerint Kempf József 1871-ben jött Debreczenbe, és ez, ahogy majd látni fog-

juk, valóban így is történt, honvédorvosként dolgozott, amit Oláh Gyula idézett műve is bizonyít. A Debreczeni Hirlap úgy emlékezik meg Kempf Józsefről, hogy városunk e különleges embere „a szabadságharc lezajlása után külföldre menekült”. Ha tudjuk, hogy Kempf József az első levelet 1866. júl. 19-i keltezéssel küldte Ausztráliából a testvérének, illetve a Vasárnapi Ujságnak, akkor bizonytalanságban vagyunk afelől, hogy 1849-1865 között hol tartózkodott, mit csinált ez a jeles férfiú, hogyan került kapcsolatba Debrecennel? Nem valószínű, hogy a szabadságharcban annyira exponálta volna magát, hogy emiatt menekülnie kellett, inkább a kalandvágy indította útnak talán Debrecenből, mert egy Szalay Erzsébet nevű „debreczeni menyecske” volt az úti-, később a házastársa.

A Vasárnapi Ujság 1867. 1. száma közli Kempf József első ausztráliai levelét, amelynek megjelentetésében nyilván közreműködött a testvére, a magyarosított nevű Küzdi Albert, aki az újság budapesti kiadóhivatalának pénztárosa volt. A levél bevezetőjében utalás történik arra, hogy Kempf József Szalay Erzsébettel együtt 1865. aug. 8-án szállt a La Rochelle nevű hajóra Kuxhaven német kikötőben. Már az út kezdetén viharba kerültek, emiatt Doverben nem tudtak kikötni. Kempf József leírja, hogy a 16 000 mázsa terhet és mintegy 500 utast vagy kivándorlót szállító vitorlás úgy hanyódott a hullámokon, mint valami labda. Ő maga öt, Erzsi pedig kilenc hétig volt tengeribeteg. Nagyon szellemesen jegyzi meg Kempf József a viharral kapcsolatban: „Qui nescit orare, pergat ad mare” – aki nem tud imádkozni, az szálljon tengerre –, majd hozzáteszi, hogy a vihar alatti káosz, az emberek jajgatása, a gyermekek és nők sírása, a matrózok lármája még a legerősebb férfi lelkét is megrázta, és ha ezt a vihart előre sejtik, nincs a világnak az a kincse, amelyért a lábukat a La Rochelle fedélzetére tették volna.

Augusztus 19-től végre csendes vizen haladtak tovább, útközben láthatták az akkori világ legnagyobb hajóját, a Great Easternt vagy a Leviathant, amely éppen az Anglia és Amerika közötti tenger alatti telefonkábel t rakta le. Három napig több mint nyolcvan vitorlás- és gőzhajó társaságában haladtak, de Madeira szigetétől egészen Afrika déli csúcsáig, a Jóreménység fokáig az égen és vizen kívül nem láttak élőlényt. A Jóreménység fokánál Simonstown városban harminchárom napot töltöttek, majd nov. 19-én indultak el Ausztrália felé. Huszonöt napi utazás, vihar, jégeső, zivatar, hatnyolc fokos hideg közben, karácsony estéjén érkeztek meg az ausztráliai moretonbay-i kikötőbe. Szerencsétlenségükre a hajón tifusz ütött ki, ezért a kormányzóság a hajót a kikötőhöz közel fekvő Dunwich-Stradbrock szigetre irányította vesztegzár alá. Kempf Józsefet orvosi felügyelőnek nevezték ki, sőt már fizetést is kapott, naponta egy guineat, vagyis tíz forint ötven krajcárt, lakást, élelmet és két szolgát. Negyvennyolc napig voltak a hajó utasai elzárva a világtól, majd egy Kate nevű gőzös az Ausztrália keleti csücskén fekvő Brisbane nevű városba szállította a kivándorlókat és utasokat. Kempf József visszaemlékezve az utazás és a karantén gyötrelmeire, megállapítja, hogy ez idő alatt hetvenkét ember halt meg a hajón, és tizenegy gyermek született.

Brisbane-ben Kempf Józsefen és Szalay Erzsébeten kívül még 411 bevándorló lépett partra, és a doktor örömmel írja, hogy ők ketten az első magyarok Ausztráliában.

Később kiderült ugyan, hogy Sydneyben már korábban letelepedett magyarok is élnek. Kempf József a kormányzóságtól orvosi díj fejében 605 Ft-ot, Szalay Erzsébettel együtt pedig 720 Ft-ot kaptak arra a célra, hogy ebből az összegből földet vásároljanak, de a birtokot csak tizenhat hónapi tartózkodás után foglalhatták el. Addig Kempf József intézhette doktori címének honosítását, vagyis Queensland tartomány orvosi kara előtt újra levizsgázott, és 1866. márc. 5-én hivatalos engedélyt kapott arra, hogy Brisbane-ben orvosi tevékenységet végezhesen. Időközben Kempf Józsefnek lehetősége nyílt arra, hogy egy Londonba visszatérő orvostársától a lakását, bútorait, a praxisát, gyógyszerét is megvásárolja 125 fontért, azaz 1500 osztrák értékű forintért. Ettől kezdve Kempf József két magánkórház felügyelőjeként és mint jól kereső gyakorló orvos dolgozott Brisbane-ben.

Nem kevésbé érdekes Kempf József levelének az a része, amelyben a munkájáról a mindennapi életéről, a városról és ennek lakosairól számol be. Leírja, hogy három nyelven kell beszélnie: Erzsivel magyarul, a legényével és a házvezetőnőjével németül, a betegekkel angolul. Magyarországot Kempf József szerint Afrikában és Ausztráliában csak 1848 óta ismerik valamennyire, de csak olyan formában, hogy többször megkérdezték tőle: „Ah, you are from the country of Kossuth?” – Ah, ön Kossuth hazájából való? – S ha erre azt mondom, hogy igen, mindenki megbecsül. „Alig hinnétek – írja Kempf József –, hogy mily tiszteletben részesül itt is Kossuth és Deák, s bennünket is sokszor ostromolnak, hogy e két férfiú jelleméről és tetteiről beszéljünk nekik. Most már Széchenyi és Jókai Mór nevét is ismerik.” Úgy látszik, Kempf József megrendelte a Jókai által szerkesztett Hon című lapot, mert ennek a híreire hivatkozik a levelében, és azt írja, hogy Queenslandben ez az egyetlen magyar nyelvű újság. A Süd-Australische Adlaidler-Zeitungot is olvasta Kempf József, ami ugyan öt hónapos késéssel érkezett Brisbane-be, de ebből tudta meg, hogy Erzsébet királyné magyarul tanul.

A mindennapi életről közli Kempf József, hogy a tartomány fővárosában, Brisbane-ben nem szükséges semmiféle igazolvány, mindenki szabadon letelepedhet, adó nincs, viszont nagyon magas a vám, ebből következően drágák az élelmiszerek, az ital, a dohány. A kereskedelem pang, munkanélküliség van a kormányzóságban, a vasúti munkások közül 1600 embert bocsátottak el, lemondott a kormány, egy nagy ausztráliai bank csődbe jutott, a parlament építkezési munkálatait beszüntették, „egyszóval csupa pangás mindenütt” – írja Kempf József.

Maga a 25 000 lakosú város a Brisbane nevű folyó partján terül el, az erdők és fák között minden munkásnak van lakása, ebben veranda, szalon, hálószoba, viszont az utca vagy legelő, vagy csupa porfelleget, esetleg sár, ami érthető, mert a város alig tizenhat éves, útépitésre még nem jutott idő. A saját lakásáról elmondja Kempf József, hogy ez öt szobából áll, van szakácsuk, inasuk, lovuk, papagájuk, két macskájuk, sok tyúkot tartanak. „A szobáink csinosan vannak berendezve, minden ízléses és elegáns, amint a magyar emberhez illik.” Ír Kempf József a mezőgazdaságról is, és közli, hogy a főtermények a kukorica, búza, kelkáposzta, burgonya, sárgarépa, petrezselyem, tök, dinnye, ananász és narancs; alma, dió, mogoró, paprika, fokhagyma nincs. A lisztet

Indiából, Kínából és Amerikából importálják. Beszámol Kempf József a heti kiadásairól is: házbér 15 shilling, a két cseléd bére 12 shilling, kenyér 6, tej 6, a hús 6 shilling, összesen 45 shilling hetenként. Szükséges tehát minden hónapban 24 font, vagyis 250 forint osztrák értékben. Nem tudjuk, miért kellett Kempf Józsefnek házbért fizetnie, hiszen az előbbieken azt írja, hogy az angol orvostól megvette a lakást.

Kempf József levelének végén ismét hangsúlyozza, hogy ők az elsők, akik Queenslandben, illetve Brisbane-ben a magyar nyelvet beszélik, ami szerinte annál érdekesebb, mert az itt élő bennszülöttek, a „bushmanok” nyelvében magyar szavakat találtak. Például: kenyera = kenyér, maro = marok, ugorj = ugorj, magol = eszik. Szalay Erzsébet az angol nyelven kívül a feketék nyelvét is tanulja egy Tomy nevű bennszülöttől, aki egyébként valamelyik néptörzs királyának a testvére. Kempf József orvosi munkája mellett – amint írja – többször tett tudományos célú kirándulást az indiai és a csendes-óceáni szigetekre. Itt csigákat, kagylókat, madarakat, kígyókat gyűjtött, hogy majd ezeket Magyarországra hozza. „Tervünk az, hogy a világ körüli utazásom bevégezte után Debreczenben telepedjünk meg, hogy az ottani kollégium tanuló ifjúságának tudományommal és tapasztalataimmal szolgálhassak s minden itt szerzett gyűjteményemet a haza oltárára letehessem.” Tekintettel a rossz brisbane-i helyzetre, a doktor és élettársa elhatározza, hogy fél év múlva Japánba mennek. Yeddóba vagy Nagaszakiba. Kempf József tehát hozzákezdett a japán nyelv tanulásához, szorgalmasan olvasgatja a *Japan and her people* – Japán és népe – című kiadványt, és azt is közli, hogy „már némi biztatást kaptam, hogy Japánban egy ottani vaspályánál állomást is kapok”. (Az „állomás” alatt természetesen orvosi állás értendő.) Kempf József a levél zárósoraiban, mielőtt elköszönne pesti rokonaitól még leírja: „Jókai Mór úrnak újra köszönjük, hogy a Hon című lapját utánunk küldötte.”⁴

Több levél nem érkezett Brisbane-ből, mert Kempf József és Szalay Erzsébet 1866 végén, nem Japánba ugyan, de Sydneybe költözött. December 23-án kelt tudósítását már innen küldte a Vasárnapi Ujságnak. A két magyar alapos okok miatt hagyta el Brisbane-t. Nem tudták megszokni a 100-110 Fahrenheit-fokos meleget, ami kb. 38 °C fokkal egyenlő, sokat szenvedtek a moszkítóktól, legyektől és egyéb bogaraktól, a drágaság egyre fokozódott, honfitársak híján nagyon egyedül érezték magukat, ezért döntöttek tehát úgy, hogy Sydneyben próbálnak szerencsét.

Kempf József lelkesedve ír a százezer lakosú város szépségéről, ahol angolok, németek, hollandok, kínaiak élnek a bennszülöttekkel vegyesen, „hanem ami engem, s kedves Erzsébetet, e jó debreczeni menyecskét egészen boldoggá tesz, itt találtuk a következő magyarokat:

1. Dr. Gyulay tekintetes úr, erdélyi születésű a párisi kiállítási bizottmány titkára, kitűnően művelt, tanult és nemes magyar ember;

2. Dr. Rochlitz Kálmán, homeopatha (hasonszervi) orvos, Eperjesről;

3. Mr. Blau ékszerárus, Aradról;

4. Mr. Udvardy hontmegyei volt szolgabíró, jelenleg hegedű-művész;

5. Mr. Asztalos, Szatmármegyéből, borbély;

6. Mr. Holländer, a Hegyaljáról, Szántóról, itt bor- és fűszerkereskedő, kinek igen jól meg üzlete; a gyarmati borokat mind magyar nyelvekre kereszteli; nagyon élelmes ember;

7. Mr. Weiszperger Székesfehérvárról, dohánykereskedő. Ez az ember Amerika és Új-Zéland közt hajótörést szenvedett s egy nagy faladában menekült meg, melyben 27 napig hánykódott a háborgó tengeren, míg végre a vihar Új-Zélandba vetette a partra, hol magát egyszerre vad-emberek közt találta. Ha kalandjait elbeszéli, az ember csodálkozva hallgatja. Már 26 éve, hogy elhagyta hazáját;

8. Mr. Oszádi, budai születésű, szabómester; végre:

9. Mr. Morvay, Szatmárból, magánzó.”

Kitűnik a névsorból, hogy Szalay Erzsébet volt az első magyar nő, aki Sydneyben letelepedett. Kempfék 1866. dec. 10-én érkeztek a városba, de már másnap este a kis magyar kolónia összegyűlt Gyulaynál, „ahol a legszivesebb üdvözlések mellett természetesen a távollevő drága hazára mondott toasztokban sem volt hiány” – olvassuk a levélben.

Kempf Józsefet a jóval nagyobb létszámú német bevándorlók klubja azonnal hajlandó volt orvosként alkalmazni, de más ajánlatot is kapott. Sydneytől hatvan mérföldre fekszik Shoelhaven, ide hívták évi 6000 forintos fizetéssel, de még nem döntött, hogy melyik állást foglalja el. Leírja, hogy Sydneyben heven orvos van, harminc gyógyszerész, de ő csak akkor kezdheti meg praxisát, ha ismét vizsgát tesz az itteni orvosi bizottság előtt. Új lehetőség csillan fel Kempf József levelében a vagyonszerzést illetően, ugyanis arról ír, hogy Sydneytől kétszáz angol mérföldre gazdag arany lelőhelyre bukkantak, ahogy hallotta, előfordul, hogy egy aranyásó naponta 150 angol font – 1500 Ft – értékű aranyat is moshat vagy találhat. „Mi is azon gondolkozunk, hogy ha az ajánlott két állás közül egyik sem fog tetszeni, oda megyünk az arany hegyekbe, vagy-vagy – szerencsét próbálni. Itt az 'arany' az egyetlen jelszó.”⁵

Rejtély előttünk, hogy Kempf József miért nem fogadta el a német klub által felajánlott 6000 Ft-os állást, mert az 1867. május 16-án kelt leveléből az derül ki, hogy elhagyta Sydneyt, és a New-Castle-től nem messze fekvő Minmi nevű bányatelepen lett orvos évi 5100 Ft fizetéssel. Az itteni szénbányától kapott 4380 Ft-ot, a szülészeti és magánpraxisból 720 Ft volt a jövedelme. Kétszáz bányász egészségügyi szolgálatát kellett ellátnia, és a körzetéhez tartozott két tanya lakossága. Szalay Erzsébetet Kempf doktor Sydneyben hagyta, ő mint egyetlen magyar a kis településen szállodát bérelt, ezekből még három volt a telepen és két templom. Ha Minmiben, ahogy Kempf József írja, csak négyszáz különböző nemzetiségű bányász lakott eléggé szerény körülmények között, de jó kereseti lehetőséggel – napi átlagjövedelmük 6-7 Ft volt –, aligha működhetett itt az a Magyar Zenetársulat, amelynek megalakulásáról Kempf József a Vasárnapi Ujságot értesítette. A levelében azt írja Kempf József, hogy más honfitársáról is tudomást szerzett:

1. Nagy László kecskeméti származású, a feleségével Lachlandben él mint aranyásó;
2. Levényi nevű Zemplénből Castle-Mainban dolgozik, és igen gazdag aranyműves;

3. Farkas nevű „ágens” pedig Melbourne-ben él;
4. Ujlaki nevű, Hont megyei huszárkáplár, aranyásó;
5. Dr. Spech erdélyi szász nemzetiségű Victoria államban, Baralat-ben lakik;
6. Wéghey szintén Melbourne-ben lakik, illetve lakott, most aranyásó;
7. Horváth, aradi származású borbély, aki új-zélandi aranyásók között dolgozik mint sebész;

8. Csomortányi Lajos volt császári főhadnagy, nős, aranyásó, Victoria államban él;

9. Marsovszky István, Heves megyei származású magyar, aranyásó volt, 3000 forintért „nadályokat vett, s kereskedésre Dél-Amerikába vitte”;

10. Damburgi (?) volt forradalmi ezredes (?), aki még Kaliforniában tanulta az aranyolvasztási műveleteket, majd Melbourne-ben gyárat alapított, innen indult Londonba, ahol hirtelen meghalt. „Derék magyar hazafi volt” – írja Kempf József.

A kiegyezés híre Ausztráliába is eljutott az ott élő magyarokhoz, mert Kempf József már a Vasárnapi Ujság példányait is megkapta több hónapos késéssel. A koronázással, a magyar minisztérium kinevezésével kapcsolatban Kempf József megjegyzi: „mi is örvendünk szeretett hazánk és nemzetünk újra virulása fölött. De mind a mellett, Isten tudja miért, szívünk tele van aggodalommal, mert egy nemzet valódi önállósága, léte, boldogsága, sőt szabadsága is, a mai gyakorlatias, rideg világnézet szerint pénzen alapszik”. Kempf József politikai nézeteit, amelyben Lengyelország függetlenségének visszaállítását is követeli, a Vasárnapi Ujság nem közölte, csak utalt a levél ilyen vonatkozású tartalmára, viszont a szerkesztőség bejelentette, hogy szó szerint adja majd olvasói elé azt a beszámolót, amit Kempf József az ausztráliai „bushmanok”, vagyis a „fekete emberek” életéről küldött.⁶

Az ausztráliai népfajokról a múlt század végén jelentek meg német és angol nyelvű ismertetések. Magyar vonatkozásban méltán tekinthetjük dr. Kempf Józsefet úttörőnek, mert ő volt az első, aki e távoli világrész népéről, szokásairól nem hivatásos etnográfusként beszámolt, sőt amint látni fogjuk, az őslakosság tárgyi emlékeit szintén gyűjteni kezdte, és ezekből több darabot Debrecenbe hozott. Kempf József a bennszülötteket „erdei emberek”-nek is nevezi, akiknek persze semmi közük a dél-afrikai busmanokhoz. Bizonyosra vehető, hogy Kempf József nem tudta, hogy miféle népfajról vagy népfajokról írt a közleményeiben, mert Ausztráliában és Polinéziában 1867 körül legalább harmincféle népcsoport élt, több mint kétszázféle nyelvjárást beszélve. A kontinens néprajzi feltárását a németeken kívül később kezdték meg az angol, holland, francia kutatók.⁷

Kiderül Kempf József leveléből, hogy a bennszülöttek még 1867-ben is sok gondot okoztak a fehér embereknek, a betolakodóknak, akik ősi földjükről kitiltották őket, mert rablóbandákba szerveződve gyakran lecsaptak egy-egy fehér telepre, tanyára, illetve farmra. Az állam külön – mai szóval élve: kommandót – jól kiképzett rendőrségi alakulatot szervezett a bennszülöttek ellen, bár az őslakosság tetemes része a kormány védelme alatt áll, rezervátumban él, Kempf József szerint élvezi a civilizáció áldásait, ugyanakkor szenvedni ennek káros következményeit is. Az egyik, angolul jól beszélő

bennszülött ezt mondotta: „Az európai civilizatio nekünk a szent Bibliában három három istent hozott, atyát, fiút és szentlelket; de három ördögöt is: pálinkát, dohányt és bujakórt.”

Kempf József, ez az amatőr néprajzos, nyilván nem másodkézből vette értesüléseit, amikor leírja a bennszülöttek életét, szokásait, hanem a helyszínen, valamelyik rezervátumban látta mindazt, amit a Vasárnapi Ujság közöl. Függetlenül attól, hogy a bennszülöttek kénytelen-kelletlen elismerték a kormány fennhatóságát, törzsenként külön királyt választanak, akinek a tekintélye rendkívül nagy, felségjele a meztelen testen viselt réz mellvért és a hajába tűzött hosszú toll.

A bennszülöttek – Kempf József szerint – házban sohasem hálnak, egyáltalán lakásuk nincs, a sűrű erdő a tartózkodási helyük, éjszaka a tűz mellett alszanak a magukra húzott valamilyen állat prémje alatt. Ha ébren pihennek, ti. a férfiak, a földre ülnek, lábaikat keresztbe rakva, derekukat mereven tartva és rendszerint pipázva. A tüzet egyébként istenként tisztelik. A férfiak nagyon soványak, de ugyancsak szívósak és a fegyverhasználatban kitűnőek. Kezdetleges fegyverek közül legfontosabb a lándzsa, amit különféle fából faragnak, majd a hegyüket tűzben kiegészítik, illetve keményre edzik. A lándzsát olyan erővel tudják eldobni, hogy jó célzás esetén ember, állat testét keresztülszúrják vele. A lándzsán kívül használják a buzogány alakú „nalle-nallé”-t, ezt a szintén fából faragott bunkót, amelynek gombjába néha üvegdarabokat is illesztnek, hogy hatásosabb legyen. Harmadik fegyverük a bumeráng. Erről Kempf József így ír: „Ez egy két láb hosszú, sarló módjára görbített vaskés, fanyélen, melyre erős és hosszú zsinór van kötve. E fegyvert lesen használják, kivált ha üldözve vannak, vagy ha rabolni indulván pl. juh-falka ellen, a pásztort akarják eltenni láb alól. Nyelénél fogva, zsinórját megeresztve, száz lépésnyire is eldobják s úgy tudnak vele czélozni, hogy éppen oda vág hegyével, a hová akarták. Azon pillanatban, a mint a fegyver hegye a czélba bevágódott, hiheterlen erővel visszarántják a zsineget, úgy hogy képesek egy ember fejét levágni, vagy pl. a mellén, hasán halálos hasítást tenni vele. Mindez egy pillanat műve; és borzasztó s bámulatos nézni, hogy repül oda és vissza az elhajított és visszarántott fegyver; és az erő, az ügyesség, a czélzás és a visszarántás pontossága csodálatra ragadják az embert.”

Az eddig leírt fegyvereket a bennszülöttek maguk készítik, van azonban rövid nyelű bárdjuk is, amit Kempf József tévesen „tomahawk”-nak nevez, és ezt az eszközt inkább favágásra használják, illetve ilyen célra kapják minden május 24-én, Viktória királynő születésnapján ajándékképpen egy-két posztótakaróval együtt, amit kötelesek magukon viselni, ha fehér ember lakta területen járnak, általában ugyanis meztelenek, legfeljebb apró bőrkötényt viselnek.⁸

Nem kevésbé érdekes a bennszülöttek életmódjának, szokásainak leírása, ahogy Kempf József látta. Már a feketék öltözete és takarója ismertetése során Kempf József olyan állat bőrért, illetve szőrméjéért említi, ami kifejezetten dél-amerikai, az erszényesek rendjébe tartozó emlős, és ez az opossum. Ausztráliában is van ilyen állat, Kempf József azt írja, hogy a bennszülöttek fő tápláléka az opossum és a „veluby”,

vagyis „a känguru-nemű kis zsebes állat”. A „veluby” szó ismeretlen az angol nyelvben, Brehm-nél viszont találunk „bettongia”-t, magyarul kengurupatkányt, házinyúl nagyságú állatot, amit Ausztráliában „ogilby” néven ismernek.⁹ Nehéz lenne kideríteni, hogy milyen állat lehetett a Kempf doktor által említett „veluby”, lényeg az, hogy ezek az állatok „iszonyú bűdösek, s tőlük a vele élők is szintoly szagot kapnak”. További eledelük a kenguru, az ausztráliai medve. Az idősebb bennszülöttek a kígyók húsát is megeszik, akár mérges, akár ártalmatlan a hüllő. A madarak közül szeretik a vadrcét és a kakadut. Ételzsírként a patkányok családjába tartozó „bellicut” nevű kövér állat zsírját használják. A növények közül fő táplálékuk a kukorica, amelynek Kempf József szerint százféle fajtája van Ausztráliában. Kedvelik az „arrow-root” nevű növény gyökerét, és fogyasztják a rumot, különféle pálinkákat, szivják, rágják a dohányt, mert „mint a mi cigányaink épp oly jól tudnak bagózni és pipázni”. A „guano gyík” zsírját gyógyszerként alkalmazzák, csúzt, sebeket, fekélyeket kezelnek vele.

A bennszülöttek vallásáról Kempf József azt írja, hogy tulajdonképpen istenképzetük nincs, bár a keresztény hittérítők némi eredményt értek el köztük, sokan azonban ügyet sem vetnek a fehér emberek hitére. A tűzön kívül nagyon tisztelik a holdat, amit szinte „imádásig szeretnek”, de semmiféle szertartással nem áldoznak a holdnak, egyedül a mennydörgés félelmetes számukra. Vallásosnak nevezhető cselekményeik a házasságtötésnél és a temetésnél nyilvánulnak meg. A lakodalom, jóllehet evéssel kezdődik a törzs nagy tábortüze mellett, de szinte vérengzéssel végződik, mert előbb a menyasszony vagdalja össze éles üvegdarabokkal a vőlegény testét, majd a vőlegény teszi ugyanezt a menyasszonnyal, ilyen formában bizonyítják egymás iránti vonzalmukat. A rituális művelet után „kiabálnak, ordítóznak és üvöltének, mint a farkasok”, táncolnak a tűz körül, míg az ifjú pár a vérvesztés és kimerültség miatt össze nem esik. A sebeket csak hideg vízzel gyógyítják, „marad is utánuk nagy vastag sebhely mindenütt” – írja egy szemtanú.

Hogy a 16 éves férj és a 12 éves feleség miként él, erről szintén Kempf Józsefet idézzük: „A férj azután az asszonnyal úgy bánik, mint a kutyával; a nő egészen alárendelt helyzetben van, csaknem baromi tulajdona urának. Minden munkát a nő végez, fát vág, tüzet rak, süt, mos – míg a férfi a hűvös árnyékban heverész.” Jellemző a bennszülött nők alárendeltségére, hogy a részükről netán elkövetett házasságtörést kegyetlenül megtorolják, azonban a férjnek joga van a feleségét másnak átadni, leginkább a fehér embereknek egy kis dohányért, pálinkáért. Ez a magyarázata, hogy a bennszülöttek között elterjedt a szifilisz.

A nagyméretű halandóságot az is okozza, hogy a bennszülöttek nem mosdanak. Testüket különböző zsírral kenik, a napon szárítják, ezért a bőrük kemény, cserepes. Nem fésülködnek, a hajuk boglyaszerű, göndör ugyan, de rendkívül durva. A temetési szokás hasonló a lakodalomhoz. A szűkebb rokonság ismét összevagdalja egymást, újra üvöltöznek. A halott mellett virrasztanak, és huszonnégy óra múlva zsugorított formában temetik el lepedőbe csavarva, fakéreggel borítva. A behantolt sírtól a gyászolók

⁹ A „wallaby” szó azonban több kengurufaj angol elnevezésében előfordul, Kempf téves írásmódja minden bizonnyal fonetikai félreértésen alapult.

elszaladnak, egy évig feléje sem néznek, ezután visszatérnek a sírhoz, sőt itt telepednek le vándoréletük során. A gyász jele a nők hajába tűzött kakadutoll.¹⁰

Következő levelét szintén Minniből küldte Kempf József a Vasárnapi Ujságnak 1867. jún. 17-én. Szenzációs hírként közli, hogy az angol postahajó a Szuzei-csatornán át huzsonhét nap alatt tette meg az utat Londontól a dél-ausztráliai Adelaide-ig. A Szuzei-csatornát hivatalosan 1869. aug. 15-én nyitották meg, de a kisebb hajók már korábban is közlekedhettek rajta. Sajnos a gyorsjáratú gőzös semmiféle újságot nem hozott Magyarországról, így csak a helybeli napilapokból értesült Kempf József a hazai eseményekről, a koronázásról, Deák politikai tevékenységéről. Besze János képviselő igyekezetéről, amellyel Gödöllőt magyar Schönbrunná akarja kiépíteni. A rendszeres tájékozódás végett kéri a szerkesztőséget Kempf József, hogy a hírlapokat az alábbi címre küldjék: „A magyar olvasó-egyletnek, Ausztrália.” A levélből kitűnik, hogy az egyletet Kempf József igyekezett létrehozni, „már van hat tagja; kevés, de kinőheti magát s jól esik, hogy ily távolban is együtt vagyunk s összetartozunk”. Kempf Józsefnek ez a tudósítása semmi különlegességet nem tartalmaz, a rossz időjárásról ír, a lakásukról, amely kilenc szobából áll: a földszinten van a rendelő, a gyógyszertár, végül némi irigységgel beszél Gyulay Albertről, aki hamarosan hazatér Magyarországra. – „Mikor mehetünk mi is? No, de az idő mindent megérlel, – s kitűzött tervem végrehajtására még idő kívántatik” – fejezi be levelét Kempf doktor.¹¹

Közel tíz hónap múlva, 1868. márc. 24-én jelentkezett Kempf József a Vasárnapi Ujságnál a beszámolójával, de már egy másik városból: Terrarából, azt azonban, hogy a település Ausztrália melyik táján fekszik, nem sikerült kiderítenünk. A levél érdemi részét egy felfedező út leírása képezi, amelynek állomásairól hiába beszélünk, mert a rendelkezésünkre álló térképen nincsenek feltüntetve a doktor beszámolójában említett folyók, hegycsúcsok nevei. Kempf József lóháton és egy kutyával indult el valószínűleg Sydneytől kétszáz mérföldre, számunkra bizonytalan irányba fekvő területek bejárására. Ennek során látott „vedlő fákat, a mint kérgeiket levetkőzik, mert leveleiket soha nem hullatják; láttam csodaszerű fűfát, a Burravangot virágzás közben”.

A Vasárnapi Ujság megígérte olvasóinak, hogy a jelenleg sérülése miatt gyengélkedő Kempf József további leveleit sorra közli majd olvasóival.¹²

Lehetséges, hogy Kempf József küldött tudósításokat a Vasárnapi Ujságnak, ezek azonban nem láttak napvilágot, így sejtelmünk sincs arról, hogy 1869-1870 között hol volt, mivel foglalkozott a doktor. 1871. márc. 20-án kelt levelében jelentkezik újra Kempf József az újságnál azzal a beszámolójával, amelyet az Atlanti-óceánról írt. A levélből kitűnik, hogy jan. 9-én indult el Ausztráliából, a Sydney melletti Port-Jackson kikötőből az Ann Duthie nevű skót hajón hazafelé, de úgy, hogy régi vágya teljesüljön, vagyis hogy körülhajozza a földet. Dél-Amerikát megkerülve jutottak el az Atlanti-óceán vizeire, és a levelet Kempf doktor éppen a Sargasso-tengerről írta, közölve, hogy az itt található fűből – *Fucus natans* – négy üvegre valót kihalászott a tengerből, hogy ezekből egyet-egyet a Magyar Nemzeti Múzeumnak, az erdélyi múzeumnak és „a derék debreczeni kollégiumnak” ajándékozzon, ha majd hazaérkezik. „Itt egyúttal helyén találom azt is megemlíteni, hogy magammal egy fáradtságosan szerzett igen

értékes ritkaság-gyűjteményt is fogok vinni, melynek egy része azonban a febr. 1-jén dühöngő orkán alkalmával veszendőbe ment” – írja Kempf József. Mi maradt meg a gyűjteményből? Ennek fontosabb darabjait a doktor így sorolja fel:

„Egy nagy bálvány, melyet a Fijji szigetbeli vademberek templomából kaptam; egy bálvány a Salamon szigetéről; a Fidzsi szigetek királyának, Cacobau-nak trónja; Takombau nevű főnöknek fából gyönyörűen metszett fejszámolya; egy új-zélandi maori főnök köpenye, mely igen szép fakéreg-szövetből van készítve; egy kővé vált csiga Afrika partjáról, melyet az ott lakó hottentottok Noe bárkájának neveznek; 600 különféle legszebb fajtájú csiga a csöndes-tengeri szigetektől; mindenféle ritkaságok Khinából, Japánból; vademberk mindenféle fegyverei, u.m. bumerangok (malajok hajító dárdája s egyszersmind játékszere is), nalle-nallék, clubok – ti. buzogányok –, dárdák, dzsidák stb.; élő opossum, gorilla, egy King Georg's Sund szigeti papagáj, különféle madarak és egy ausztráliai kis pudli, melynek neve pickinini – nem nagyobb egy macskánál – csinosabb állatot képzelni sem lehet. Kitömött ausztráliai medve, guano, repülő mókusok, két nagy üveg alatti szekrényben több mint 60 fajtájú részint madarakból, részint zacskós-émlős állatokból álló gyűjtemény, mely felette gyönyörűen van elrendezve. Van ezeken kívül egy nagy új-guineai nagy fehér burány (korall), melyért 30 pengő forintot adtam, egy Billy nevű fekete királynak a pipája és sapkája, a harafurák főnökének álarcza, egy carpet-kígyó, két óriási csiga, úszó növény a Sargassotengerből s még sok egyéb tárgyak, melyeket helyszűke miatt itt leírnom nem lehet.”

Ha Kempf József „mindenféle ritkaságokat” hozott magával Kínából és Japánból, lehetséges, hogy 1869-1870-ben itt tartózkodott, egy korábbi levelében ugyanis azt írta, hogy ide szándékozik menni. Kiderül a további közleményből, hogy a hajón az utasok, a tengerészek számára újságot is szerkesztettek *The Ann Duthie Despatch* címmel – Ann Duthie Sürgöny –, és a lap vezércikkírója Kempf József volt, „s e lapot, mely a Csöndes-és Atlanti-óceánokon készült, Londonba érve, könyvalakban ki akarjuk nyomtatni” – írja Kempf doktor. (*A British Múzeum könyvtárától kért és kapott tájékoztatás szerint a lap nem jelent meg nyomtatásban. – T.B.*) Az Atlanti-óceánon, illetve az Egyenlítőn áthaladva a hajó utasai a szokásos ünnepséget megtartották. Erről Kempf doktor így ír: „Itt kóstoltuk meg az osztrák és magyar borokat és azt az állítást, mely szerint a magyar borokat az egyenlítőn át nem lehet vinni, mert megtörődik és megsavanyodik, határozottan hamisnak vagy szándékos ferdítésnek találtuk... 1871. április 12-én este 8 óraker több mint három hónapi tengeri utazás után szerencsésen és meglehetősen egészséggel megérkeztem Londonba” – fejezi be levelét Kempf József.¹³

A doktor közleményéből egyértelműen kitűnik, hogy Szalay Erzsébet nélkül indult el Sydneyből, és nélküle érkezett Londonba, vagyis a „debreczeni menyecske” nevét nem említi. Kempf József gyászjelentéséből tudjuk, hogy nő volt, a felesége öt évvel korábban halt meg. Ki lehetett a felesége? A debreczeni római katolikus egyház halotti anyakönyvének adata szerint: Báji Szalay Erzsébet. Tehát Kempf József valahol, valamikor feleségül vette Szalay Erzsébetet, de a házasságkötés csakis az ausztriai tartózkodás után történhetett, mert a doktor a leveleiben sehol sem nevezi feleségének Szalay

Erzsébetet, aki viszont dr. Kempf József nejeként halt meg 68 éves korában, 1895. máj. 12-én Debrecenben, és a református egyház szertartása szerint temették a Péterfia utcai házból. A „Báji” előnév korántsem jelent valami nemesi rangot, hanem azt, hogy Szalay Erzsébet itt született. A taktabáji református egyházközség anyakönyve azt bizonyítja, hogy Szalay Erzsébet apjának foglalkozása uradalmi szakács volt, illetve a Patay-féle kastélyban dolgozott. Nagy a valószínűsége, hogy Szalay Erzsébet hasonló minőségben állt alkalmazásban Kempf Józsefnél, amíg az orvos feleségül nem vette. Úgy véljük, hogy Szalay Erzsébet azután tért haza Ausztráliából, amikor Kempf József Terrarába indult, ide ugyanis az élettársát már nem vitte magával.

Kempf József 1871-től Debrecenben honvédorvosként működött, és 1876-ban még a város egészségügyi személyzetének sorában szerepel a neve.¹⁴ A nyughatatlan természetű orvos azonban nem sokáig bírta a lekötöttséget, mert az 1877-ben kitört orosz-török háború hírére a feleségével együtt ismét felkerekedett, illetve elindult Törökországba. Ezt abból a levélből tudjuk, amit Kempf József „örnagy” felesége, Szalay Erzsébet 1877. szept. 15-én írt Révész Bálint debreceni református püspöknek. A levél elején Kempfné jelzi, hogy „Törökthonba” szándékszik menni, „ezért több némű darabjaim, nevezetesen állataim s egy üveg siffonérba levő saját gyűjteményem, madarak és több nemű bogarak és apró kis állatokból levő gyűjteményemet a Debreceni Kollégium múzeumjának véglegesen oda ajánlom egy néhány darab nagy csigákat, a mit magam rakattam fel, azokat is véglegesen oda ajánlom” – olvassuk az eléggé primitív betűkkel írt levélben.

Alig tíz nap múlva, 1877. szept. 26-án Kempfné újabb levelet intéz a püspökhöz, és ebben felajánlja a kollégiumnak közös gyűjteményüket. A levélhez mellékelte szöveg így hangzik:

„Kimutatása azon tárgyaknak, melyek külföldi utazás alkalmával mint ritkaságok gyűjtettek:

1. Növényből készült palást.
2. Karperecz és nyakláncz.
3. Kókusdió kanál.
4. Sipka.
5. Egy különös álarcz.
6. Lándzsa.
7. Nyíl 33 darab vesszővel.
8. Ziji Islands.
9. Evező alakú kézi ütő fegyver.
10. Gyökérből készült remek díszfegyver Salamon szigeti törzsfőnöktől.
11. Salamon Island.
12. Buzogány, mely Te Koati forradalmi főnöké volt Új Zélandban, ki közel 2 évig a Maorik élén az angolokat verte.
13. Bot, egy fűnövénnyből Új Hollandiából.

14. Remek munkájú durong, mely Takambau királyé volt Fijji szigeteken.
15. Díszfegyver, mely Maffu vezéré volt Fijji szigeteken.
16. Remekül metszett fonásokkal díszített durong Fijji szigeteken.
17. Iligi.
18. Bálvány a Fijji szigetekről.
19. Gyökérből készült csillag buzogány a Logalty szigetről.
20. Fonásokkal díszített durong.
21. A Fijji szigetek királyának Takambau trónja.
22. Fabalta Salamon szigetéről.
23. Fejedelmi pipa.
24. A Fijji szigetek király fia Cacombau fa párnája; zsámolya.
25. Salamon Island.
26. Két kézi rövid buzogány Fijji szigetről.
27. Bumaring.
28. Saw Fisch.
29. Egy dupla canvoe Honoluluból.
30. Egy művészileg készült Chinai hajó.
31. Czethal álkapcza.
32. Két darab czet hal csont.
33. Állatszaru.
34. Povenszine hal. Eyes dark ked.
35. Egy kulacs teknős béka alakú.
36. Egy tengeri növény.
- 37.
38. Egy kövesült pata.
39. Egy kövesült kígyó.
40. Egy kókusz dió.
41. Állat fogak és agyarak.
42. Egy darab ásvány.”

Révész Bálint véleményezés végett a jegyzéket átküldte Kovács János múzeumigazgatóhoz, aki 1877. okt. 5-én kelt levelében azt írja a püspöknek, hogy Kempf Józsefné előbb 1500 Ft-ért akarta a gyűjteményt eladni a kollégiumnak, de a férje közbenjárására a vételárat leszállította 800 Ft-ra. A gyűjteményről egyébként Kovács János megjegyzi: „Tagadhatatlan, hogy igen érdekes, de az anyag nem a természetrajzi múzeumba való, hanem egy népisme – ethnographiai – múzeumnak alapját igen szépen és érdekesen meg lehet kezdeni vele.”¹⁵

A kollégium nem sietett a vásárlással, Kempfék pedig elutaztak Törökországba, ahol a doktor honvédorvosként szolgált a török hadseregben.¹⁶

1879-ben a Kempf családot ismét Debrecenben találjuk, amit az bizonyít, hogy ebben az évben ajánlották fel ismét a ritkasággyűjteményt a Református Kollégium mú-

zeumának. Az egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének adatai szerint Kempf doktor most már csak 700 Ft-ot kért a gyűjteményért, azonban „a főiskola iránti tekintetből” a vételárat leszállította 214 Ft-ra. Az összeget közadakozásból teremtették elő.¹⁷

1879-től Kempf József Debrecen különös alakja, kuriózuma lett. Ódivatú ruhájában a kávéházak törzsvendégeként éldegélt abból a segélyből, amit orvostársaitól kapott. Szívesen beszélt útiélményeiről, és a kalandvágy még aggastyán korában sem veszett ki belőle. Amikor a debreceni daleylet Konstantinápolyba készült, borongva mondta: „Ej, de irigylem őket. Csak még egyszer láthatnám a tengert. Ő maga is szeretett volna a dalosokkal menni, de később elállott szándékától. – Nincs a társaságban nyolcvanéves ember, – szólott szomorúan.”¹⁸

Kempf József gyűjteménye a kollégiumba került, és nem ajándékképpen, ahogy a Debreczeni Ellenőr idézett száma közli, viszont Szalay Erzsébet még 1865-ben a Jóréménység fokáról, pontosabban Simonstownból, ahol több mint egy hónapot töltöttek, ajándékba küldött a kollégiumnak „2 db czet hal csontot” – olvassuk az állatgyűjtemény leltárában.¹⁹

A kimutatásban felsorolt tárgyak közül néhány darab magyarázatra szorul. A 8, 11, 25. számú tárgy valószínűleg térkép volt. A 17. számú „iligi” talán azonos a Kempf József által említett „veluby”, illetve „ogilbyi” nevű erszéynes állattal. Nem tudjuk, mi lehetett a 34. számú „poveszine hal”, az angol nyelven is leírt „eyes dark ked”. A 37. sz. tárgyat Kempf Józsefné sem tudta meghatározni.

Elismerés illeti a kollégiumot, hogy a múzeuma fejlesztése során nemcsak a numizmatikai, régészeti, történeti anyag gyűjtésére volt tekintettel, hanem hazánkban elsőként a magyar és a külföldi néprajzi tárgyak gyarapítására is. Az viszont sajnálatos tény, hogy ez az értékes anyag az idők folyamán elkallódott, így dr. Kempf József gyűjteményéből egyetlen darabot sem tudunk bemutatni.

¹ Debreczeni Ellenőr. 1900. jan. 11. 10. szám.

² Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I-XIV. Budapest, 1890-1914. V. köt.

³ Oláh Gyula: Magyarország közegészségügyi statistikája. Budapest, 1876. 63.

⁴ Vasárnapi Ujság. „Egy magyar ember Ausztráliában.” 1867. 1. sz. 7-8.

⁵ Vasárnapi Ujság. „Magyarok Ausztráliában.” 1867. 11. sz. 127.

⁶ Vasárnapi Ujság. „Magyarok Ausztráliában.” 1867. 30. sz. 374-375.

⁷ H. Zöller: Deutsch-Neuguinea. Stuttgart, 1891. Teichelmann – Schürmann: Outlines of grammar, vocabulary and phraseology of the aboriginal language of South Australia.

⁸ Vasárnapi Ujság. „Ausztráliai vadak életéből.” 1867. 31. sz. 386.

⁹ A. Brehm: Az állatok világa. Budapest, 1903. III. 702-703.

- ¹⁰ Vasárnapi Ujság. „Az ausztráliai vadak életéből.” 1867. 32. sz. 399.
- ¹¹ Vasárnapi Ujság. „Ausztráliából.” 1867. 39. sz. 483.
- ¹² Vasárnapi Ujság. „Eredeti levél Ausztráliából.” 1868. 19. sz. 287.
- ¹³ Vasárnapi Ujság. „Eredeti levél az Atlanti-oczeánról.” 1871. 19. sz. 238-239.
- ¹⁴ Oláh Gy.: i. m. 63.
- ¹⁵ A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. I. 1. c. 59. sz.
- ¹⁶ Debreczeni Ellenőr. 1900. 10. szám.
- ¹⁷ A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve. 1879. ápr. gyűlés. 65. pont. Debrecen, 1879. 35.
- ¹⁸ Debreczeni Ellenőr. 1900. 10. szám.
- ¹⁹ A debreceni Református Kollégium Gimnáziuma. Állatgyűjtemény leltára. 2. lap.

A DEBRECENI CÉHEK ÉS A REFORMÁCIÓ

Tanulmányunk teljességéhez hozzátartozik, hogy bevezetésképpen röviden ismertesük a debreceni céhek egyházi kapcsolatait a reformáció előtt.

A várossá fejlődés – és ebben a céhes ipar kialakulása – Debrecenben aránylag korán, már a XIV. század elején megindult. Debrecent 1361-ben Nagy Lajos király kiváltságlevelével a szabadalmas mezővárosok rangjára emelte, amely a kereskedelem és a céhes ipar fellendülését eredményezte. 1405-ben vásártartási jogot kap a város Zsigmond királytól. 1398-ban a gyapjúművesek már céhbe tömörülnek, akiknek társulását a későbbi évtizedekben a különböző céhek megalakulásának egész sora követi.

Az első debreceni céh, a gyapjúművesek esetében még nem találjuk annak nyomát, hogy az egyház bármilyen formában beleszólt volna a céh életébe. A kiváltságlevellet Debrecen földesura adta a gyapjúműveseknek. Amikor azonban 1468-ban Nagy Mihály főbíró megerősíti a céh szabályzatát, előírja, hogy az új mesterséget váltó szabók és posztónyírók három aranyat fizessenek a céh kasszájába, „kit az mesterek nem valami idegen dologra, hanem vagy az ecclesiának épületire, vagy ékességére, vagy egyéb idvességés dologra költeni tartoznak”. A céhszabályzat azt is kimondja, hogy a szabók és posztónyírók a római katolikus egyház által megtartott ünnepeken kötelesek misét szolgáltatni.

A debreceni kovácsok, csiszárok, lakatgyártók és szíjgyártók egyesült céhének 1489-ben átirrt és megerősített szabályzatában azt olvassuk, hogy a körmenetekben a céhtagok testületileg kötelesek részt venni. Minden harmadik vasárnap a Szent András templomban kötelesek misét énekelteni. Ha valamelyik mester a misén nem vett részt, igazolatlanul távolmaradt, 18 pénzre büntették.

A szücsök 1449-ben alkották meg céhüket a városban. A szabályzat szerint az új mester beállása alkalmával a Szent András templom számára 50 dénárt, a Boldogságos Szűz klastroma számára ugyancsak 50 dénárt volt köteles fizetni. Maga a testület évenként 21 alkalommal szolgáltatott misét a Szent András templomban.

A debreceni mészárosok 1478-ban kelt céhszabályzata kimondja, hogy a nem városbeli mesterek az országos vásárookra behozott húsup után egy pénzt voltak kötelesek adni a mindenkori plébánosnak. Az 1512-ben megújított és kibővített artikulusok elrendelik, hogy tilos vasárnap és egyéb ünnepeken mise előtt, vagy alatt állatot levágni, kivéve, ha a legnagyobb szükség, vagy húsbeli hiány kívánna. 1574-ben elrendeli a tanács, hogy „a városi, vagy külső mészárosok, kik áruiak a hentesek közt árulják, minden második héten egy font ökörhúst tartoznak a lelkipásztoroknak adni”.¹

Látjuk tehát, hogy a XIV-XV. században keletkezett céhek szoros kapcsolatban állottak az egyházzal. A plébánosnak járó juttatások, a misék szolgáltatásának szigorú

rendje, a templombajárás kötelezettsége Debrecenben ugyanúgy érvényesült, mint az ország bármely más városában működő céhek életében.

Gyökeres változást jelentett Debrecen iparfejlődésében a reformáció. A céhek az egyháztól függetlenné váltak, a szolgáltatások – önkéntes alapon – csak annyiban maradtak meg, hogy a mesterség váltás alkalmával fizetett összeg 1/3 részét az eklézsia épületeire, a büntetéspénzek 1/8-ad részét a Kollégiumnak adták, illetve a mészárosok az említett mennyiségű húst most már a lelkipásztorok számára szolgáltatták be. A XVI. században keletkezett vagy megújított céhszabályzatokban szó sincs a templombajárás kötelezettségéről, egyedül a kerékgyártó céh 1598-as artikulusaiban olvashattunk arról, hogy vásár- és ünnepnap dolgozni nem szabad.

Debrecen a XVI. század végén már teljesen a reformáció kálvini, helvét irányzata mellé csatlakozott, tehát a céhek egészséges fejlődését a vallási viszályok egyáltalán nem gátolták, sőt a református egyház az ellen sem emelt kifogást, hogy a mészárosok céhszabályzatában benne maradtak a miseszolgáltatásra vonatkozó artikulusok, 1607-ben Bihar megye rendeletére hagyták ki ezeket a cikkelyeket, mert „a vallás megújítása által meg avultak.”

A reformáció Tiszántúlon és Debrecenben való elterjedésében nemcsak a ferencesrendi szerzetesekből lett prédikátorok működtek közre, hanem az országrész és a város gazdasági életében egyre nagyobb jelentőségre jutott iparosok és kereskedők is. Nem véletlen, hogy Méliusz Juhász Péter a debreceni zsinat magyar nyelvű hitvallását, a „Debrecenben öszvegyült keresztyén prédikátoroknak igaz és Szentírás szerint való vallások” című, 1567-ben megjelent munkáját a Debrecenben, Nagyszombatban, Kasán és Nagyváradon lakó „jámbor és keresztyén áros népeknek” ajánlotta, mégpedig azzal a céllal, hogy „tanuljatok, és tétova járván tudjátok az eretnekek száját bedugni”. Méliusz tehát a prédikátorok számára latin nyelven írt hitvallás szövegét propaganda céllal magyar nyelven is kiadta és ennek terjesztését az akkori társadalom legmozgékonyabb rétegére, a városi – köztük a debreceni – „áros népre”, a kereskedőkre, az iparosokra, illetve a céhekre bízta.²

A debreceni céhek között a XVI. században kétségtelenül a mészárosok és marhakereskedők voltak a legmozgékonyabbak, akik határainkon túlra is eljutottak és postaszolgáltatást is teljesítettek. Arra vonatkozólag nem találtunk levéltári, vagy egyéb adatot, hogy a mészárosok a reformáció tanainak terjesztésében milyen formában vettek részt, azonban egy másik, Debrecen ipari életében szintén jelentős szerepet játszó céh, a szappanosok céhének régi iratai között rábukkantunk egy vitairatra, amely ezt a címet viseli: „A B. Ns. Szappanos Czéh részire irattott 1587-k Esztendőben a Processiók és Bultsu járásokról a szoros megtartás végett, a Reformátiókor”.³

A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban található, négy fólió ív nagyságú kézirat a XVIII. századból származó másolat. Az eredeti szöveg 1587-ben készült, pontosan abban az évben, amikor a debreceni szappanfőzők Báthori Zsigmond erdélyi vajdától megkapták első céhszabályzatukat. A 38 pontból álló, magyar nyelvű artikulusokat Duskás István főbíró 1589-ben erősítette meg. A mészárosok mellett a szappanosok voltak a

legmozgékonyabb „áros népek”, vagyis iparosok és kereskedők. Annyira túlzásba viték a vásározást, hogy Debrecenben többször hiánycikk lett az országSZerte híressé vált szappan, ezért a 34. artikulus elrendeli: a mesterek sorsolják ki egymás között, hogy kik maradnak itthon Debrecenben a sokadalmakra „a város szükségére való szappan árullására” és csak a többiek mehetnek más vásárokra szappant árulni. Az országSZerte szekerező, Méliusz szavával élve „tétova járó” szappanosok tehát bekapcsolódtak a reformáció tanainak terjesztésébe és mint a tisztaság ügyében fáradozó mesteremberek tisztán hirdették a reformátori tanítást a búcsújárásokkal kapcsolatban. A részükre készült vitairat szövege a következő:

„A processiók vagy egy helyből más helyre való ahitatos utazások a külömbb külömbb féle helységekéből s tartományokból egyben sereglett Keresztyéneknek, és bizonyos helyeken a végre lenni szokott könyörgések, éneklések, gyonások, szenvedések, mintha ott inkább meg hallgattatnának Istentől és valamely jót inkább nyerhetnének, vagy valamely tsapását Istennek inkább elhatárolhatnák ő magokról; ez a tzeremonia mondom oly új dolog, hogy ennek leg kisebb nyoma sints a Krisztus és a Szent Apostolok idejéhez közelebb élt Keresztyének között öt száz egész esztendőKig, mint az Ekklesiái Historiák bizonyították. És mivel ilyenén új dolog tsak ez az egy is, nagy okot ad a Reformatus igaz Keresztyénnek ebben való meg botránkozás s megtartozkodásra.

1. Mert ha oly szükségeseK egy helyből más helybe való ahitatos szent utazások az Isteni tiszteletért a mint ma állítatik és gyakoroltatik, bizony nagy kötelességet mulattak el a szent Apostolok és ő utánnok élt Istenfélő igaz Keresztyének, midőn a Processio járást fel nem állították és nem gyakorolták. Már pedig abban kitsoda kárhoytatta valaha az első buzgó Keresztyéneket? De talám nem tudták, hogy szentebb egyik hely a másiknál valamely titkos belső szentséggel, és ott inkább meg hallgattatik a könyörgő ember? Úgy vagyon, nem tudták, nem is kellett tudni mint kik úgy ítélték, hogy minden helyen lehet Istenhez tiszta kezeket fel emelni, és nem a hely szenteli meg a munkát, hanem a munka és a szent foglalatosság szenteli meg a helyet, azért is Krisztus urunk születése után három száz esztendőKig templomokat se tartottak a Keresztyének, hanem akármely helyen véghez vitték az Isteni tiszteletet, a magok házainál, uttzákon, mezőben, folyó vizek mellett, erdőkben, tömlötzben, Mártírok temető helyeknél gyűltek egyben az Isten szolgálatra. Távol volt tehát tőlök az némely helyeknek szentségesebb voltok felől való vélekedés, és a Templomokat nem egyekben tartották volna commoditásoknál, vagy alkalmas épületeknél az egyben való gyülekezésekre a mint ítélnék a Réformátusok is.

2. De ma már meszszebb ment a dolog, mineK utánna a teremtett állatok szolgálattya és az Úr Vatsorájában lévő kenyérnek és bornak a JéSUS Krisztusnak tulajdon testévé és vérévé átalváltozása felől való tévelygés lábra kapott, némely Európabéli Nemzettség között, mert már ma az ostyák széllyel hordoztatnak Processio által, imádtatnak

mint szinte maga a Jézus Kristus, meg hajolnak azoknak a térdek, süvegeltetnek, sőt a Processiókra oly tudományuk és vallásuk kénszerítettnek kik úgy hisznek, vallanak, hogy az Úr Vatsorájában nints test szerint Jézus Kristus, és így a meg szentelt ostya tsak pusza kenyér az ő természetire nézve, mely kénszerítés igen nagy vétekkal esik meg, és nem lehet igaz Réformátusoktól kívánni az olyan tiszteletet engedelmességet, a kik pedig kívánniák tőlök és tselekszik iszonyú bünt tselekszenek, rettenetes számadásra tészik adósokká magokat a Jézus Kristus ítélő széki előtt, mert:

I. Tanította azt a lelki esméret is: bűnre senkit nem szabad erőltetni, Kristus Urunk is meg mondotta: jaja botránkoztatóknak. Már pedig a Réformátus Keresztyén iszonyú bűnnek esméri az ostya imádását, mert mivel hogy nints ott a Kristus teste, azzal tartya, hogy mikor ostyát imád, pusza kenyeret imád, melynél hól lehetne iszonyúbb botránkozás? És arra való erőltetésnél melyik lehetne nagyobb ok a meg botránkoztatásnál? Jaj pedig e világnak a botránkozások miatt!

II. Tégyük fel hogy tévelyeg valaki, nem hiszi az ostyának Kristus testévé való változását, és azért nem imádja azt, holott pedig valósággal Kristus teste az ostya; még se lehet meg gondolhatni az olyat kényszeríteni az ostya imádására és tiszteletire; sőt szeretetből meg kellene inteni ha kételkedő lélekkel akarná is tselekedni: meg lásd, azt ne tselekedd, mert vak merőn gonoszásznak, vagy pedig erőtlen hitnek jele lenne arra vetni magát, vagy vétek vagy nem, de majd meg tselekeszi ennyi erőltetésre; vagy teste vagy nem teste a Krisztusnak az ostya; vagy van vagy nints jelen, de majd imádja. Hát az olyan embert a ki tudván tudja a józan okoskodásból, Szent Írásból, érzékenységekből, hogy az ostya tsak olyan természeti kenyér valamint a meg szentelő igék előtt volt, ugyan mitsoda lelki esmérettel erőltethetnék azt az ostya imádására és tisztelésére, nem az az első dolog az Isteni tisztelet dolgában, hogy amit mások fel vettek és tisztelnek, mind jár néki ugrasson, hanem az, hogy higye el elébb igaz Istennek lenni, amit imád, mert hogy hívja segítségül amiben nem hiszen, ostyában nem hiszen, azért nem is hívhattya segítségül. Rom. 10:14. Még a maga tiszteletiben sem akar Isten mint esméretlen tiszteltetni, hanem elsőben ad hitet az ő igaz Istensége felől az ő megvilágosító kegyelme által, az után parantsolja, hogy imádjuk már akiben hittünk. És ha azok iszonyúan nem vétkoznának, kik az ostyát imádtatták mint Istent, azokat is meg lehetne menteni, kik a napot, hólodat, tsillagokat imádtatták másokkal mint Istent, az ő vélekedések szerint, holott tsak pusza teremtett állatok az erőltetteknek helyes értelme szerént. Melyből következik, hogy igazán lett ama királyi parantsolat: lelki esmérete ellen való tzeremoniákra ne kénszerítettessék senki. Győze meg tehát kiki elsőben a lelki esméretet, akkor kívánhattya osztán a kötelességet és tiszteletet.

III. Vastag képmutatás is vagy az Réformátus embernek a processio járásban: tetetné ugyanis azzal, mintha ő is oly értelemben volna és abból az akolból való volna melyből a Románo Catholicus, a pedig Isten előtt utálatos tsalárdság, kétfelé való sántikálás.

IV. Nem félhet-é a keresztyén világ tőle, hogy az ily erőltetések által akármely Istennek tiszteletére reá szoktathatik a keresztyén ember, így gondolkodván: szabad a törö-

kök között körülmétkedni, Alkoránnak hinni, a sidók között a Szentháromságot, a Jesus Kristust kitagadni, a Moses czeremoniáit követni, a sült pogányok között napot, hóldat, tsillagokat, madarakat, barmokat imádni lelki esméret ellen is, ha erőltetik; mert ime Európában is úgy tselekszenek a Protestansok mikor a papisták erőltetik, nem derék vétek-é?

V. Éles tör és halálos mérég a Réformátus ember lelkében ez is: mert azt hiszi valja, hogy a mise tisztelete által egészen meg tagadja a Jesus Kristus egyszeri áldozatjának elégséges és tökéletes voltát. Mert úgy tanulta a papista vallás szerént, hogy a misében áldoztatni mondatik a Kristusnak tulajdon teste, ha mind vér nélkül is, élőknek és holtaknak bünök botsánatyáért. Ha áldoztatik a Kristus még ma is, tehát mégsem tett eleget, még sem nyert bün botsánatot, mert a hól bün botsánat vagyon, nem kell ott többé áldozni. Sid. 10:18. Mimódon adhatná azért magát a Réformátus ember oly tiszteletre, mely a Kristus áldozatjának tökéletes voltát tagadja.

VI. Nem is tartya helyes kifogásnak ezt a Református ember, hogy a mise áldozat nem bünért elégtévő áldozat, hanem oly áldozat, mely által a Kristus áldozatjának és halálának haszna emberre szabatik. Mert a Reformátusok úgy tanulták a Szent Írásból, hogy egyedül az igaz hit az az eszköz, mely által mi reánk szabatik s magunkévá tétetik a Jésus Kristus halálának haszna, nem pedig mise által. Amazt világosan tanitya a Szent Írás, midőn egyedül a hívő embernek ígéri a bün botsánatot és az örök életet a Jesus Kristus haláláért, ezt pedig seholsem. A mise áldozatnak tehát valóságos bünért való áldozatnak kellene lenni, és így a Kristus egyszeri áldozatja tökéletességét eltagadó áldozatnak. Minekokáért nem lehet Református embernek abba a tiszteletbe egyelíteni magát, Kristus boszszantása és megtagadása nélkül.

VII. Annyival is inkább, mert a Reformátusoktól nem tsak azt kívánnják a Románo Catholikusok, hogy pusztá szemlélői legyenek a mise tiszteletnek, hanem süveglésre, zászló hordásra, ostya előtt térdre esésre, a templomokban oltároknak a képek előtt térd hajtásokra, feszületek tsokolására is erőltetnek, birságotatnak, ha nem akarják pedig agyba fübe veretnek, vérbe kevertetnek, mint a felsőbb város bélieknek szomorú példájok világossan bizonyitya. Elsőben ugyan nem kívánnják mind ezeket egyszerre mind a Romano Catholikusok, de ha kiket egyszer reá vehettek, nem sok idő múlva meg tapasztalják mind ezeket, és ha mind későre is, meg kell bänniök, hogy meg tsalták magok ő magokat, és hogy ily tékozlói lettek keresztyéni szabadságoknak magokra és maradékjogra nézve.

VIII. Mindenek felett pedig és utóljára attól kell félni a Református embernek, ha mise tiszteletben egyelíti magát a bálványozókkal együtt elkárhozik. Mikor osztán meg tapasztalná magán, hogy könnyebb leszsz vala néki minden nyomorúságokat e világon elszenvetni az igaz Isten tiszteletért és amaz igaz hitü három Sido ifjakkal tüzes kementzében vetetni, mint sem a pokol tüze által mindörökké gyötreni a bálványozásért.

Adná a kegyelmes Isten, hogy nyilnának meg valahára a Keresztyének szemei és ne tszigálnák egymást pokolba, állanának inkább ellene az ördögnek egy szívvel lélekkel,

ki emberi erőltetés nélkül is el tudja veszteni a szegény bűnösöket, mely végre mint ordító oroszlán széllyel is jár keresvén kit el nyelhessen.”

Felvetődik a kérdés, hogy miért éppen a búcsújárások és a körmenetek ellen írta az ismeretlen szerző ezt a cáfolatot? Valószínűleg azért, mert a reformáció általánosságban elvetette ugyan a búcsújárás gyakorlását, azonban a XVI. században tartott magyar protestáns zsinatok végzései között sehol sem találunk erre vonatkozólag pontos eligazítást vagy tanítást.

Luther és Kálvin röviden foglalkozik a búcsú kérdésével. Luther „A német nemzet keresztyén nemességéhez” című, 1520-ban kiadott röpiratában határozottan állást foglalt a kérdésben, amikor kijelenti: „minden búcsújáróhelyet le kellene rombolni, mert nincs bennük semmi isteni parancsolat, semmi engedelmesség, hanem a bűn számtalan okozója”. Kálvin az Institutióban így ír: „Az elégtételről szóló tanból erednek a búcsúk. Azt fecsegik ugyanis, hogy ami hiányzik a mi erőnkől az elégtételre, pótolni kell a búcsúkkal; és annyira mennek örülségükben, hogy ezt úgy tüntetik fel, mint a Krisztus és a vértanúk érdemeinek kiosztását, amit a pápa az ő bulláival osztogat. Azonban bár inkább rászolgáltatnának az örülség elleni orvosságra, mint bizonyítékokra, úgy hogy nem is igen érdemes sületlen tévedéseiknek cáfolgatásával foglalkozni, amely tévedések a sokféle megtámadás folytán maguktól kezdenek gyengülni és omladozni.”⁴

Méliusz munkáiban sem találunk részletes tanítást a búcsújárásokkal kapcsolatban, mindenesetre ezt is mint Isten törvényével ellenkező szokást elveti. „A Kolosséi levél magyarázata” című munkájában ezt olvassuk: „Hát valamit Isten nem akar, nem parancsolja, nem jó, nem kedves, nem tökéletes. A pápa hitit, miséjét, böjtit, innepét, bálványát, oltárát, áldozatját, ostyáját, korozsmáját, komáját, avatását, búcsújárását, gyónását, olaját, szűzességét, papságát, pilisét, barátságát, apácaságát, jezsuitaságot, érsek, püspökséget, az ördög országában hivalkodást, berbetelését nem akarja, nem parancsolja, hát bűn, nem jó, nem Isten plántálta, nem hitből vagyon, hát vesd el, nem kell Istennek.”⁵

Bár a szappanos céh részére készült vitairat csak a körmenetek és búcsújárások ellen veszi fel a harcot és cáfolja bibliai alapon a két – református szempontból nézve helytelen – gyakorlatot, az irat szerzője ezzel a problémával aránylag keveset foglalkozik. A vitairat tetemes része a római katolikus miseáldozat, az ostya átlényegülése Krisztus valóságos testévé és vérévé témakört teszi vizsgálat tárgyává és alkalmazza rá a Szentírás szigorú zsinórmértékét. Ebből következően az ostya imáadását „iszonyú bűnnek” tartja az irat szerzője és erőteljesen hangsúlyozza a református hit egyik alaptételét: Krisztus áldozatával, kereszthalálával bűneinkért tökéletesen eleget tett. Ez az áldozat egyszeri és megismételhetetlen.

A vitairat mindezekén túl helyzetképet ad a XVI. század második felében meginduló római katolikus restaurációs törekvésekről, illetve az ellenreformáció kezdeti túlkapásairól, erőszakos térítési akcióiról. Kitűnik a vitairatból, hogy a reformátusokat kötelezik a misén való részvételre, térdeplésre, a feszület csókolására, zászlóhordásra. Az ellenszegülőkkel szemben kegyetlen megtorlást alkalmaznak. A vitairat a „felsőbb város béliek

szomorú példáját” említi, és itt elsősorban az Oláh Miklós esztergomi érsek által telepített jezsuitákra kell gondolnunk, akik jelentős eredményeket értek el Csallóköz és Mátyusföld rekatolizálásában. A jezsuiták egyébként Tiszántúlon is megvetették lábukat. 1586-ban Báthori István fejedelem engedélyével Nagyváradon kezdték meg térítési munkájukat, azonban ellenreformációs tevékenységüket nem sokáig folytathatták, mert túlkapasáik miatt az 1588-as megyesi országgyűlés kitiltotta őket Erdélyből.

Végül még arra a két kérdésre kell feleletet adnunk, hogy a vitairat tartalma milyen módon jutott el a szappanos céh tagjaihoz és ki lehetett a vitairat szerzője? A debreceni céhek és egyáltalán minden más helyen működő céhek életében fontos szerepet tölthettek be a céhgyűlések. A szappanos céh mesterei és legényei az artikulusoknak megfelelően minden hónapban gyűlést tartottak, amelyen minden mesternek, legénynek büntetés terhe mellett részt kellett vennie. A gyűlés alkalmával tárgyalták meg a céh ügyes-bajos dolgait, választották meg a céhmestert vagy mestereket, tárgyalták a mesterséggel kapcsolatos problémákat, vették fel az új tagokat a céhbe. Ugyanitt ismertették a céhmesterek a legényekkel a céh szabályait. A gyűlések azonban arra is alkalmasak voltak, hogy a mesterek egymás közt hitvallási kérdéseket megbeszéljenek, amelyben a vitairat nagy segítségükre volt. A debreceni szappanos mesterek nyilván önszántukból, mint laikus prédikátorok bekapcsolódtak a reformáció szolgálatába és részük van abban, hogy Tiszántúlon a helvét irányú reformáció tanai Méliusz halála után lankadatlan erővel hatottak népünk szellemi életében. Ezekre a laikus „prédikációkra” útközben, vásár után, szálláshelyeiken kerülhetett sor. A sokadalmakon természetesen nem álltak ki a derék szappanos mesterek a szekerük mellé a búcsújárásról és a körmenetekről, a miséről és az ostyáról vitatkozni, hanem árulták a szappant. Amíg azonban mentek Debrecenből a távoli helységek vásáraitra, vagy hazajövet, útközben nagyon sok emberrel találkozhattak, és mert a vallás dolga ebben az időben még az élet nagy kérdései közé tartozott, erről is beszélgettek.

Említettük, hogy a vitairat szerzője ismeretlen, szerintünk azonban a vitairatot debreceni prédikátor írta. 1587-ben Gönci Fabricius (Kovács) György püspök és Pesti Gáspár prédikátor szolgált a debreceni eklézsiában. Az előbbi német, olasz és francia egyetemeken, az utóbbi Wittenbergben tanult. Gönci Kovács György énekeskönyvet, teológiai műveket is írt, Pesti Gáspártól nem maradt fenn irodalmi mű. Tekintettel a vitairat nem jelentéktelen, de minden este helyi jellegére, úgy véljük, hogy a szappanos céh részére készült iratot Pesti Gáspár szerkesztette. Bárki is volt a vitairat szerzője, a benne foglaltak jelentős adatokkal szolgálnak egyházunk XVI. századi történetéhez.

¹ Városi tanács jkv. Debrecen. 1574. 493. lap.

² Nagy Barna: Méliusz Péter művei. A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Budapest. 1967. 235. 1.

³ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Debrecen. Szappanos céh iratai. IX. 25. 6. szám.

⁴ Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere. Budapest. 1909. I. k. 641. 1.

⁵ Méliusz Juhász Péter: A Kolosséi levél magyarázata. Debrecen, 1561. 99. lap.

DEBRECENI CÉHEK LAKOMÁI A XIV-XVII. SZÁZADBAN

Nincs semmi túlzás a címben, mert a debreceni mesterlegények a céhbe állás előtt valóban bőséges lakomával vendégelték meg idősebb társaikat. A város iparfejlődésében fontos szerepet játszó céhek már a XIV. században létrehozták első érdekvédelmi szervezetüket, amikor 1398-ban megalakult a debreceni gyapjóművesek céhe. A szabadalomlevél kimondja, hogy az új mesterek, illetve a felszabadult legények a beállítás előtt egy „reggeli vendégséget” – latinul „prandiumot” –, vagyis „mesterasztalt” voltak kötelesek adni a céh tagjainak, ugyanakkor a városi magisztrátust két alkalommal voltak kötelesek megvendégetni. Ez a reggeli „prandium” éppen a jellegénél fogva a XIV. században még egyszerű, mai értelemben vett „villásreggelinek” számított, ahol a felszolgált étel-italneműek még nem voltak pontosan meghatározva.¹

1468-ban a gyapjóművesek céhszabályzatát a város főbírója megújította és kibővítette, ezek az artikulusok azonban már részleteiben is előírták a mesterasztaladás rendjét. A legény „első beállításra két jó tál étket és egy sültet, négy pint bort” tartozott adni a két céhmesternek, akik „a remek látására” voltak kirendelve. Ha a legény a remeket elkészítette, és az megfelelő volt, ebédre „nyolc tál étellel, sülttel, ötven icce borral” vendégelte meg a céh tagjait.²

A textiliparral rokon gombkötők csak 1680-ban hozták létre céhüket. Az új mesterek „három féle ételből, tehetségük és jóakarattuk szerint” vendégelték meg a remek készítésénél jelen levő céhmestereket, majd egy év múlva az új mester köteles volt ismét vendégségre meghívni az öreg mestereket, ahol négy tál ételt szolgáltak fel az asztalra. A szabályzat előírja, hogy az első tál étel „légyen két kappan vagy két tyúk egy darab ökör szárral vagy velős konczczal együtt riskásás lévben meg főve, fellyül eleven borsot hintvén reája; második lúdbul, kappanbul, malaczbul, töltött tyúkbul, nyolcz font disznó húsbul, nyolcz font bornyú húsbul, még annyi ökör húsbul és egy nyúlnek hátsó részébül álló sült; harmadik káposztával főtt hús; negyedik tejben főtt riskása czukort hintvén reája. Ezek után gyümölcsök, csemegék, a mi néműek találtatnak, mellyeket csak egy asztalra kell fel adni. Ezen kívül borra 2.– Ft-ot, utoljára vagy vége felé a vendégségnek egy pint bort kell adni.”³

Nagy múltra tekint vissza a debreceni bőripar. A vargák XIII. századból származók, de időközben elveszett céhszabályzatuk helyett 1486-ban kaptak új törvényeket a városi tanácstól. Az ifjú mester beállítás előtt négyszer (!) vendégelte meg a céhmestereket, illetve a céh tagjait. Első beállításra adott: „tizenkét icce bort és négy tál étket és egy sültet, sajtot, gyümölcsöt”. Második beállításra: „huszonöt icce bort és minden asztalra emberségesen elkészített négy tál ételt”. Harmadszorra adott: „ötven icce bort és min-

den asztra hét tál ételt, negyedszerre és utoljára száz icce bort és hasonlóképpen hét tál ételt". Az 1599-ben átirrt céhszabályzat a szegény vargalegényeknek megengedte, hogy a négyszeri lakoma helyett csak egy pecsenyét és egy pint bort adjanak a céh tagjainak. Még ez a vendégség is tetemes kiadással járt, ha tudjuk, hogy 1663-ban már nyolcvanegy céhbeli varga dolgozott a városban.⁴

A csizmadiák céhe 1604-ben vált ki a vargacéhből. A szabályzat szerint az új mester „két fő tál ételt és egy pecsenyét, két pint bort” tartozott adni mesterasztal címen.⁵

A szíjgyártók régi céhszabályzata 1484-ben tűzvész áldozata lett. Az 1489-ben megújított törvények szerint az ifjú mester először „négy tál étellel, tizenkét icce borral”, majd „hét tál étellel, pecsenyével, gyümölcssel, sajttal” vendégelte meg társait. 1599-ben az ismét megújított szabályzatok csökkentik a lakomák számát. Már csak egy alkalommal „három tál étel, egy kappan az pecsenye mellé és tizenkét icce bor” került az asztra.⁶

A debreceni szücsök 1449-ben Hunyadi Jánostól kaptak szabadalomlevelet. Az új mester mindössze „három étekgóással, huszonöt pint borral” köszöntötte mestertársait. Az 1598-ban megújított céhszabályok semmiféle vendégeskedésről nem tesznek említést.⁷

Ez persze nem jelentette azt, hogy a lakomák végképp megszűntek volna a céhek életében. A debreceni kötélvérők 1672-ben kelt szabályzata előírja, hogy az új mester „jó három tál étet, elegendő kenyeret és 3.- Ft ára bort” adjon, illetve szolgáltatson fel a mesterasztalra.⁸

Debrecen húsipara már a XV. században országos híru volt. 1478-ban jött létre a mészároscéh, amelynek új tagjai az első beállításra „egy petyenyét, két tál ételt, tíz icce bort” adtak az öreg mestereknek. Második beállításra az étrend „hét tál étel és 190 (!) icce bor” bolt.⁹

Hazai vonatkozásban is jelentős a debreceni ötvösök 1577-ben kelt szabályzata, amely előírja, hogy az új mester „köszöntő pohár” címen először „minden asztra két tál étet, jót, egy petyenyét mindönik helyre és három-három pint bort, kenyeret annyit az mennyivel az mestörök beérik”, másodsorra mesterasztal címen „három-három fü tál étet és egy petyenyét, kenyeret elegendőt és négy-négy pint bort” tartozott adni.¹⁰

Kovácsok, csizmárosok, lakatgyártók is dolgoztak Debrecenben, akik a szíjgyártókkal együtt 1489-ben hozták létre céhüket. 1620-ban Bethlen Gábor új szabályzatot adott a debreceni vasműveseknek, amely pontosan előírja a céhmester házánál rendezett lakoma menüjét. Ez pedig a következő volt: „az első káposztás hús, második tyúk hús, harmadik petyenye. A káposztás hús pediglen tisztességesen jó öreg (*ti. nagy, illetve sok*) legyen, a tyúk húsbul álló ételek egy tálba légyen három tikkbul egy luddal egyetemben, mellyet tisztességesen meg főzzenek, az petyenyéhez pediglen mindenik tálba adgyon edgy-edgy malatztot és edgy-edgy tikot, ez mellett tartozik dióval, peretzel, gyümölcs tál étellel és egy forint ára borral”.¹¹

1674-ben a vasipar megoszlása folytán új iparág, a késesmesterség is létrejött a városban. Bár a késesek „Debrecen városában lakozó és nyomorgó kés csináló mestereknek”

nevezik magukat a jegyzőkönyvvükben, a lakomat eléggé gazdag módon állapították meg. Az ifjú mesternek ugyanis főzetnie kellett „egy termédek fazék káposztás húst, két tyúkot”, süttetett „egy malacgot, ehhez elegendő fehér kenyeret, diót, mogyorót és 4.- Ft ára bort adott”.¹²

Rendkívül egyszerű volt viszont az 1589-ben céhbe tömörült debreceni kerékgyártók vendégeskedése. A céhbe álló legény mindössze három pint bort és hat pénz ára peracet adott mesterasztal címen.¹³

Annál bőségesebb, szinte főúri lakomát írt elő a fazekas céhszabályzata. Az 1574-ben kiadott törvények még csak annyit írnak elő, hogy a céhtársakat az új mester „egy jó fogással és egy tál étellel, elegendő kenyérrel és három pint debreceni borral” vendégelje meg, azonban az 1715-ben megújított szabályzat már elrendeli, hogy az ifjú mester a remekkészítésnél jelen levő „látó mesterek” számára ételt-italt, peracet és nyolc garas érő bort adjon”, a mesterasztal pedig a következő fogásokból álljon: „első tehén hússal, velős kontzal és disznó orrával elegyesen főtt káposzta, fellyül eleven borssal meg hintve, második laskával vagy riskásával főtt kövér kappany vagy jó kövér öreg (*ti. nagy*) tyúk, harmadik malacz vagy lúd rucza hússal készített fekete lev, kereken szelt körtvélyvel vagy almával, mandolával, masola szőlővel annak rendi szerint meg trágyázva (*ti. meghintve*), negyedik lúd vagy rucza aprólékjával főzött kása, ötödik szép és jó kövér ökör vagy tehén húsból és egy kövér tyúkból álló sült petsenye. Ezek után gyümölcsök, csemegék minéműek találatnak, de ezen gyümölcs tál étkeket csak az első asztalra kell adni, borokat az étel mellé hozasson a város kortszmájából 12.- Ft árut.” Az 1715-ben megújított céhszabályzat közli ugyan a lakoma étrendjét, azonban a vonatkozó cikkely záradéka kimondja: „a régi és sok abusosok (helytelen gyakorlatok) és alkalmatlanságok miatt tollálatott (eltöröltetett) a mester asztal”, és ehelyett a szabályzat 25 Ft befizetésre kötelezte az új mestert. Mindenesetre a XVII. században a lakoma étrendjében a felsorolt ételek még szerepeltek.¹⁴

A debreceni céhek lakomái egyrészt a városi jólétről és gazdagságról tanúskodnak, másrészt azonban a céhes ipar negatív jelenségeire utalnak. Bizonyítják azt, hogy milyen nehéz volt bejutni a céh zárt közösségébe. Az ifjú mesternek sokszor több hónapos vagy egész évi jövedelmét kellett elköltenie arra, hogy mestertársait megvendégelhesse. Az is feltűnő, hogy minél kisebb volt egy-egy céh – például a gombkötő, késes, fazekas –, annál dúsabb lakoma adására kötelezte az új mestert. E gátló tényezők ellenére Debrecenben a céhes ipar egyre virágzóbb lett. Megjegyezzük azonban, hogy a költséges mesterasztaladás kötelezettsége lassanként kimaradt a XVIII-XIX. században megújított céhtörvényekből.

- ¹ Balogh István: Oklevélközlés. Déri Múzeum évkönyve, 1937. 134-135. lap.
- ² Szűcs István: Debrecen város történelme. Debrecen, 1872. I. köt. 118-123. lap.
- ³ Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Gombkötőcéh iratai. IV.A.1021/a. (Továbbiakban: HBmL.)
- ⁴ HBmL. Vargacéh iratai. IX. 31. 1; 2.
- ⁵ HBmL. Csizmadiacéh iratai. IX. 52. 1; 2.
- ⁶ Sziggyártócéh iratai. Ref. Kollégiumi Nagykönyvtár. R.641.19. szám.
- ⁷ Illésházy János: Debreceni szűcsök céhlevele. Történelmi Tár, 1900. 296-298. lap.
- ⁸ HBmL. Kötélverőcéh regulái. IX. 18. 1.
- ⁹ HBmL. Mészároscéh iratai. IX. 20. 1; 2.
- ¹⁰ Ötvöscéh szabályai. Történelmi Tár, 1887. 595. lap.
- ¹¹ Kovács-, csizár-, lakatgyártócéh iratai. HBmL. IX. 17. 1.
- ¹² HBmL. Kécsinálócéh iratai. IX. 16. 1.
- ¹³ HBmL. Kerékgyártócéh artikulusai. Tanácsi jkv., 1589. 193. lap.
- ¹⁴ HBmL. Fazekascéh artikulusai. Tanácsi jkv., 1574. 495-498. lap.

DEBRECENI INASOK ÉLETE A XVI-XVII. SZÁZADBAN

Hazai ipartörténetünkben a mai értelemben vett ipari tanulót kezdettől fogva mindig „inas”-nak, esetleg „apród”-nak nevezték. Ez utóbbi kifejezést a feudalizmus korában a nemesi szolgálat legalsó fokán álló ifjakra alkalmazták és innen került át a XVI-XVII. századi céhszabályokba az inas helyetti apród elnevezés. Ha az apród a középkori nemesi társadalom legalsó fokán állott, ez még inkább érvényesült a céhszabályrendszeren belül élő inas helyzetére, mert őt még a nemesi származással járó előjogok sem védték.

A XIV-XV. században létrejött debreceni céhek kiváltságlevelei még nagyon keveset, úgyszólván semmit sem tartalmaznak az inas beszegődtetésének feltételéről, az inas kötelességéről, járandóságáról. Az első debreceni céh, a gyapjúművesek 1398-ban kiadott szabadalomlevele, amelyet két évszázad alatt többször átírtak, megerősítettek és kibővítettek, az inasokat nem is említi, csak az 1599-ben, Nagy Gál István főbíró által összeállított, céhszabályokban találunk részletesebb rendelkezéseket az inasokkal kapcsolatban.

1599-ben a debreceni gyapjúművesek már manufaktúrális keretek között, négy féle mesterségre tagozódva dolgoztak és a szabályzat külön-külön határozza meg a posztónyírók, vásári mives szabók, szűr mives szabók, váltó mives szabók inas tartásának rendjét.

A posztónyíró mesterek számára a céhszabályzat XLVII. cikkülete előírja: „Az apród inast a nyíró mesterek két egész esztendeig tartozzanak be fogadni, két-két mester előtt kelljen meg fogadni, a mely inast pedig pénzért fogadnak be tanítani, azt egy esztendeig fogadják és a két esztendeig való inasnak ruhája olyan formán legyen, mint a váltó mives szabó inasnak ruházattya vagyon”.

Nézzük tehát, hogyan rendelkezik erre vonatkozólag a szabályzat XXVI. cikkülete: „Ezen váltó mives szabó rend a tanuló inast három esztendőre fogadja be, fogadja meg pedig két mester előtt, kinek három esztendeig fizetése ez legyen: első két esztendőre adgya neki viselő ruháját, avagy pedig két barazlai felszer új dolmant, az mint az inas kívánnya, harmadik esztendőre egy barazlai nadrágot, egy közizler dolmant, övig béletett, egy barazlai mentét, négy inget, négy gatyát, sarut, süveget a mennyivel meg éri három esztendeig, annak felette tanácsa is”.

A vásári mives szabó mesterek szintén három esztendőre fogadták fel az inast a céhmester jelenlétében. A XXVIII. cikkülete elrendeli, hogy: „első esztendőre az inasnak adjanak egy felszer barazlai chuhát, egy barazlai nadrágot, két inget, két gatyát, avagy viselő nadrágot, az második esztendőre is egy felszer leMBERG domant, abát, vagy közizlert, két inget, két gatyát és egy barazlai nadrágot, avagy viselő nadrágot, látván

pedig ruhátlan voltát az ura, ez két esztendőre adgyon egy szűrt, akar egy ködmönt is neki, az harmadik esztendőre egy köziglert, vagy leMBER két szer dolmant, egy inget, egy gatyát, sarut, és süveget az mennyi szükséges”.

A szűr míves szabók a XXXIX. artikulus szerint: „az apród inast két esztendeig fogadják be és két mester előtt, adjanak neki három szűr chuhát, ketteji alsó legyen, az egyik felső, négy inget, négy gatyát, sarut, süveget a mennyit el nyóhet, ha ki különben cselekednék, két forinttal büntetessék”.¹

Nagy Gál István szabályzata tehát ilyen rendeleteket tartalmaz az inasokra vonatkozólag. Az inas csak ruhát kapott az előírt mennyiségben, amit túllépni büntetés terhe mellett tilos volt. A pénzért tanított inas semmiféle járandóságot nem kapott gazdájától. Természetesen az inasok kosztjáról, lakásáról is a mesternek kellett gondoskodni. A céh fennmaradt jegyzőkönyvéből azt is megtudjuk, hogy az inasok fegyelmezésére egy botot tartott a céh, amit 1709-ben korbácsra cseréltek ki. Ezt a céh deákja eléggé cinikus módon így jegyezte fel: „az inasok örömeire csináltattunk egy korbácsot 1 Ft.”²

A szabómesterséggel rokon takácsmesterség a XVII. század elején indult meg Debrecenben. A céh alapításának pontos idejét nem tudjuk, de 1642-ben már szabályzatunk volt, amit ebben az esztendőben átadtak a szatmárnémeti takácsoknak. A céhszabályzatuk 1723-ból, átírt formában maradt fenn, amelyből azt olvashatjuk, hogy a takácsok három évre fogadták fel az inast és esztendőnként adtak neki „fejér ruhát hat pár öltőt, lába belit mennyi kívántatik”. Ha az inast pénzért tanította mestere, a tandíj 12 Ft volt és csak másfél évig tartott az inaskodás. Ha az inas aratási munkát vállalt, keresetének felé át kellett adni gazdájának.³

A gömbkötők 1680-ban kérték kölcsön a kassai gombkötő céh szabályait. Az inas tartás rendjét a 8-9. cikkely szabályozza. Gazdag és szegény mester egyaránt csak két inast tarthatott és három évig tanította őket, de úgy, hogy a második inast csak egy év letele után fogadhatta fel. Az inas, amíg a mesterhez be nem szegődött, vagy a próbaidőt töltötte, csak „kis rojtokat” készíthetett és különös módon feladata volt az árnyékszék tisztítása. Az inast az apja, vagy rokona jelenlétében jótállás mellett szegődtették és a felfogadás alkalmával fizetett a céhnek 48 dénárt és két pint bort, a mesternek kétfogásos ebédet és egy pint bort adott ti. a jótálló apa vagy rokon, mert az inasnak aligha volt annyi pénze, hogy ezeket a szolgáltatásokat saját zsebéből fizesse. Ha az inas megszökött és három nap múlva tért vissza, a céhnek 1 Ft bírságot fizetett. Ha negyedévig volt távol, újra fel kellett fogadni és az ezzel járó szolgáltatásokat megadni. Amennyiben egyáltalán nem tért vissza gazdájához, a kezesek vagy jótállók 10 Ft-ot fizettek a mesternek. Az inas felszabadítása céh nyilvánossága előtt történt. Ez alkalommal újra kétfogásos ebédet, két pint bort adott mesterének.⁴

Debrecenben a bőripar legalább olyan régi és gazdag múltra tekint vissza, mint a gyapjú- és textilipar. Kiténik ez abból a kiváltságlevélből, amelyet Szabó Miklós bíró 1486-ban adott ki a vargák számára, mert a korábbi és általuk kétszáz évesnél is régebbinek tartott szabadalomlevél elázott, illetve elveszett. Szabó Miklós oklevele sem tartalmaz rendeleteket az inasokkal kapcsolatban.⁵

Amikor azonban 1599-ben a debreceni vargák céhszabályzatuk megerősítését is kiegészítését kérték Nagy Gál István főbírótól, az általa kiadott artikulusokban már megtaláljuk az inasokra vonatkozó cikkelyt, amely úgy rendelkezik, hogy a mester csak egy inast fogadhatott fel három esztendőre. Járandóságában készpénz is szerepel, mert esztendőnként kapott 1 Ft-ot, ezen kívül két inget, két gatyát, egy süveget, egy sarut, illetve annyit „elnyűhet”, továbbá abban az esetben, ha gazdája 50 bört csávált, jogában állt két bört csáválni a maga hasznára, amit eladhatott.⁶

A XVII. század elején Debrecenben a csizmaviselet kezd elterjedni, mondhatnánk divatossá válni és ennek következtében 1604-ben megalakult a csizmadiák céhe. Számukra Tóth Mihály főbíró adott ki szabályzatot. Az inasokkal kapcsolatban a 10-13. artikulusban azt olvassuk, hogy az inast három évre fogadta fel mestere. Ruházatára adnia kellett az első két esztendőre: egy-egy szűr csuhát és nadrágot, két-két inget, két-két gatyát, sarut. A harmadik esztendőre „egy kisnizér posztó kurta dolmányt és egy azon féle nadrágot, de akkor szűrt ne adjon”. Az inas tanulóéveinek utolsó esztendejében minden hónapban egy napot a maga hasznára dolgozhatott saját bőréből, saját szerszámaival. Ha az inas fizetett mesterének, ebben az esetben a tanulóév két esztendő volt, a tandíját 12 Ft-ban állapítja meg a szabályzat. Egy mester csak két inast tarthatott és saját fiát – nyilván a visszaélések elkerülése végett – nem taníthatta, nem vehette fel műhelyébe inasnak.⁷

Közös céhben dolgoztak, valószínűleg már a XIV. században a debreceni szíjgyártók, kovácsok, csiszárok és lakatgyártók, azonban a kiváltságlevelük, amelyet állításuk szerint „a régi szent királyoktól” kaptak, 1484-ben egy Cegléd utca tűzben elpusztult. Új szabadalomlevelet kértek tehát Szabó Bertalan bírótól, aki 1489-ben a négy mesterség számára közös törvényeket állapított meg. Ebben a szabályzatban már némi utalás történik az inasokra, mert a kiváltságlevél elrendeli, hogy a céhbe felvett új mester három évig nem tarthatott inast vagy apródot, amikor pedig inast vett fel, tartozott öreg mestertársait megvendégelni.⁸

1599-ben a szíjgyártók kiváltak a kovácsok, csiszárok, lakatgyártók társaságából és önálló céhhé alakultak. Számukra szintén Nagy Gál István főbíró adott ki szabályzatot, mely szerint az inast három évre fogadhatta fel a mester az egész céh tagsága előtt és ez alkalommal 12 pénzt fizetett a mester a céhládába. Az inas járandóságát az artikulusok nem határozzák meg pontosan. Érdeme, szorgalma, magaviselete szerint kapta a több, vagy kevesebb pénzt, ruházatot. Az első intézkedéseket, melyek az inasok védelmét szolgálták a szíjgyártók rendtartásában találjuk meg. A 9. artikulus kimondja: „az gazda az inast úgy tartsa, hogy megállhasson, ne éheztesse, mert ha fölöttébb éhezeti, céhmester hírével szabadon elhagyhattya” gazdáját. Azonban az inas „az szidalmat elsenveggye, de a gazda is magát meg mérsékellye, mert a módja szerint való szitkokért az inas az urát el nem hagyhattya”. Ha az inas a három esztendőt kiszolgált, a céh előtt mestere felszabadította, erről levelet és 2 Ft-ot adott az inasnak, aki viszont a levél pecsételéseért 25 pénzt fizetett a céhládába. A felszabadult inas valamelyik céhes csiszár vagy kovács házánál is tiszteletét kellett tenni, mert a mesterségek a csatok, zablák, ka-

rikák, egyéb fémszerelvények vonatkozásában egymásra voltak utalva. Az inas ezután a dékánál jelentkezett, aki tartozott „minden mestereknek neveit elő számlálni, hogy tudja az inas is, ha melyiket szereti, az dékán tartozik ahoz az mesterhez elmenni és az inasnak művet kérni”. A felszabadult inas négy hétig szolgált az új mesternél, ha megszerette a helyet, tovább dolgozhatott a műhelyben mint apród, „szegődség szerint”. Az apród heti fizetését 12 pénzben állapítja meg az artikulus. Ha az apród fél év eltelte után társként kívánt beállni mestere mellé, „társposharat”, illetve mesterasztalt kellett adnia és ezzel legénnyé lépett elő.⁹

Nagy múltra tekint vissza a debreceni szücsmesterség. Ez az iparág már a XIV. században ismert volt a városban, mert Zsigmond király 1405-ben a Debrecennek nyújtott kiváltságokért mintegy viszonzásképpen elvárta, hogy főlovászmestere részére a szücsök egy bőrruhát adjanak minden esztendőben.¹⁰ A szücsök első céhlevelét Mészár Gergely bíró adta ki 1449-ben, amelyet az idők folyamán többször átírtak és megerősítettek, azonban az inasokról ezek a szabályzatok sem mondanak semmit. 1598-ban Duskás István főbíró 48 artikulusban foglalta össze a debreceni szücsök szabályzatát és ebben a 12-19. cikkely az inasokkal kapcsolatban elrendeli:

„12. Senki az mestörök közül alább inasát három esztendőnél meg ne fogadhassa; úgy fogadja pedig, hogy valamire az ű urának szükségös, tisztességös dologban szolgálatja, mindönben tartozzék szolgálni és elmönni az dologra. Az ura is pedig az két esztendőben tartozzék oktadni s tanítani, kiváltképpen pedig az harmadik esztendőben jobban tartozik tanítania. Az inas is az ű urának mind az két esztendőben, az utolsóban is híven tartozik mindönben szolgálni. Az mestör pedig tartozzék megfogadni az inast az két chéhmester előtt avzagy az kiket az chéhmestör képeben oda küld az beszegődésre, és mikor ideje eltelik az inasnak is, az mestör tartozik az chéhmestöröknek hírt adni, hogy esztendeje kitölt; ha külömben cselekdönnék, örven icze bor az büntetésé. Az mestör pedig az inast két hétnél tovább szegödetlen ne tartóztassa azon büntetés alatt.

13. Rendi pedig az inas tartásnak ez legyen, hogy az ura első esztendőre adjon neki két inget, két gatyát és subicza ködment; másik esztendejére is annyit adjon neki. Harmadik esztendejére két inget, két gatyát, száz pénzt vagy száz pénz ára bőrt vagy ugyanannyi pénz ára posztót, az melyiket az inas szereti, adjon.

14. Az inasnak szabad legyön valamönnyi számú kecskebürt akar vönni, és eladni maga számára, mindazáltal ura híre nélkül se mesternek, se legénynek huszonöt icze bor büntetés alatt el ne merje adni.

15. Ha mely mestörnek fia vagyon és az mestörségöt akarja tanulni, ha az atyjánál tanul is, az atya is apród esztendőre inasul megfogadja és az esztendőket vele kitölttesse, és mind megfogadása, mind esztendeje kitelése az chéhmestörök hírével legyen. Annak mint atyjafiának szabad miféle ruhát és fizetését ad; ha külömben cselekdök örven icze borral büntettessék.

16. Hogyha az inas az urától az legény felől oly szót hall ki az legénynek ellene volna, azt a legénynek meg ne mondja; ha pedig az legénytül is az ű ura ellen oly szót halland

az ki az ű urának és asszonyának vagy háza népének tisztossége ellen volna, avagy az legénynek lopását látja vagy az csáva dolgából avagy az mihelyben, azt is az inas tartozék bemondani az ű urának; ha hol meg nem mondaná, az inas is olyan leszön mint azféle legény és semmiképpen az mivet itt Debrecenben ne tanulhassa.

17. Ha az ű ura híre nekül elmönne és harmadnapig meg nem jüvend, külömben az ő ura be ne fogadhassa, hanem az chéhnek az inas adjon egy forintot; ha ezön kívül az ura befogadná, ötven icze borral büntetődjék.

18. Ha inast pénzért tanít valamely mesterembör, annak semmivel nem tartozik, de azféle inas is mind az három esztendeig, valami az szücs műhöz való dolog, tartozékék mívelni.

19. Az bérös inas ha apród esztendejét kitölti, az inas mivelhogy mindjárt legényne nem lehet, az mely mestert bérös inasul szolgál, sz. György naptúl kis karácsonyig szolgálja és az ura neki érdöme szörént fizessön; ha penig nem szent György napban telnék ki ideje, ugyanannyi ideig szolgáljon bérös inasul az mennyi idő sz. György naptúl kis karácsonyig számláltatik és ezféle inast is két mestör előtt fogadja meg, ha ki külömben cseleködnek, ötven icze bor az büntetések”.

A szücsök céhszabályzatában bukkant fel először a besúgás, vagy árulkodás, mert az inasnak kötelessége volt a legény kihágásait a mesternek „bemondani”. Ilyen szankciók mellett aligha jöhetett létre igazi barátság az inas és a legény között.¹¹

Debrecen fejlett mezőgazdaságából és állattenyésztéséből következett, hogy a bőr-
iparon kívül olyan mesterségek is kialakultak a városban, amelyek egyrészt a mező-
gazdasági termékek, másrészt az állattenyésztésből adódó melléktermékek bizonyos
fajtájának feldolgozásával foglalkoztak. Ilyenek voltak a kötélverők, valamint a fűsű- és
gombkészítők.

A debreceni kötélverők a többi céhekhez viszonyítva elég későn, csak 1672-ben hozták létre érdekvédelmi társaságukat. A Balyik András főbíró által kiadott 30 pontból álló regulákból mindössze két cikkely vonatkozik az inasokra. A tanuló évet két esztendőben határozza meg a 18. regula, amely idő alatt a mester tartozott évenként adni az inasnak két inget, két lábravalót, egy nadrágot, süveget, szűrt, lábabelit elegendőt. Ha inasévit kitöltötte, egy aba nadrágot is kapott gazdájától. Két esztendő után, ha „jámborul szolgált” az inas, a céh előtt mestere felszabadította, erről írást kapott. A céhládába 5 pénzt, a pecsételésért a céhmesternek 25 pénzt, „társpohár” címen 50 pénzt fizetett a céhnek a felszabadult inas. Ha azonban szabadulása előtt „csak egy hétig kullogna is”, és ismét visszament mesteréhez, 1 Ft-ot fizetett a céhnek, a szegődötés helyreállításáért pedig 12 pénzt a gazdájának. A felszabadult inasból apród inas lett és 15 nap alatt köteles volt legénynek beszegődni vagy a gazdája, vagy más mester mellé.¹²

A fűsű- és gombkészítők, vagyis a szaru feldolgozásával foglalkozó mesterek szintén Balyik András főbírótól, a kécsinálókkkal együtt kaptak közös céhlevelet 1674-ben. Az inasokról annyit tudunk meg a 32 regulából álló szabályzatból, hogy „az fűsű és gomb csináló inasnak apród esztendeje lészen kettő, az ki aratni mégyen, az ki aratni nem

mégyen, legyen három. Fizetése az szegődtetésben legyen, egy fél szer aba mente, egy aba nadrág, egy fekete süveg, négy ing, lábravalóval edgyütt. Második esztendejében pedig két hét után egy napot elő adatik az maga élésére”.¹³

Debrecen élelmiszeriparában, későbbi országos, sőt európai hírre való növekedésében a mészárosok és hentesek elévülhetetlen érdemeket szereztek. A mészáros céh első szabadalomlevelét Szilágyi Erzsébet, Mátyás király anyja 1478-ban adta ki. 1512-ben a debreceni mészárosok kölcsönkérték a budai mészárosok részletesebb céhszabályzatát, amely az inasok rendtartását elége szükszavúan intézi el, ti. csak annyit követelt meg az inastól, hogy a mesterséget „néhány éven keresztül tanulja” és ha a mesterek előtt bebizonyította, hogy „a húsvágást tulajdon kezével tudja”, felvették a legényrendbe. Az inas járandóságáról, fizetéséről az artikulusok semmit sem mondanak.¹⁴

Szintén országos hírvű volt a debreceni ötvösmesterség, amely már a XVI. században művészi alkotásokat produkált, igazi virágzását azonban a XVII. században érte el. A debreceni ötvös-céh alapításának pontos dátumát nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy 1577-ben a céh törvényeit átengedték a Kecskemétre menekült szegedi ötvösöknek. 1598-ban kaptak a debreceni mesterek új céhszabályzatot Duskás István főbírótól. A 36 pontból álló szabályzat X. cikkében az inastartás rendjéről és az inas fegyelmezéséről ezeket olvashatjuk: „Inast az mestörségnek tanulására senki négy esztendő alatt ne fogadhasson, és azonképpen szabadossan se válthassa az szabados legénységre négy esztendő alatt, sem pénzért sem barátságért, se idegönt se mestör fiat, az határozott esztendő alatt befogadni és szegődtetni pénzért nem szabad, sem tanítani inast; és így a négy esztendő igazán eltelvén, az inasokat céh előtt javalljuk szabadíttatni esztendejökktől; ha mely inas urát elhagná az négy esztendő alatt és más mestörhöz akarna menni, az ő ura akarhatja és engödelme ellen, ez ilyet az az mestör be ne fogadhasza, hanem újonnan négy egész esztendő számra, hat forint büntetés alatt”. A X. cikk külön foglalkozik az inas fegyelmezésével és a lopás bűnébe esett inassal kapcsolatban a szabályzat elrendeli: „ezféle a céh eleiben vonatván, és székre kötözvén, mindön inas egymarok veszsözövel hármat-hármat üssenek rajta, és ha az ő ura látandja, hogy meg nem jámborodik és nem neki való, tehát az műhelyből kiüznie szabadsága legyen.”¹⁵

Annak ellenére, hogy Debrecenbe kezdettől fogva nagy távolságból szállították a nyersvasat, 1405-ben a zablakészítők már dolgoztak a városban, mert Zsigmond király elvárta tőlük – a szücsmestereknél már említett kiváltságok viszonzásaképpen –, hogy a királyi főlovászmester részére évenként egy zablát szolgáltatassanak be.¹⁶

Amint arra már utaltunk, a debreceni kovácsok, csiszárok, lakatgyártók és szíjgyártók közös céhlevelüket Mátyás király anyjától, Szilágyi Erzsébettől nyerték. Ez a céhlevél 1484-ben a Cegléd utcai tűzvészben elpusztult, ezért 1489-ban új cikkük kiadását kérték az akkori bírótól, Szabó Bertalantól. Ez a céhszabályzat az inas tartás rendjéről igen keveset mondott. 1620-ban a debreceni vasmunkások Bethlen Gáborral megújították az cikküket és ebben a szabályzatban azt olvassuk az inasokkal kapcsolatban, hogy a kovácsok a beszegődött inast két évig tanították és erre az időre

a mester köteles volt inasának évenként adni: „egy szűrt, egy ködmönt, négy inget láb-
ra-
való-
stul, egy süveget, sarut, czipellést, valamennyivel tisztességesen be éri”. Az inas
felszabadulásakor kapott a mesterétől 2 Ft-ot, viszont ebből befizetett a tanuló levélért,
ennek pecsételéseért 25+16 pénzt. A lakatgyártók és csiszárok az inast beszegődés után
három évig tanították, a kovácsokhoz hasonló ruha- és pénzbeli járandóságok mellett.
A mesterek egymás inasát büntetés terhe mellett nem csalogathatták el, ha viszont az
inas elszökött, őt büntették meg.¹⁷

1674-ben, miután a debreceni vasmunkások befogadták a Nagyállóból elmenekült
mestertársaikat, annyira megnövekedett a csiszármesterek száma a városban, hogy a
késes mesterek kiváltak a közös céhből és külön társaságot alakítottak. Céhszabály-
zatuk az inasokra vonatkozólag kimondja, hogy két heti próbaidő után a mester kö-
teles volt beszegődtetni az inast, akit ok nélkül szidni és verni tilos volt. Panaszával a
céhmesterhez fordulhatott, aki más mester mellé helyezhette. Ha az inas elszökött, 1
Ft-ra büntették. Az inas három évig tanult, évenként kapott a gazdájától egy szűrt,
egy ködmönt, egy fekete süveget, egy aba nadrágot, hat inget, hat láb-
ra-
való-
t, lábbelit
amennyi szükséges volt.

A késcsináló céh artikulusain kívül fennmaradt a céh jegyzőkönyve is. A céh ala-
pításával egyidőben kezdett jegyzőkönyv nem valami hízelgő képet ad a céh 1674-es
állapotáról, mert így kezdődik: „Mi Debreczen városában lakozó és nyomorgó kés
csináló mesterek”... ti. elhatározták, hogy a mesterek neveit, a jelentősebb eseménye-
ket beírják a jegyzőkönyvbe. 1674-ben 13 késes mester dolgozott a városban és ha
szó szerint nem is nyomorogtak, mindenesetre nem tartoztak a nagy céhek közé. Ki-
csinységükhöz képest eléggé nagyvonalúan határozták meg a céhszabályzatot, mert
az artikulusokon kívül a jegyzőkönyv 23 pontban sorolja fel „az öreg mester, – a kis
céhmester, – a legények és inasok tisztit”. Ezek szerint a legények Szt. Mihály napjától
(szept. 29.) húsvétig reggel 2 órától (!) este 9 óráig dolgoztak. Kora hajnalban termé-
szetesen gyertya mellett. A mester távollétében a legény felügyelt az inasra, hogy „az
időt el ne mulassa”, ha nem fogadott szót, jogában állt az inast „nyakon csapni”.

Az „inasok tisztit” a következőkből állt:

- „1. Jó reggel az jó kútról vizet hozzon, annak utánna az mit ura vagy asszonya paran-
csol meg cselekedgye.
2. Ebéd, vacsora fölött áldást mondjon.
3. Urának becsületit így mondván Uram, aszszonyának Aszszonyom.
4. Ha az ura valamely este mulatásba vagyon, utánna lámpással el mennyen ,
emberségesen be köszönnén ezt mondja: Uram kegyelmednek szolgálattytát izente
Aszszonyom s kigyelmedet tisztességes vacsorára haza várja.
5. Az inas tartozik el menni mind búza, mind köles aratásra az három esztendőkön.
6. Ura, aszszonya parancsolatára bárhová, városon kívül és belül mordulás nélkül el
mennyen.
7. Ha legény, vagy inas urára vagy aszszonyára való haragjában elő bõrit (ti. bőr kö-

tényét) le vetvén el akarván hagyni ki megyen az kapun és ismét meg gondolván magát vissza megyen, ezt a mester jelentse a céhmesternek, ha három nap múlva vissza nem jönne, a mesterek be ne fogadják 24 dénár büntetés alatt.

8. Ha az inas az utcán mentében eszik ura gyalázattyára, büntetés egy pint bor lészen.

9. Valaki a paraszt kést el adja 3 polturán, a rezet 4 polturán, büntetése 50 dénár lészen, ha ugyanezt ismét megtenné. 1. Ft.”¹⁸

A „nyomorgó” késcsináló mesterek eléggé bőséges szolgáltatásokat követeltek az inastól. Persze a többi céhek inasai sem voltak sokkal jobb helyzetben, legfeljebb az ilyen jellegű kötelezettségeiket nem foglalták írásba.

1589-ben alapították meg céhüket a debreceni kerék- és kocsigyártók. Részükre Tóthfalussy István főbíró adott ki céhlevelet, amely előírta, hogy a kerékgyártó inas beszegődés után két évig tanulja a mesterséget. Zálogképpen 5 Ft-ot fizetett a céhláadába. Ha gazdáját két év alatt elhagyta, vagy a szabadulása utáni két hetet nem dolgozta le mesterénél, az 5 Ft-ot elvesztette. Inast pénzért tanítani nem lehetett.¹⁹ Az inas járandóságáról vagy fizetéséről a szabályzat semmit sem mond.

A kerékgyártókkal rokonszakmában dolgozó esztergályosok 1668-ban hozták létre külön céhüket Debrecenben, illetve kérték kölcsön a kassai esztergályosok artikulusait. A 13 cikkelyből álló szabályzatban csak ennyi olvasható az inasokról: „Senki az Mesterek közül üdönek előtte tanuló inast bé ne szegődjön a mint az Chéhmesterek egyike, hogy megjelencse, hány font viaszt tartozik az Chének adni az tanuló inas. Ha pedig az négy hét után az tanuló inast szegődetlen nála tartaná, tehát az Mester tartozik az Chének két font viaszszal”.²⁰

Az asztalosok 1647-ben kapcsolódtak be szervezett formában a város ipari életébe, akiknek számára Gáspár György főbíró állította össze a céhszabályzatot, mely szerint az inas három évig tanult és erre az időre járt neki évenként „nem posztóruha, hanem egy szűr és egy daróc, vagy egy ködmön, az mellyiket szereti, két ing, két lábravaló, lába beli elegendő, a harmadik évben egy kék készniczér nadrág, ezen kívül is az szivács avagy forgács mind övé lészen”. Ha a meseternek legénye nem volt és az inas képzettségénél fogva javítási munkákat is végezhetett, ebből a munkadíjból 3 pénz kapott, ha a koporsók készítésénél segédkezett, ugyanennyit.²¹

Mai kifejezéssel vegyiparnak nevezhető a debreceni szappanfőző mesterek azon tevékenysége, mely a XVI-XVII. században a higiénia iránti szükségletet hivatott kielégíteni helyi és országos viszonylatban egyaránt. A debreceni szappanfőzők 1587-ben kapták meg első kiváltságlevelüket Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemtől. Ezt a privilégiumot Duskás István főbíró 1598-ban 38 artikulusból álló szabályzatra bővítette ki, mely a céh életét a XVII. században minden vonatkozásban meghatározta.

Duskás István szabályzata előírja, hogy a szappanfőző inas két évig tanuljon mestere mellett, aki egyébként a fiát is felfogadhatta inasnak, de a 18. artikulus szigorúan

előírja, hogy a mester a fiával „az apród esztendőit igazán kitöltse”. Egyébként az inas fizetését a szabályzat évi 6 Ft-ban állapítja meg, ezen kívül a mester adott az inasának „egy kisnicér bélelt dolmányt, egy kisnicér bélelt mentét, egy kisnicér bélelt nadrágot”. Az inas köteles volt mestere számára, illetve ennek parancsára mindenféle szolgálatot elvégezni.²²

Debrecen egészségügyében működtek közre a borbélyok és sebgyógyítók. Munkájuk a XVI-XVII. században inkább a gyógyítás területére szorított, mert a Szabó Miklós főbíró által 1583-ban megszövegezett és Báthri Zsigmond erdélyi vajda által 1585-ben megerősített céhszabályzatukban alig találunk utalást a kifejezetten borbély-ságra, mai értelemben vett fodrászatra vonatkozólag. A céhbe lépő legénynek például nem a hajnyírásban kellett megmutatnia tehetségét, hanem a különféle „falastrumok”, vagyis kenőcsök elkészítésében, mert „Az Cheben allasrol” szóló 4. artikulus ezt írja elő. Hogy hajnyírással, borotválással, fejmosással is foglalkoztak, erre csak az „Inas szegődtetésről” szóló 7. artikulusban, továbbá a borbély és sebgyógyító céh jegyzőkönyvében lévő „Inasok rendtartása” c. fejezetben olvashatunk.

Az inasok szegődtetéséről így rendelkezik a 7. artikulus: „Senki csak egy mester ember is az inast ennek az mesterségnek tanulására három esztendő alatt be ne merje fogadni, az melyet ki töltvén es jól vigyáztván, az inasok hozzájuk illendő ruhákkal az ő érdemek szerint gazdasoktul meg ékesítettvén, ismét egy olloval, füstivel es két borotvával meg ajándékozatván, bocsáttassanak el, az jövőndő fizetésért peniglen es bérért az inast fel fogadni minden el távoztasson, mert az külömben cselekedők az céh köz ladajában öt forintal büntettetnek meg, ha peniglen valamelyik az meg irt három esztendő előtt urát el hagyná, es az varasbol ki menne es az idő forgasa után visza jüene, tehát esztendősz szolgálattya is hijában lévén, az első uranal dolgozásra valo jutalom az utan adassék nekie”.

Említettük a debreceni borbély és sebgyógyító céh jegyzőkönyvét, amely 1647-tel kezdődően jórészt az inasok beszegődtetését foglalja írásba, ezen kívül az első oldalak szintén az inasokkal kapcsolatos szabályokat rögzítik. Ezek a rendtartások és a később megújított céhszabályzat mind arra látszanak utalni, hogy a borbélyoknak vagy sebgyógyítóknak szinte nem volt egyéb gondjuk, csak az, hogy az inasokat kordában tartásák, különböző módon fegyelemre szoktassák őket. Ehhez, mint később látni fogjuk, egészen elképesztő fenyegetéseket hoztak kilátásba. A céhjegyzőkönyvének első lapjain a következő szöveget olvashatjuk:

„Az borbély aprodoknak, avvagy inasoknak ez az eő rendtartások.

Az borbély mesterektül, az ceh rendelése szerént, hogy az eő urokat hiven szolgalyak, valahova őket az eő urok küldi, igazán szolgáljanak es azt meg fogadják, morgás nélkül es az eő asszonyoknak is tartoznak valahova küldi szolgálni, szavokat meg fogadgyák, mint szintén uroknak. Az aprodok peniglen mindenkoron othon kel lenni, az ura házánál, mert nem szolgál az, valaki ot jár az hol eő akarja es az eő ura mühelyét tisztán tarcsa mindennel, valamint az mühely tisztasága kévánnya, medenceket, keszkenőket es egyéb szerszámokat.

Ha pedig az legény az apródot tisztatalan helyre küldi, vagy lopásra, vagy egyéb tisztátalan dologra, ki az eö urának tisztessége ellen esnék, el ne mennyen, hanem az eö urának meg mondja. Ha az legény az eö ura müszerit pénznélkül elosztogatya, tartozik az urának be mondani.

Ha az legény egy héten töb barattyanak kettónél az fejét meg mossa pénznélkül, tartozik az apród az urának be mondani, ha az pénzt az pesselyben nem veti. Ha pedig titkon az legény sebest kötöt vagyvalami kelevényest, hogy kitül eö neki ajándékot adnának, kit az eö ura nem tudna, tartozik az apród azt az eö urának be mondani. Hogy ha az mühelyben vagy az apród vagy az legény kárt teszen, az urának be kell mondani. Ha valami eladni valo marhát hoznak az mühelyben, sem az legény sem az aprod az ura hire nélkül nem szabad meg venni. Ha az legény az mühelyen kívül hál. az urának azt tartozik be mondani. Az mit az apród az uratul és aszonyátul oly dolgot hall, nem szabad azt az legénynek be sugallni, kiből háboruság történik. Ha az legény az uranak és aszonyának tisztessége ellen valo dologban ragalmazza és gonosz hirt, nevet költ hozzá, ezt az urának meg mondgya.

Az aprod othon ülljön mindenkor, és erőssen igyekezzék mind urátul, mind aszonyátul, mind az legénytül tanulni. Ha az aprodok fejet mosnak, az pesselyben az pénzt nem veti, loponak hiják, és erőssen meg veszszózik az céhben. Ha az apród fejet mos és el végezte az első mosást és az legény kezéből ki veszi, az urának meg mondgya, mert az apród is az eö tanulásáért szolgál. Ha pedig az mühelyben az apródok egymás szemére lopást, vagy paraznaságot hánynak, az urának az apródok ezt be mondgyák, mert az céh nem tart olyan személyt. Mindezeket tartozzanak az aprodok be mondani, mert a ki meg nem mondja, az céh mester házánál meg büntetik, az céh rendelése szerint. Valamely apród az korszomára megyen, és azt gyakorolja, megköötötvetvén az céh mester házánál az több apródokkal, borbély inasokkal marok vesszókkal meg verettetik. Az kartya jácás is igen meg tiltatik.

Továbbá ez is a te tiszted, hogy ha az legény az ura dolgában jár, sebeshez, vagy köppölyözni, avagy kenni megy, azomban ott talályák marasztalni, urad avagy aszonyod hirivel tartozol utánna menni, de ha maga dolgában jár és az korszomára megyen, urad hire nélkül utanna meny. Ha az inas az ura engedelmébül aratni megyen, a mit keres, fele az urájé, fele az inasé, abbul ruhászokdjék⁷.

Más iparágakban sem volt rózsás az inasok, apródok helyzete, de a borbélyoknál ez különösen nehéz volt. A szinte intézményessé tett besúgó rendszer kialakítása nagyon egészségtelenné tette az inas – apród – legény – mester egymáshoz való viszonyát az egyébként egészségüggyel foglalkozó céhben.

Nyilván ez az embertelen élet készítette az inasokat arra, hogy sokan elszökjenek a mühelyből. Ebből viszont az következett, hogy a mesterek az inas beszegödtetésénél 1673-tól kezdve egészen különleges, első olvasásra hihetetlennek tűnő kezesrendszert vezettek be. 1673-ban így írták be a jegyzőkönyvbe az egyik inas beszegödését: „Galgóczy Borbély Gergely úr chéh mesterségében szegöldöt be az borbély műnek

megh tanulásáért Nagy Harsány fi György János fia Istók, Thury Borbély Andrásához három esztendeig, az napja Szent György napja, kezes a bal füle”.

Mit jelent ez kifejezés? Csak azt, hogy az inasokat ettől kezdve egy-egy fülük levágásával ijesztgették arra az esetre, ha megszöknének gazdájuktól. Későbbi bejegyzésekben azt olvassuk, hogy személyes kezeset is kellett állítani az inas beszegődésekor, ezen kívül 25 Ft-ot letétbe helyezni a mesternél. Tovább bővül a debreceni borbélyoknál a speciális kezes rendszer a jobb vagy a bal kézre, illetve egy-egy kéz kis ujjára. 1703-ban Zilahon lakó Szijgyártó István fiát már úgy szegődtették be, hogy kezes volt érte „a füle és az orra” és a 25 Ft. 1737-ig foglalja magába a céh jegyzőkönyve az inasok beszegődtetését és 1728-ban fordul elő utoljára hogy az inas a „bal fülét kötötte le”, ajánlotta fel kezesnek.

Bár a borbélyok könnyen elvégezheték a szegődtetésben említett amputálást, semmiképpen nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy csak egyetlen inast is megcsonkítottak volna. Fenyegetésnek szánták ez a kilátásba helyezett drákói büntetést, de még ez sem akadályozta meg az inast abban, hogy el ne szökjön könyörtelen gazdájától. Az 1700-as évek elején egyre gyakrabban fordul elő az inasok neve mellett ez a bejegyzés: „megszökött”, esetleg: „jámborul megszökött”.²³

Úgy gondoljuk, hogy a debreceni inasok XVI-XVII. századi életének ismertetéséhez elég lett volna a késesek vagy a borbélyok céhtörvényeit közölni, mert csak ezek alapján hiteles képet kaphatunk a céhszabályrendszer legalsó fokán álló inasok és apródok helyzetéről.

Ezek a 10-12 éves korukban inasnak szegődtetett gyerekek esztendőnkön keresztül ki voltak téve a mester, mesterné kénye-kedvének. Sokszor a mesterné félelmetesebb volt a gyerek számára mint maga a mester, aki tanította. Csak a szijgyártók artikulusaiban találjuk annak a nyomát, hogy az inast valami védte. Általánosságban az inasnak a műhelyben, a mester házában mindenki parancsolt, mindenki üthette-verhette, jobb esetben a rendtartásokban meghatározott mértékig. Számukra az éhezés sem volt ismeretlen, viszont ismeretlen volt a kötött munkaidő, hiszen bármikor és bármilyen szolgálatot kötelesek voltak elvégezni. Ami pedig a ruházatukat illeti, akármelyik céhben töltötte sanyarú sorsát az inas, a legolcsóbb posztóból készült nadrágot, dolmányt kapta, tehát a fázás is mindennapi velejárója volt az inaséletnek. Ilyen körülmények között az inas alig várta, hogy legény, majd mester lehessen és könyörtelenül visszaadhatta saját inasának mindazt, amit inaskorában mesterétől elszenvedett.

Ebből következik, hogy az inasok helyzete a XVIII. században sem változott, a megmerevedett céhszabályok még a humanizmus javára sem tettek engedményeket. Az inas inas maradt, meggyötört, kihasználta, kizsákmányolt szolgálta.

Felvetődhetett a kérdés: és hogyan éltek az inasok, a céhszabályrendszer megszűnése, 1872 után? Egy szemtanú, Móra Ferenc sorait idézzük, aki 1902 táján egy vidéki inasiskolában tanított:

„- Fegyelmezni, fegyelmezni: ez a fő! – mind ezt mondták a többi kollégák is. Voltak vagy húszan, elemi tanítók, középiskolai tanárok, valamennyien edzett hősei az

inasoktatásnak. Volt, aki megtapogatta a karomat és aggódalmasan csóválta meg a fejét, mert vékonyallotta. Volt, aki azt tapasztalta, hogy a sétapálcával is lehet boldogulni, de akik legtöbb jóakarattal voltak hozzám, azok a méterrudat ajánlották. Tudniillik, hogy amint az osztályba belépek, a méterrudat kell találomra az inasok közé vágnom, akkor csönd lesz.

Hús esztendő távlatából visszánézve, a gyakorlatiasság pálmáját a méterrudasoknak kell adnom. Azonban én hús esztendővel ezelőtt se voltam gyakorlati ember. Én tanítani akartam, nem fegyelmezni. Azt hittem, azért fizetik nekem a közpénzből a havi tíz koronát, hogy segítsek az Istennek embert teremteni abból a csordából, amit úgy hívnak, hogy inasiskola.

Nem tudom, hogy Dániel mit érezhetett az oroszlánok vermében, de az valami olyasféle lehetett, mint ami az én torkomat szorongatta, mikor először léptem az inasok közé. Bőgés, nyerítés, mekegés, kukorékolás, nyávogás fogadott és a minden büzők közt a leginfernalisabb emberbüz. Negyven inasom volt mindenféle szakmából, a szennynek, a testi-lelki elhagyatottságnak, a magától való és tenyésztett durvaságnak olyan hadserege, hogy nagyon vakmerő fiatal úrnak kellett nekem lennem, ha egy esztendeig kibírtam köztük.

Pedig kibírtam, mégpedig úgy, hogy se én nem tettem kárt ő bennük, se ők én bennem. És nem kellett hozzá méterrúd se, csak éppen az kellett, hogy ne nyúljunk hozzá a „közismeret”-hez (*ti. a tankönyvhöz – T.B.*), mert attól mindnyájan elkárhoztunk volna.²⁴

¹ A debreceni szabó- és posztógyártó céh 1599-es szabályai. Megerősítette és újra kiadta Bethlen Gábor, 1623. Ref. Kollégiumi Nagykönyvtár, kéziratár. R. 1123. szám.

² A szabó céh jegyzőkönyve: Koll. Nagykönyvtár, kéziratár. R. 506. sz. 1709. 246-47.

³ Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Takács céh iratai. IX. 29. 1. sz. (Továbbiakban: HBmL.)

⁴ HBmL. Gombkötő céh oklevele. IV. A. 1021/a. sz.

⁵ HBmL. Varga céh iratai. IX. 31. 1; 2. sz.

⁶ HBmL. Varga céh iratai. IX. 31. 1; 2. sz.

⁷ HBmL. Csizmadia céh iratai. IX. 52. 1; 2. sz.

⁸ Ságváry Ferenc: János királynak némely debreceni céhek számára 1531-ben költ kiáltáslevele. Tudománytár. 1839. okt. szám. 266-271.

⁹ HBmL. Sziggyártó céh iratai. IX. 26. sz.

¹⁰ Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. Szerk. Komoróczy György. Debrecen. 1973. 30.

¹¹ Imre Lajos: Debreceni szűcsök rendszabályai a XVI. sz. végéről. Történelmi Tár. 1884. 763-64.

¹² HBmL. Kötélverő céh iratai. IX. 18. 1. sz.

¹³ HBmL. Fésű és gombkészítő céh, késcsináló céh iratai. IX. 16. 1.

- ¹⁴ HBmL. Mészáros céh iratai. IX. 20. 1. sz.
- ¹⁵ Révész Kálmán: A debreceni ötvösök rendszabályai. Történelmi Tár. 1887. 598.
- ¹⁶ Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. 30.
- ¹⁷ HBmL. Kovács, csiszár, lakatgyártó céh iratai. IX. 17. 1. sz.
- ¹⁸ HBmL. Késcsináló céh iratai és jegyzőkönyve. IX. 16. 1; 2.sz.
- ¹⁹ HBmL. Tanácsi jegyzőkönyv. 1589. 193.
- ²⁰ HBmL. Esztergályos céh oklevele. IV. A. 1021/a. sz.
- ²¹ HBmL. Asztalos céh iratai. IX. 2. 5. sz. *Classificatio opificorum*. IV. A. 1012/f. sz.
- ²² Módy György: Szappanfőzés és gyertyaöntés Debrecenben. Déri Múzeum Évkönyve. 1948-1956. 135-146. HBmL. Szappanfőző céh iratai. IX. 25. 1; 6.sz.
- ²³ Borbély és sebgyógyító céh jegyzőkönyve, a céh artikulusai: Koll. Könyvtár, kéziratár. R. 503; R. 750. sz.
- ²⁴ Móra Ferenc: Iparosok, császárok, királyok és egyéb céhbeliék. Szeged. 1925. – A kalcinált szóda. 22-23.

A DEBRECENI SZABÓ CÉH A SEGÍTŐ SZERETET SZOLGÁLATÁBAN (ADATOK A DIAKÓNIA TÖRTÉNETÉHEZ A XVII-XVIII. SZÁZADBÓL)

Első pillanatra meghökkenetőnek látszik a cím: vajon mi köze lehet a debreceni „becsülletes szabó czéh”-nek egy kifejezetten egyházi tevékenységhez, a szeretetszolgálatához, egyáltalán a diakóniához. Előjáróban sietünk leszögezni, hogy sok vonatkozásban gyakorolta ez a kézműipari szervezet református egyházunk, azok intézményei, személyei iránt a segítő szeretet, a diakónia szolgálatát.

Napjaink egyházi életének egyik fontos ügye a diakónia, „az egymás terhére hordozások” krisztusi parancsnak a lehető legteljesebb betöltésére való igyekezet.

Hitvalló őseink példája sok mindenben erőt ad számunkra a feladatok elvégzésében, de tanítás lehet számunkra még egy – az egyházi élettől látszólag távol álló – világi szervezet évszázadokon keresztül gyakorolt áldásos tevékenysége is, melyet az egymás iránti felelős szeretet, a humánus, a szociális érzés határozott meg.

Ilyen „világi”, helyesebben ipari társulás volt a debreceni szabók céhe, amely céh működésének hosszú évszázadai alatt számtalan formában megmutatta segítő szeretetét a református eklézsiák, iskolák, prédikátorok, egyes betegségekben, nyomorúságban levő emberek iránt.

A Theológiai Szemle 1976. 3-4. számában megjelent tanulmányunkban¹ ismertettük a céhek által adományozott úrasztali felszereléseket és megállapítottuk, hogy ebben a vonatkozásban is a szabók jártak elől jó példával. A legtöbb kelyhet, kannát a szabó céh ajándékozta a városi, falusi templomok részére. Most azt vizsgáljuk meg, hogy a paramentumok adományozásán túl milyen mértékben vette ki részét a diakónia munkájában csak egy debreceni céh, az 1468-ban kiváltságlevelet nyert szabók céhe?

A céh működésének kezdeti idejéről nem maradtak fenn írásos emlékek, azonban a Bethlen Gábor fejedelem által 1623-ban megerősített artikulusokban már ott találjuk a debreceni eklézsiá és a „skóla” támogatásának nyomát, amennyiben az 51. artikulus kimondja: „Mivelhogy mindenek Istennek és az Ő ecclesiájának tisztességére valók, rendeltük, hogy az egész és fél mesterség váltság jövedelmének harmad része a Debreczeni Ecclesia épülettire jarjon, a többi a Czehe legyen, osztán minden egy forintig és azon felül való bírság jövedelmének nyolczad része a Debreczeni Shola tartasara legyen, az többi az egész Chéhé”. Az artikulus elrendeli, hogy a templom

¹ Céhemlékek falusi és városi református templomokban = Theológiai Szemle, XIX. évf. 1976. 3-4. szám, 77-81.o.

számára összegyűlt pénzt negyedévenként kell „az arra deputatus ember kezeibe az fő Biro hirevel” kiszolgáltatni.

Nyilvánvaló, hogy a debreceni szabó céh elsőrendű kötelességének a helybeli templom és iskola támogatását tekintette, ha azonban átnézzük a céh kéziratos jegyzőkönyvét, azonnal láthatjuk, hogy ez a segítő szeretet nem volt szűkkeblű, sőt kiterjedt az akkori Magyarország egész területére. A Kollégium Nagykönyvtárában őrzött jegyzőkönyv a céh életének 1642-1733 közötti idejéről tartalmaz fontos adatokat: a mesterek névsorát, a céh bevételeiről és kiadásairól készült elszámolásokat, a céh-szabályok módosítására vonatkozó rendelkezéseket.

Számukra a kiadási tételek átnézése volt rendkívül érdekes, mert ezekből tűnt ki, hogy mit és kit támogatott, segélyezett a céh rendszeresen, vagy alkalmanként.

Eklézsiák és prédikátorok támogatása

Említettük, hogy a debreceni eklézsia rendszeres, bár nem kötött összegű támogatást kapott a szabó céhtől. Debrecenen kívül azonban még sok-sok olyan gyülekezet volt hazánkban, mely az egyre jobban fokozódó ellenreformáció, a háborús idők, elemi csapások miatt rászorult a segítségre. A debreceni szabó céh az ilyen kérések elől sem zárkózott el. Ennek bizonyítéka, hogy a tárgyalt időszakban, vagyis 1642-1733 között, tehát 81 esztendő alatt összesen 84 gyülekezet kapott különböző összegű templomépítési segélyt a debreceni szabó céhtől. Kerületenkénti megoszlásról nem tudunk pontos statisztikát adni, mert sok esetben az eklézsia neve olvashatatlan a jegyzőkönyvben, vagy nem lehet megállapítani, hogy az azonos nevű egyházközségek alatt melyik eklézsia értendő? Például: „Szerdahelyi templum építésére adot az becsülletes czeh F1. 2.” A történelmi Magyarországon tizenegy Szerdahely nevű község volt, és hogy ezek közül melyik templom építésére adta a céh a segélyt, ma már nehéz lenne eldönteni. Ez talán mellékes is, az a fontos azonban, hogy a 84 templom között ott találjuk a tiszántúli, tiszáninneni, dunamelléki, dunántúli, erdélyi egyházkerülethez tartozó eklézsiák templomait. Tehát a három részre szakadt ország: a hódoltságban, a Habsburg uralom, az erdélyi fejedelemség alatt élő gyülekezetek egyaránt részesültek a céh jótéteményéből. A jegyzőkönyv a kassai, váci, tolnai, bánfihunyadi, nagyszombati templomok számára kifizetett segélyeket említi, tehát ez a segítő szeretet szinte „behálózta” az akkori egész Magyarországot.

Ugyanilyen „egyetemességet” látunk a prédikátorok személyes támogatása terén. A jegyzőkönyv 1645-ből származó adata az egyetemesség elvét már azzal is alátámasztja, hogy a céh az első ilyen vonatkozású segélyt a Debrecenben letelepedő, előttünk ismeretlen rendhez tartozó szerzeteseknek adta. A jegyzőkönyv ezt egyszerűen így rögzíti: „Az Baratoknak az kik varasunkba jötenek lakni, vallasunkra tértenek, adot Czeh nekik F1. 3.” Nyilván nem kálvinista prédikátor volt az a „szarandok jaro pap”, akinek a céh 1650-ben 50 dénárt adott. A következő évek jegyzőkönyvi bejegyzései már a megerősödő ellenreformáció korát idézik. 1659-ben „az pacsai prédikátornak”, 1663-

ban „az Banya vidéki prédikátor rabnak”, – „az aradi papnak”, – „egy számkivetett papnak”, – „egy erdélyi pap rab embernek” adott a céh különböző összegű segílyt. A Bihar megyei tulkai prédikátornak a jegyzőkönyv szerint 1671-ben a céh „egy szép könyvet vett három forinton”.

A gyászévtized idején Debrecen a menekült protestáns prédikátorok menedékvárosa lett. Ez érzékelhető a céh jegyzőkönyvének adataiban is: „Öt szegény prédikátornak attunk F1. 5.” (1672), „egy szegény prédikátornak F1. 2.”, – „egy elmejében bontakozott prédikátornak F1. 2.”, – „egy bujdosó „lutheranus papnak F1. 2., az másik beteg volt annak is attunk F1. 2.” (1675), – „két szegény bujdosó prédikátornak”, – „két özvegy prédikátornak”, (1677), – „egy prédikátornak fia szabadítására” (1691), – „egy szegény öreg prédikátornak”, – „egy pogánybul lett körösztyen prédikátornak adott az becsülletes Czéh F1. 6.” (1701), – „egy számkivetésre jutott prédikátornak”, – „az Baranya országi prédikátorság számára adott az becsülletes Czéh F1. 4.” (1706). 1709-ben összesen négy prédikátort segélyezett a céh. Az utolsó ilyen jellegű adomány így szerepel a jegyzőkönyvben: „Dunantul rabsagban lévő prédikátornak F1. 2.” (1724).

Iskolák és diákok támogatása

A Bethlen Gábor által megerősített céhszabályokban azt olvastuk, hogy a debreceni Református Kollégium számára szánt adományokat a céh évenként négyszer szolgáltatta ki a szenioroknak. Ez a gyakorlat a század közepén megváltozott, amennyiben a Vízkereszt napján tartott céhgyűlés alkalmával adták át az adományokat a Kollégium diákjainak, akik előbb a gyűlésen megválasztott céhmestereket, a céh tagjait énekszámokkal felköszöntötték. Erre utal a jegyzőkönyv 1656-ból származó beírása: „Vízkereszt napján mikor az deákok a becsülletes Czéht megh kantaltak az szokas szerint attuk ü kegyelmeknek F1. 1.” 1662-ben „az skola épületire” is adott a céh öt forintot.

A helybeli Kollégiumon kívül rendszeres támogatásban részesítette a debreceni szabó céh a gönci és a szatmárnémeti református iskolákat: „az Gönczi iskolabul az deákok talatnak megh hogy mostani romlasokban segitcsegere legyünk nekik adot a Cheh nekik F1. 4.” (1645), – „gönczi szegény deáknak attunk F1.1.” (1649). „Nemethi öregh deákok talaltak megh bennünket, hogy a varasok megh romlot az Lengyelek egetese miat, adot nekik a Czéh F1. 2.” (1657), – „nemethi deákok hogy koldultak atam 50 denart” (1658). Az 1671-ben bújdosásra kényszerült sárospataki Kollégium diákjai Gyulafehérvárról előbb Göncre majd Kassára vándoroltak vissza a XVII. század végén. Innen keresték fel a céhet segélykérésükkel. Nem hiába, mert 1698-ban „az pataki Collegiumnak rendelt az becsülletes Czéh F1. 2. és 40 dénárt” – olvassuk a jegyzőkönyvben. A pápai „skolának épitesere” a céh 1708-ban 3 Forint és 6 dénárt adott.

Általánosan ismert tény, hogy a magyarországi református egyház ősi Kollégiumaiban a magasabb iskolai képzés tetőfokának évszázadokon keresztül a külföldi egyetemek látogatását tekintették. Az ehhez szükséges pénzt a külföldre induló diák egyrészt

öszöndíjből, másrészt a rektoriákon összegyűjtött jövedelméből fedezte. A debreceni szabó céh jegyzőkönyvének adatai azonban azt mutatják, hogy az iskolák támogatásának egy másik módját is gyakorolta a céh, mert nagyon sok kollégiumi diák kapott kisebb-nagyobb összeget a szabóktól a külföldi tanulmányok elvégzéséhez. Legtöbb esetben nem közli a jegyzőkönyv, hogy kinek a számára adta a segílyt a céh és azt sem, hogy az illető diák melyik egyetemre ment. A jegyzőkönyv egyszerűen „fel menő deákok” támogatásáról beszél, de találunk ilyen adatot is: „az mely deák oda fel vagon Német orszagban adot az Czeh neki egy F1. 80 denart”, (1655), – „Nemetszragban levő deákot hirdetenek ki predikátor uraimék adot az becsülletes Czéh neki F1. 2”, – „egy Wittenbergában tanuló deáknak F1. 2”. (1671) – „Belgiomba menő deáknak F1. 1.” (1678) 1721-ben öt, külföldi egyetemre menő diák kapott segílyt a céhtől. Majdnem minden évben megtalálható kiadási tételek között a céh jegyzőkönyvében „az szeginy mendikansoknak” kifizetett forint vagy dénár. 1676-ban „egy várban szorult deáknak” küldött pénzsegélyt a céh. Néha ruhaadománnyal mutatta meg a céh a diákok iránti szeretetét: „három dejáknak ruházatjokra 6 F1, (1661), – „vettünk tiszteletes biro uram kérésére egy mendikánsnak egy szürt, 2 F1 80 pénz”, (1696), – „egy mendikánsnak vettünk egy nadrágot”, (1700).

Ma a debreceni Református Kollégiumot egyházunk közös kincsének tartjuk, a debreceni szabó céh már háromszáz évvel ezelőtt annak tartotta.

Személyi diakónia

Nem találtunk megfelelőbb kifejezést a szabó céh beteget, nyomorultakat, elesetteket támogató tevékenységére mint azt, hogy „személyi diakónia”. A Máté 25,35 – 36 teljes megértéséből és gyakorlásából fakadt a céh személyeket támogató tevékenysége. *„Éheztem, és ennem adtatok, szomjaztam, és innom adtatok, jövevény voltam, és befogadtatok, mezítelen voltam, és felruháztatok, beteg voltam, és meglátogattatok, börtönben voltam, és eljöttetek hozzám”.* Visszafelé számlálva a Krisztustól idézett emberi nyomorúságokat, amelyek mellett a keresztyén ember nem mehet el érzéketlenül, a debreceni szabó céhnek a rabságban levők kiszabadítására, vagy támogatására irányuló áldozatkészsége különösen figyelemre méltó. Rabok alatt nem a köztörvényesen elítélt bűnözőket, netán gonosztevőket értjük, hanem a háborús idők hadifoglyait, az elhurcolt polgári lakosságot, akiket a kor szokása szerint ki lehetett váltani, ha a hozzátartozójuk a kívánt összeget előteremtette. Volt rá eset, amikor a rab maga szedte össze a váltságdíjat és erre az időre, „becsületszóra” kiengedték a börtönből. Erre utal a jegyzőkönyv 1658-as adata: „egy rab jöt vala bőr dolmanyban attunk neki F1. 1.” A továbbiakban minden kommentár nélkül, az évszámok elhagyásával soroljuk fel a rabok támogatásával kapcsolatos bejegyzéseket: „egy gyarmati rabnak segítségére, -raboknak is attunk 50 dénárt, – egy sellyei rabnak voltsagara, – két rabnak F1. 2. – Baka banyai rab aszszonyinak, – Lengyel rabsagbul szabadult szatmár németi embernek, – szolnoki rab gyermekeinek, – Biczó András rab atyánkfíának, – hat rabnak szabadulására, – tatár országi rabnak, – egy

mátyusföldi rabnak, – tatár országból szabadult rabnak, – két öreg aszszony rabnak, – egy rab leánynak, – egy tatár országból szabadult rabnak vettünk egy szűrt”.

Már láttuk, hogy a gyászévtized alatt a debreceni szabók milyen sok protestáns prédikátort segítettek menekülésük alkalmával, az ellenreformáció erőszakosságainak azonban már korábbi jeleit is felfedezhetjük a céh jegyzőkönyvében. 1649-ben ezt írja a céh „deákja”: „Attunk az becsülletes Czéh akarattyából egy szomorú rab embernek 50 dénárt, mely szeginy embert a földes ura Tokajba tartott rabsagban, hogy a papista hitre nem hajlot”. Ugyanebből az évből való a másik bejegyzés: „Attunk az becsülletes Czéh akarattyából annak az embernek az mellyet az papistak megh haborítottak es minden joszagat el vötték hogy az igaz vallason valok mellett hadakozot F1. 2.”

„Beteg voltam, és meglátogattatok”... Debreceen városának a szociális kérdések megoldásában hazai viszonylatban is az elsők közé tartozó, jelentős intézménye volt az 1529-ben alapított ispotály. A beteg, magukra maradt öregek, nyomorékok menedékhelye volt a város és a debreceni református egyház által fenntartott kórház, illetve szegényház. Bár a városi tanács a kezelésében lévő külső és belső ispotály szegényeinek 1638-ban határozottan megtiltotta a koldulást és előírta, hogy aki a polgárok közül jótékonykodni akar a város pénztárába fizesse be az adományt, a szabó céh a támogatásnak mindkét módját gyakorolta. Tehát adott az előírt módon is az ispotálybelieknek, ugyanakkor jogot formált ahhoz is, hogy egyénenként támogassa a betegeket, a rászorulókat. 1642-től megtaláljuk a nyomát annak, hogy a céh „a külső ispotálybeliek segítségere, - az ispotálybeli szeginy asszony temetesere, – ispotálybeli kuldusnak felsegállítására” ad különböző összegű segélyt, ugyanakkor hosszú sorban vonulnak fel a betegek, nyomorékok nemcsak a városból, hanem az ország minden részéből a „becsülletes czéh elé”. Kérnek és mindig kapnak! Nézzük végig ezt a szomorú listát és soroljuk fel, hogy kiker „látott meg” a debreceni szabó céh, kinek adott kisebb-nagyobb segélyt: „egy bür dolmanyos niomorek ötvösnek, – kassai niomorek csizmadiának, – Udvarhelyi Mihály világtalan embernek, – sárospataki nyomorult szűcs mesternek, – egy erdélyi ifjú legénnek adot az becsülletes Czéh, mivel az tolvajok megh lövöldözték F1. 1. – egy vén bodnar embernek, – korsagos inasnak, – egy világtalan személynek, – egy nyomorult lazar embernek, – egy világtalan mesternek, – rab háznál nyomorgó lábatlan embernek, – gyámoltalan aszszonynak, – egy fa lábú nyomorult embernek, – egy erdélyi nyomorult embernek, – egy agy fene kint sínlődő aszszonynak, – ráczoktól meg vagdaltatott legénnek, – fene ette legénnek, – lábára nyomorult aszszonynak, – egy vízi beteg embernek, – egy szegény néma legénynek, – gutta ütött aszszonynak, – vak és sánta hajdúnak”.

„Mezítelen voltam, és felruháztatok”... Ha a céh úgy látta jónak, nem pénzzel, hanem ruhaneműkkel segítette a rászorulókat. 1649-ben ezt jegyzi fel a céh nótáriusa: „Egy Csépes Janos koldus talalta volt megh az Becsülletes Czehet supplicatio atal, hogy segítségül lennének neki, mivel igen niomorult es ruhatlan volna, adot az Becsülletes Czeh neki egy szűrt, az mellyet vettünk F1. 1, 20 denar”, – „koldusoknak csináltattuk dolmanyokat, vettünk vásznat hozza” (1694), – „egy arva gyermeknek dolmant adtunk” (1699), – „egy

nyomorek gyerekek vettünk egy szürt” (1701) – „egykorasagos aszszonyak vettünk egy szürt” (1702), – „egy világtalanok vezetőjének szürre adot az Czéh F1. 2.”

„Éheztem, és ennem adatok...” A városi tanácsnak mindig sok gondot okozott a kolduskérdés megoldása. Hiába utalták be őket az ispotályba, a vidékről feljött szerencsétlenek a céhhez fordultak segítségért. A szabók ezek iránt is érezték a felelősséget és adtak, amennyit tudtak: „egy niomorult koldusnak, – egy Duna mellyéki szegény aszszonyak, – egy világtalan és sánta koldusnak, – árva gyermekeknek”. 1708-ban összesen tizenhat személyt segélyeztek különböző összegekkel. A háborús idők rendkívüli módon megnövelték a nélkülözők számát, ehhez jöttek még a sebesültek is, akik szintén kértek. 1706-ban a szabó céh „az sebes katonáknak” négy forintot adott.

Háborúk, rabság, emberi nyomorúságokon kívül egyéb veszélyek is szomorították és szomorítják a halandó életét. Ilyenek az elemi csapások. 1642-1733 között két esetben segítette a kárvallottakat a debreceni szabó céh: „egy szoboszlai ember hogy a haza megh eget talált megh bennünket, adot az becsülletes Czéh neki F1. 1.” – „egy kassai tűz miatt romlot embernek adot az Czéh 50 denart”.

Debrecenben a XVII. század végén tizenhat, részben egyesült céh működött és virágzott: 1. Ácsok, építő mesterek, molnárok, 2. asztalosok, kerék- és kocsigyártók, 3. csizmadiák és cipészek, 4. fazekasok, puskaportörök és téglavetők, 5. fésűsök és csontgomb készítő, 6. kalaposok, süvegese, gombkötők, 7. kenyérkalács és perccsütők, 8. kovácsok, lakatgyártók és fegyvercsiszárok, 9. kötélverők és takácsok, 10. mészárosok és hentések, 11. ötvösök, bádigosok, rézművesek, 12. paplanosok, 13. szappanosok, 14. szíjgyártók, erszényesek, szűcsök, 15. szűr- és gubacsapók, szűrszabók és posztószabók, 16. tímárok és vargák. A segélyt kérő eklézsiák, prédikátorok, diákok, rabok és szegények nemcsak a szabók céhét keresték fel adományok végett, hanem a többi céheket is és nemcsak a szabó céh, hanem a többi kézművesipari társulás is gyakorolta a diakónia szolgálatát. Tizenhat céh ilyenirányú tevékenységét feldolgozni túl hosszú lenne. Úgy gondoljuk, példának és tanításnak elég volt a szabók áldásos munkáját ismertetnünk.

Végül még egy adat a debreceni szabó céh jegyzőkönyvéből: „Az Biblija fordítására attam F1. 3.” (1658). Az 1661-ben megjelent, új fordítású váradi Biblia szavaival fejezzük be tanulmányunkat, az irgalmas samaritanus példázatából vett idézettel: „Mon-da azért néki Jesus: Eredgy-el, és te-is hasonlatosképpen cselekedgyél”.

A DEBRECENI SEBGYÓGYÍTÓ CÉH TÖRTÉNETE

Hazánkban a nagy múltra visszatekintő orvostudomány mellékágaként a XIII. században alakult ki a chirurgus, vagy sebgyógyító mesterség annak következtében, hogy előbb pápai rendelet, majd az 1279-es budai zsinat határozata tiltotta a paporvosokat a véres műtétektől. A zsinat IX. kánonja kimondja: „ne illam partem chirurgiae exerceat clericus, quae ad ustionem, vel incisionem tendat” (a sebészetnek azt a részét a papok ne gyakorolják, amely égetésre és vágásra tartozik). Ebből következően a sebészet az orvostudományban alacsonyrendű foglalkozássá vált. Sőt, hosszú ideig a lenézett chirurgus, vagy borbélymesterek még a kézműiparosokhoz hasonló érdekvédelmi szövetségüket, a céhüket sem tudták létrehozni. Ez a megkülönböztetés hovatovább odáig fajult, hogy a chirurgus fiát más céhbe sem vették fel. Királyi rendeletre volt szükség e túlzásba vitt diszkrimináció megszüntetésére.¹

A chirurgus segítségére azonban mindig és mindenütt szükség volt, hiszen Magyarországon ritkaságnak számított az a város, egyáltalán település, ahol a XIII-XIV. században állandó jelleggel működött volna orvos, tehát a legszükségesebb orvosi, sebészi ismeretekkel és gyakorlattal bíró chirurgusnak kellett ellátnia a gyógyítás feladatát.

Az első sebgyógyító céhek Németországban jöttek létre a XVI. század második felében, miután az augsburgi törvényhozás 1548-ban engedélyezte számukra az önálló szervezkedést. Alig néhány év múlva hazánkban is megalakultak a borbélycéhek: 1557-ben Tokajban; 1572-ben Nagybányán; 1583-ban Sárospatakon és Debrecenben; 1597-ben Esztergomban; 1609-ben Pápán kezdi meg működését a borbélycéh.² Felserolásunkból egyértelműen kitűnik, hogy a sebgyógyító céh legegyszerűbben olyan városban alakult meg, ahol már létezett valamilyen magasabb vagy alsóbb fokú egyházi iskola, ahol a chirurgiához feltétlenül szükséges latin nyelv alapelemeit a borbélyinasok gyermekkorukban elsajátíthatták. Sárospatakon és Pápán 1531-ben, Debrecenben 1538-ban alapították a református kollégiumokat, Esztergomban a XII. század eleje óta állt fenn a káptalani iskola, Nagybányán 1547-49 között Kopácsi István reformátor tanít és ugyanilyen alsóbb fokú oktatás folyik 1570-től Tokajban előbb a pálos-rendi szerzetesek, majd 1544-től a reformátusok iskolájában.

Ami most már a debreceni sebgyógyító céh létrejöttét illeti, levéltári adatok alapján pontosan megállapíthatjuk, hogy a céh első szabályzatát 1583. május 28-án adta ki Szabó Miklós főbíró és a kor szokásának megfelelően 1585. május 10-én erősítette meg Báthori Zsigmond erdélyi vajda.

Zoltai Lajos neves várostörténészünk több közleményben kijelentette, hogy a debreceni borbélyok 1583-ban kelt céhlevele a legrégibb Magyarországon, melyet e nem-

ből ismerünk.³ A hazai céhtörténeti kutatás újabb eredményeiből tudjuk, hogy nem Debrecenben alakult meg az első borbélycéh hazánkban, hanem amint láttuk előbb Tokajban, Nagybányán, Sárospatakon és ilyen formában csak a negyedik hely illeti meg Debrecent.⁴

Szabó Miklós főbíró és esküdtársai által kiadott céhszabályzat a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának kéziratárában megtalálható latin és magyar nyelven, amelynek teljes szövege így következik:

„Mi, Somlyai Bathori Sigmond Erdély Országának vajdája, és az Székelyek ispánya, adjuk emlékezetire ez levelünkne rendiben, jelentvén mind azoknak az kiknek illik, hogy az egész Debreceni borbélyoknak részéről és személyekben, az tiszteletes Borbély András által, ugyan ezen borbély céhnek céh mestere által, adattatnak mi kezünkbe ugyan ezen mi Debrecen nevű városunk, regatra világosan irattatott és pecsetivel megerősítettett némely levelei, lévén azokban némely articulusok, avagy ezen borbély atyafiságnak, avagy céhnek le irattatott rend szabási és szerzési, könyörögvén nekünk alazatosan, hogy mi ugyan azon ü leveleket, és minden abban valókat, erősseknek s kedveseknek itilvén lenni, újabb kegyelmességünkkel levélben szokint le irattatni, örökössé tenni és meg erősíteni kegyelmesen méltóztatnánk. Az mely ö leveleknek rendi ez:

Mi, Szabó Miklós fő bíró és Debrecen városának az több polgári eskütti és tanácsi, adjuk emlékezetül azoknak az kiknek illik, jelentvén ez mi levelünknek rendiben, jelenvaloknak es következendőknek, hogy az tiszteletes es eszes firfiak, ugy mint Borbély Jacob és Borbély Ferencz az mi polgar tarsaink, az önnön magok es az egész Debrecen Varasat lakozo sebgyógyítoknak, avagy mint közönségesen hijuk borbélyoknak nevekben és személyekben jövének az mi személyünk eleiben, kérvén minket méltóságos okokkal azon, hogy mi ö nekiek az több jól rendelt varasoknak dicsíretes és javallott rend tartások szerint, valami atyafiu öszvegyült avagy céhet, az ü mesterségekben rendelnénk, szerzenénk, es meg erősítenénk, ez az mi varasunknak bizonyos erős pecseti alat, az ö rendtartásoknak okaert, adnánk és engednénk. Az mi kéréseknek es kívánságoknak mint igazaknak és méltóságosoknak engedvén közönséges és meg ért értelmünk egy más közöt elsőben lévén az mi bizonyos sententiank szerint, némely articulusok szerint le írt regulákat, az meg mondot sebgyogyito mesterembereknek ez ü utánnok egész maradékoknak az ü joval valo hasznokért rendeltük és adtuk. Az mely mi túllunk nekik adattatott articulusoknak es be rekesztéseknek rendi ez:

Első articulus.

Hogy az meg nevezet sebgyogyito mester embereknek hatalmok legyen arra, hogy minden esztendőnként az önnön tagjokból, egyet, avagy ha szűkség kívánnyia kettőt céh mesterre választthasanak, az kik jelen valo tisztre szentséges hittel meg esküttetvén a több céh beleiktül melio es illendő böcsülettel, erős fenyíték es büntetés alat tiszteltesenek.

2-dik. Sebesekről valo articulus.

Hogy ha valamelyiknek az sebgyogyitok közzül nehez súlyos es halalhoz közelgő sebesse avagy betege, az meg gyógyításnak okaert tanalkozik lenni, az az mester ember az céh mestert meg keresni es meg jelenteni tartozik es osztán egybe hivan az céh mester az több mester

embereket, az olyan beteget az job mester emberekkel együtt meg lássa, el járja, eseszében vegye es meg kerdezze, hogy ha az az mester ember jól gyógyítja vagy nem, hogy ha illendő es elegeges leszén a dologhoz, gyógyítsa maga, ha peniglen külömben tehat az céh mester tisztí tarsat es segitot tartozik mellé adni, hogy valamiképpen az első az ü mester-ségében kart ne valjon, hogy ha peniglen valamely beteges, az ü mesterit avagy gyógyítójat el hagyni es máshoz magat adni telyeségesen akarná, tehát akkor méltó jutalmat az első gyógyító mesternek faratsaganak meg jutalmaztatva, mas mestert keresni es választani legyen hatalma rea. Az fizetésnek félelmetül elijedt betegeket, avagy sebeseket peniglen az első gyógyító mestere ellen felfogni, ki ki el távoztassa, az külömben cselekedők az céhnek ladajában két forintot fizessenek es tartozik adni. Az mesteremberek peniglen ne többet hanem csak az ki méltó es igaz, az ü munkajokért elég jutalom, akarkitül is vegyenek. Az céh mesterek eleiben menni es minden szükséges falastrumokhoz való eszközöket, készen es az magáéból lenni kivantatik es tartozik.

III. Betegségről való vigyázás.

Hogy ha valamelyik az mester emberek közzül erős betegségben esik es az mesterembereknek kölcségek es segítségek nélkül szükölködendik, tehát az céh mester az olyanokhoz nappali vigyázatot egyget, éjjelit kettőt allasson es szolgáltatson es az ki az parancsolatnak halloja es engedője nem leszén az olyan mester ember az nappali vigyázásért ötven pénz, az étszakaiért huszonötlet büntetessék, hogy ha peniglen azt szegénységnek terhéül el nyomattatot mester ember az ő javait el osztogatni az szegénységtül kényszerítettnek, akkor az céh mester az céhnek közönséges ladajából meg segiteni es előmozdítani tartozzék. Ellenbeli egészségére jutván peniglen az mester ember azt megadni tartozzék, avagy peniglen ha meg hal, az ő özvegyi tarsa az ő urának javaiból az céhet meg elégiteni tartozzék. Akar mely özvegyi aszonnak is peniglen, mester ember feleségének legént az ő tehetése szerint tartani szabad legyen. Valamely mester embernek peniglen halotti pompájában, minden mester ember ez az mühely beli mester legyenek is egyenként jelen legyenek, az ot nem lévő mester ember huszonöt, az legény tizenötlet büntetessék. Ezeknek is peniglen, ha az szükség kevannya, az céh mester az köz ladából segítséget tenni tartozik. Az is peniglen meg gyógyulván, meg adni tartozik, hogy ha meghal penig az céh ő javaiból elégitessék.

4. Artic. Az Cheben allasrol.

Hogy ha valamely széylel bujdoso mester embernek lakasnak okaert az varasban júni történik, tehát annak előite az rez medenczet az ü jelejest fel ne emelje miglen az céh öszse nem gyül es az ő egész dolgát el nem végzi. Az mely dolognak vegezese után az céh mester az ő mesterségét próbálja es lassa meg, ha osztán az mesterséghez méltónak találhatik lenni, akkor osztán az ő medenczének fel emelésére legyen gondja es hatalma rea. Az sebgyógyítóknak peniglen mesterségekhez való probajok ez legyen: 1. Az ezüst színű tájtékot kit közönségesen gletnek hinak olajban meg főzni es abbol meg főtt falastrumot készíteni; 2. Legyen sarga falastrum; 3. Legyen diacorium, az az erlelő veres falastrum. Ezek az mester emberektül el végeztetvén az céhnek köz ladajába tiz magyar forintokat adni tartozzék, mind addigis peniglen akar mely új mester ember is szolgáló mesterré maradjyon, miglen mas ujjabb mester az mesterségben nem all. Az fű bironak peniglen az idő eljüvén egy icze

rosa vizzel tartozik, hogy ha peniglen az legény valamely mester ember feleségét elveszi feleségül az céh köz ladajában öt forinttal es egész probaval tartozik. Ha az mester ember fia valamelyik mester ember leanyat feleségül veszi, egy pénz fizetés nélkül mesterséghez juhtat, de az probat meg főzni kell es tartozik velle.

5. Artic. Inasok hazassagáról.

Hogy ha valamely inasnak esztendeje el telvén ki közöttünk meg házasodik, az céhnek köz ladajában hasonlo keppen tiz forintokat adni es az egész probat meg főzni tartozik.

6. Artic. Legények be jöveteliről.

Hogy ha valamely legény masunnan tanalkozik júni az elsőben az legényeknek Decanyat keresse meg az Decan peniglen meg lássa hogy ha az jövevény jo es tisztességes életü legénye es az inas esztendőit kitöltötte-e, levelinek es egyéb bizonyság rételinek bizonyságaiaval tudositván, dolgot adhat mestersége szerint neki, csak egy legény is peniglen az ő gazdaját ha az mi varasunkban lakni akar, még az kényszerítésből valo időt, egy kantort el nem tölti el nem hagyhassa ha peniglen telyes szándékával el akar menni azt az uranak miglen el nem menend, két héttel előtte tartozik meg jelenteni.

7. Artic. Inas szegődtetéséről.

Senki csak egy mester ember is az inast ennek az mesterségnek meg tanulására három esztendő alat be ne merje fogadni, az melyet ki töltvén es jól vigyázván, az inasok hozzájok illendő ruhákkal az ő érdemök szerint gazdajoktul meg ékessittetvén, ismét egy olloval, füsüvel es két borotvával meg ajándékoztatván, bocsáttassanak el, az jövendő fizetésért peniglen es bérért az inast fel fogadni minden el távoztassa, mert az különben cselekedök az céh köz ladajában öt forinttal büntetnek meg, ha peniglen valamelyik az meg irt három esztendő előt urát el hagynd, ez az varasbol ki menne es az idő forgasa után vizsajüne, tehát esztendősz szolgálattya is hijában lévén, az első uranal dolgozásra valo jutalom az után adassék nekie.

8. Artic. Az legények jövedelmerül.

Az legényeknek az ország szabasa es törvénye szerint az gyógyitástul es seb kötözéstül negyed rész, az mosastul avagy borotvalastul harmad rész az osztás után jusson, de itatra valot is az adot pénzből nem szabad legyen ki venniök, ha pedig az legényeknek az sebesek is akaratt yok szerint valamint adnanak is az ő gazdajok hire nélkül ladajokban el rejteni ne merjék.

9. Artic. Sebes es szolga el vételről.

Hogy ha valamelyik mester ember az másik mester ember szolgajat avagy betegét el altattya es csalja azért akkor két forinttal büntetessék meg az mester ember.

Mindnyajjan mind az mester emberek, mind az legények minden következendő tizenöt nap, az céh mesterek által gyűlésben hivattatván, az mester emberek két pénzt, az legények peniglen eggyet adni es vinni tartozzanak.

11. Artic. Mihelyben valo kereskedesről.

Hogy ha valaki az műhelyben valami jozsagot hozand es azt el adni akarja, se az legények, sem peniglen az inasok azt az urok hire nélkül meg venni ne merjék.

12. Artic. Törvény tetelről.

Ha az mester emberek valamely dolgot, az mely az ő céhekre tartozik perül fel vesznek, két forintig egy mast az céh közöt rea kereshessék, egyéb féle nagyob es öregeb causakat peniglen az varasi székre, az melyre itiltetnek tartozni hagyjuk.

Tovabba az irasunkban azt is jelenteni akarjuk, hogy az idő szaltogalva az meg mondot es nevezet borbély mester emberek közzül mind az jelenvalok, tudniillik mind az következendök valami vakmerőségből avagy magoknak valo valami nagy tulajdonitasabol, ez mi Debreceni városunknak itilete szerint az ő szabadsági es méltosagos rendtartási szerint az meg irot articulusokat meg nem tartanak, meg nem becsülvén az mi javallasunkat es atyai kegyességünket, avagy valamely fejedelem kegyelmessége által meg öregbiteni, avvagy kissebbiteni, avvagy valami fogyatkozast abban tanálni, tanaltattanak, tehát az után minden szabadságokat es rendtartasokat valamelyeket nekik adtunk tellyességgel ell hagyattatni es az előbbeni rendetlenségben es zürzavarban fekünnyi kellessenek es tartozzanak. Az mellyeknek erősségéért, örökké valo fen allasaért az meg irot articulusoknak hiteles bizonyoságéért, az mi tettetes jelen valo levelünket, az mi varasunknak örökös pacsetível meg erősítvén, ugyanazon Debrecen városbeli borbély mestereknek következendő biztos okosságokért es erősségeért adtuk es engedtük. Költ az mi felyül meg mondot varasunkban Debrecenben, huszon nyolczadik napján Pünkösöd havának, az mi Idvezitünknek születése után nyolcvan háromba, az ezer ötszáz felet.

Az újonnan tétettetett mester ember az első céh mesternek egy Posonyi söveggel tartozik. Ez ugyan ez levél alá irattatot volt. El olvastatot es meg jobbitatott en altalam Janos Diak notarius altal”.⁵

Debrecen városában tehát 1583-tól megjelentek az utcán a borbélytányércégérek. A XVI.-XVII. század fordulóján azonban még nem sok „medencét” lengethetett a szél, mert a céh 1647-tel kezdődő jegyzőkönyve mindössze hét mester nevét sorolja fel. Ha ehhez a számhoz hozzávesszük az özvegy mesternéket, esetleg hét legényt és ugyanennyi inast, akkor legfeljebb összesen harminc borbély és sebgyógyító inast, akkor legfeljebb összesen harminc borbély és sebgyógyító mester, legény és inas dolgozhatott a XVII. század közepén kb. 10-12000 lakosú városban.

A céh jegyzőkönyve jórészt az inasok beszegődtetését tartalmazza, illetve az első lapokon az inasokkal kapcsolatos szabályokat találjuk. Ezek a rendtartások és a később megújított céhszabályok mind arra látszanak utalni, hogy a borbélyoknak és sebgyógyító mestereknek szinte nem volt egyéb gondjuk, csak az, hogy az inasokat, apródokat kordában tartsák, különböző módon fegyelemre szoktassák. A jegyzőkönyvben levő rendtartások előírják: az inas és apród urának és asszonyának „morgás nélkül” mindenben engedelmeskedjék, állandóan otthon tartózkodjék, ura műhelyét tisztán tartsa. Ha a legény az inast valami rosszra csábítaná, vagy a legény mestere szerszámait eladná, ha barátjának a fejét többször ingyen megmosná, ha a borraivalót urának át nem adná, ha a műhelyben valami kárt tenne, ha éjszaka nem aludna otthon, – ezeket és a legkisebb kihágást az inas köteles volt urának „be mondani”, csak azt nem,

ha a mester az inas jelenlétében becsmérelte a távollevő legényt: „nem szabad ezt az legénynek be sugallani, kiből háboruság történik” – mondja a szabályzat. A legény hasonlóképpen köteles volt az inas kisebb-nagyobb kihágásait jelenteni a mesternek. Az engedetlen inast a céhmester házánál a társai megvesszőzték. Ha az inas gazdája engedelmeivel aratni ment, keresetének felét át kellett adnia a mesternek, a másik fele az övé lett, „abbul ruhászokdjék” – olvassuk a rendtartásban.

Más iparágban sem volt rózsás az inasok, apródok helyzete, de a borbélyoknál ez különösen nehéz volt. A szinte intézményessé tett besúgó rendszer kialakítása nagyon egészségtelenné tette az inas-apród-legény-mester egymáshoz való viszonyát az egyébként egészségüggyel foglalkozó céhben.

Nyilván ez a könyörtelen és embertelen élet készítette az inasokat arra, hogy sokan elszökjenek a műhelyből. Ez viszont azt eredményezte, hogy a mesterek az inas beszegődésénél 1673-tól kezdve egészen elképesztő, első olvasásra hihetetlennek tűnő „kezes” rendszert vezettek be. 1673-ban így jegyzik fel az egyik inas beszegődtetését: „Galgóci Gergely úr chéh mesterségében szegődöt be az borbély műnek megh tanulásáért Nagy Harsányi fi György János fia Istók, Thury Borbély Andrásához három esztendeig, az napja Szent György napja, kezes a bal füle”.

Szent György napja a szabadulás idejét, vagyis 1676. április 24-ét jelzi, de mint jelent a „kezes a bal füle” kifejezés? Csak azt, hogy az inasokat ettől kezdve egy-egy fülük levágásával ijesztgették arra az esetre, ha megszöknének gazdájuktól. Későbbi bejegyzésekben azt olvassuk, hogy személyes kezes is kellett állítani az inas beszegődésekor, ezen kívül 25,- Ft-ot letétbe kellett helyezni a mesternél. Tovább bővül a kezes rendszer a jobb, vagy a bal kézre, egy-egy kéz kisujjára. 1703-ban a Zilahon lakó Sziogyártó István fiát Ferencet már úgy szegődtették be, hogy kezes volt érte „a füle és az orra” és 25,- Ft. 1737-ig foglalja magába a céh jegyzőkönyve az inasok beszegődtetését és 1728-ban fordul elő utoljára, hogy az inas „bal fülét kötötte le”, illetve ajánlotta fel kezesnek.

Bár a borbélyok könnyen elvégezheték a szegődtetésekben említett amputálást, semmiképpen nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy csak egyetlen inast is megcsonkítottak volna. Fenyegetésnek szánták ezt a kilátásba helyezett drákói büntetést, de még ez sem akadályozta meg az inast abban, hogy el ne szökjön könyörtelen gazdájától. Az 1700-as évek elején egyre gyakrabban fordul elő az inasok neve mellett ez a bejegyzés: „megszökött”, esetleg „jámborul megszökött”.

Mindezek mellett a jegyzőkönyv adataiból azt is megállapíthatjuk, hogy az inasok között nagy számban szerepeltek a diákok, református lelkészek fiai, akik a Kollégiumban csak az alsóbb osztályokat végezték el és utána beálltak borbélyinasnak. A sebgyógyításban, a gyógyeszkészítésben egyre jobban előtérbe került a latin nyelv legalább alapfokú ismerete, mert a XVIII. században már egyre nagyobb követelmények elé állították az inast és legényt az anatómia és a vegytan területén.

A jegyzőkönyvből pontosan feltérképezhető, hogy az ország melyik részéről jött a diák a Kollégiumba, illetve honnan verbuválódott össze a debreceni borbélyinasok serege. Seregéről ugyan aligha beszélhetünk, legalábbis éves viszonylatban nem, mert

évenként általában 3-6 inast vettek fel a céhbe, úgyszólván csak a meghalt mesterek utánpótlásaként.⁶

1676-ban a borbélyok és sebgyógyítók Balyik András főbíróval megerősítették a céh-szabályokat. Az 1583-as artikulusokhoz képest ez a szabályzat csak tizenegy pontban foglalja össze a céh törvényeit és különösebb eltérést a két szabályzat között nem találunk. A 2. artikulus kimondja, hogy a legényt kontárságáért megbüntetik. A dékán kötelességévé teszi a 8. artikulus, ahogy a mesterek műhelyét minden héten kétszer meglátogassa „és ha az legény az műhelynek minden tisztaságára gondot nem visel, tisztán nem tartya minden műszereket, mind törölköket, medenczékét, szelenczékét, köppölyöket, maga előtt való futájár” – vagyis kötényét, a dékán 12 pénzre büntette a legényt. A 10. artikulusból megtudjuk, hogy a céh jelvénye, amit a szolgáló mester gyűlés előtt körülhordozott, egy borotva volt. Valószínűleg nagyobb méretű, díszes kivitelű szerszám volt ez a borotva, amit csak erre a célra használtak, mert ugyanez az artikulus kimondja, hogy a borotván a dékán csak pénteken reggel öt óráig hordassa körül, hogy a szolgáló mester a többszöri járással időt ne töltsön, „kárt ne szenvedjen”.

Az 1676-os artikulusok hátlapján megtaláljuk a mesterek nevét is, akik a törvényt elfogadták. 1676-ban tizenegy bormélymester, öt özvegy mesterné tartott fenn műhelyt a városban. A legények száma hét volt. A jegyzőkönyv szerint két évvel korábban, tehát 1674-ben felvettek a céhbe 5; 1675-ben 9; 1676-ban 3 inast, tehát a mesterek, mesternék, legények mellett 1676-ban 17 inas dolgozott a borbélyműhelyben.⁷

A kontárok nem okoztak sok gondot a borbélyoknak és sebgyógyítóknak. A céh csak egy esetben kérte a tanács rendelkezését Maczi Miklós kontár ellen, aki a városban céhen kívül folytatta mesterségét. A tanács 1679. március 18-án hozott végzése így szól: „valamennyiszer seb gyógyításon, ütés, törés, lövés, sebeseken rajta érik a borbély mesterek, – ti. Maczi Miklóst – mindenkor 12 Ft-on maradjon, fele a biroóé, fele a czéhé. Item, ha valamely sebes hozzá ment volna, az czéh mester hire nélkül hozzá ne nyújon”, – a céhmester tehát engedélyt adhatott a város egyetlen kontárának a sebgyógyításra.⁸

1662 januárjában kellemetlen incidens zavarta meg Debrecen és benne a borbélyok életét. Az történt ugyanis, hogy egy portyázó magyar csapat betört a török uralom alatt levő bihari részekre, hogy onnan marhákat zsákmányoljon. A vállalkozás nem sikerült, sőt a törökök egészen Hosszúpályi határáig üldözték a magyarokat és ott harcba veredtek egymással, melynek során több magyar katona megsebesült. Huszain váradi pasa nyomozást indított Debrecenben és ennek során kihallgatták a főbíró, több személyt, köztük a borbélyokat is. A vallatás nagyon szigorú volt, mert „néhány borbély mesternek köteleket hányatván nyakukba, őket felakasztással ijesztgette. Fel is vonatta némelyiket kötelénél fogva a sorompó fájára annyira, hogy csak nem elhaltanak, okul adva a pasa azt, hogy ezen borbélyok, a közelebb jelzett csete-paté alkalmával sebbe esett magyar katonákat ápolták és gyógyították volna”. A város, hogy a borbélyokat mentse és a törököket kiengesztelje, magas sarcot fizetett a pasának.⁹

Huszain pasa ennek ellenére sem felejtette el az esetet, mert 1662 júniusában „erős parancsolatot” küldött a városi tanácsnak, hogy „egy sebes katonát is bé ne bocsássa-

nak a városba, ételt, szállást senki nekik ne adjon, se ne gyógyítsák, mert karóba fognak meg száradni”.¹⁰ A tanács kihirdette a rendeletet és még ez év végén a borbélyok városban végzendő munkájának megkönnyítésére, felmentette őket az utcacapitányi és tizedesi teendők végzése alól.¹¹

Úgy látszik, ez a felmentés időközben feledésbe merült, mert 1702-ben a borbélyok újra kérték a tanácsot, hogy a korábbi rendelkezést erősítsék meg, már csak azért is, mert nagyon sok szegény beteget ingyen gyógyítanak. Komáromi Csipkés György főbíró azzal az utasítással adta ki a felmentést, hogy a borbélyok „magokat jól viseljük s józanon a paciensekhez szorgalmasan hozzá lássanak”.¹²

A sebgyógyító céhnek egészen 1708-ig nem volt olyan könyve, amelybe az új mesterek nevét feljegyezheték volna, ezért január 6-án beállási könyvet készítettek. A díszkötéssel ellátott könyv színes címlapján ovális keretben láthatók a sebgyógyítók szerszámai: felül borbélytál, két oldalt orvosi műszereket tartalmazó bőr táskák, téglék, alul sziké és olló. A beállási könyvből azt is megtudjuk, hogy 1708-ban hat mester volt a céhben.¹³

Láttuk, hogy 1676-ban még tizenegy sebgyógyító dolgozott Debrecenben, akiknek száma 1708-ra hatra csökkent, ami a mesterség visszafejlődéséről tanúskodik, illetve azt mutatja, hogy a borbélyáság nem volt valami jövedelmező foglalkozás. Ezzel magyarázható, hogy a sebgyógyítók vidékre is kimentek, sőt a gyógyszerekkel kereskedni kezdtek. Ezt megakadályozandó a tanács csak azzal a kikötéssel erősítette meg 1713-ban az utcacapitányi, tizedesi szolgálat alóli felmentésüket, hogy a „kereskedéstül s kijárástul magukat meg ójják”.¹⁴

Ezt a tilalmat nyilván nem ötletszerűen adta ki a tanács, hanem a városi patikus kérésére. Debrecenben 1701 áprilisában megnyílt az első gyógyszertár, amelynek felügyeletére a tanács inspektorokat nevezett ki. A város tulajdonában levő patika üzleti forgalmát rontották a gyógyszerekkel kereskedő borbélyok, ezzel magyarázható tehát a tanácsi határozat tiltó rendelkezése.¹⁵

Az 1676-ban kiadott céhszabályzat 1736-ig volt érvényben a sebgyógyító céhnél. Ez év január 26-án 32 pontból álló új törvényt adott ki számukra III. Károly magyar király. A céh életét szabályozó általános jellegű cikkelyek közül csak a lényeges pontokat emeljük ki. A 8. artikulus a céhbe állás módozatait tartalmazza és előírja, hogy a legény köteles bizonyítványt felmutatni, hogy hol és melyik mesternél tanult. Belépése előtt egy aranyat tett a céhládába és el kellett készítenie „a remek flastrumokat”, melyek a következőkből állottak:

1. Deachylon magnum cum Gummis Filii Zachariae.
2. Deachylon rubrum camphoratum.
3. Emplastrum de Meliloto.
4. Emplastrum Citrinum.
5. Ungventum de Althea.
6. Ungventum Aegyptiacum.

Ha a gyógyszerek nem voltak tökéletesek, a hibát a céh által meghatározott pénzüsszeggel pótolhatta a legény. Mesterváltáság címén 25,- Ft-ot fizetett az új mester és

a tanács engedélyével műhelyt nyithatott, a medencét, vagyis a cégért kitehette és köteles volt a főbíró két icce „jó kánforos rósa vízzel” megajándékozni.

A 14. artikulus elrendeli, hogy Debrecenben csak kilenc borbélymester működhet! A numerus clausus bevezetését azzal indokolták, hogy a sebgyógyító mesterségből kevés haszon származik, ezért a borbélyok számát korlátozni kell. A 15. artikulus kimondja, hogy a mesterséget nemcsak az özvegyek, hanem bármelyik mester eladhatja és azt a vizsgát tett legény megvásárolhatja. A 18. artikulus úgy rendelkezik, hogy a súlyos beteghez a mestertársakon kívül a városi orvost is ki kell hívni. A 26. artikulus elrendeli, hogy a borbélyok „a doctor tanácsa nélkül semmi belső orvosságot adni Decoctumon, Purgation, vagy izzasztón kívül, sőt nehéz betegen még eret vágni is ne merészellyenek”. A 32. artikulus a „commissarius”-i tisztség felállításáról intézkedik, akit a tanács jelöl ki. A kommisszárius felügyel a céh életére és közvetítő szerepet tölt be a városi tanács és a céh között.¹⁶

Hazánkban a sebgyógyítók, borbélyok hatáskörét először az 1745-ben kiadott Torcos-féle Taxa Pharmaceutica szabályozta. A debreceni sebgyógyítók artikulusai már 1736-ban tartalmazták azokat az előírásokat, megszorításokat, ami a Taxa-ban található.

Csak az 1736-ban kiadott új céhszabályzat rendelkezéseivel magyarázható, hogy a „próba flastrumok” elkészítését nem vette valami szigorúan a céh, mert a 8. artikulus szerint a hibát pénzzel pótolni lehetett. Annak illusztrálására, hogy mennyire elnéző volt a flastrumok megvizsgálására kiküldött bizottság, idézzük a céh jegyzőkönyvéből egy 1744-ben lefolytatott próbafőzés eredményét: „Patai István uram proba flastrumát az nemes Chéh megtekintvén, elfogadtatott ilyen megjegyzéssel: a Citrinum Flastruma és az Ungventum Altheaja acceptáltatott, mivel meglehető volt. Az Diachilon rubruma egy arannyal pótoltatott. Az Diachilon magnum flastrumát és Melilitoriumát, úgy az Ungventum Aegypticumát, mivel semmire valók voltak, sok könyörgésre elfogadtuk 50 vonás Forint pótlással. Sok hibát pedig az mellyet 22 Forintokkal kell vala meg büntetni, meg engedte az nemes Cheh egy körmöci aranyban”. Patai István tehát két arany és 50 ezüst forint lefizetésével a céh tagja lehetett.¹⁷

A XVIII. századi orvosaink nem voltak mindig jó véleménnyel a sebgyógyítók tevékenységéről, képzettségéről. Perliczi János, Nógrád megye tisztii orvosa méltatlankodva írja 1751-ben: „Szükségből teljesen képzetlen, vagy jobb esetben az iskolából alig kikerülő kezdőkre kell nagy területek gondozását bizni. A városi oculisták, chirurgusok korlátozás nélkül üznek orvosi gyakorlatot és büntetlenül okoznak helyrepótolhatatlan kárt az emberi életben. A gyógyszerterek nem állanak kellő ellenőrzés alatt; idegen, a mi viszonyainkat figyelembe egyáltalán nem vevő dispensatoriumokat használnak. Az igazságszolgáltatásra nézve fontos törvényszéki orvosi vizsgálatokat nincs kinek teljesítenie”. Ebből következően a mai orvostörténészeink szintén elítélik, „tudatlan borbélyoknak” nevezik a XVIII. századi sebgyógyítókat. Kétségtelen, lehettek köztük kevésbé képzett személyek, azonban ezek az elmarasztaló bírálatok a debreceni sebgyógyítókra nem vonatkoztathatók. A már korábban idézett szövegek egyértelműen

bizonyítják, hogy Debrecenben a sebgyógyítók a XVIII. században a városi orvos felügyelete alá tartoztak és amint látni fogjuk, a seborvosi vizsgák mindig a városi orvos jelenlétében történtek. A gyógyszerházhoz inspektorokat nevezett ki a tanács, a törvényszéki orvosi vizsgálatoknál pedig a sebgyógyítók csak az asszisztenciát végezték. Kitűnik ez egy 1731-ben kiadott, latin nyelvű orvosi látleletből, amelynek magyar fordítása így hangzik: „Mi, a sebészetnek alulírott mesterei jelen sorainkkal kinyilvánítjuk és elismerjük, hogy Debrecen Szabad Királyi Város Tanácsának megbízása alapján, néhai Pusztai János hajdú polgár f. hó 9-én este 10 órakor meggyilkolt és e város rendes orvosa, Segner János András úr által felboncolt holttestének megvizsgálása érdekében, miután az alapos vizsgálat megtörtént, cáfoljuk, hogy önmagán ejtett seb által halt meg. Erről jelen írásunkkal, amelyek kiváltságunkhoz képest rendes pecsétünkkel ellátva, aláírtunk, tanúskodunk. Kelt Debrecenben, 1731. szept. 11-én.”. A boncolást tehát Segner János városi orvos végezte, a látleletet azonban a sebgyógyító céh adta ki.¹⁸

Ugyancsak a városi orvos irányítása mellett végezték felelősségteljes munkájukat a debreceni sebgyógyítók az 1739-es nagy pestisjárvány idején. A városi tanács 1739. április 27-én utasítást ad ki Bencsig Mátyás „kijelölt pestis orvos” részére, amelyben ezeket olvashatjuk: „... az utczán jártában is Medicus úr, és minden subordinátusi megesmertessenek, pantallér formán fejez vagy fekete fátyolt vagy kendőt, a kitül, mint lehet, viselleyenek, jobb vállakon bal felé bocsátván az alsó végén... Mihelyt valahol valami gyanuság a pestis iránt ki adná magát, és azt a borbély insinuallja, a pestilentialis borbélyokkal, akiket kaphat, mindgyárt a patiens házához mennyen, ha nem hivatnék is a pasienstől, és a pasienst jól megvizsgállya, vizsgáltassa tapogassa és tapogattassa, és ha tapasztalatik, hogy a patiens valóságosan inficiálva vagyon mindgyárt a pasienst szükséges orvosságokkal éltesse, legalább napjában kétszer meglátogassa, vagy látogatassa borbélyok által és magának referáltassa, ha pedig Lazarétumnak való ház rendeltetnék azok által, a kiket fog illetni, a beteget kivitesse, a házat be zárassa... Micsoda curat kívánna azért az infectusok körül tartani, és micsoda instructiot a borbélyoknak adni, a T. N. Tanácsnak előre adja be írásba, hogy a szükséges orvosságok el készítésrül in tempore dispentio tétetödyék”.

1739-ben két *medicinae doctor* működött Debrecenben. Az egyik a már említett Bencsig Mátyás főorvosként, Buzinkai György pedig „*physicus*”-i minőségben. Buzinkai a városi tanács rendeltére 1739-ben „Rövid oktatás. Miképpen kellessék magukat Isten segítségével jó praeservatívák által a pestis ellen védelmezni, vagy a pestisben lévő betegeket orvosolni” címmel kis füzetkét írt, amely még ez évben másodszor is megjelent. Buzinkai javasolja, „hogy kevés, de jó és próbált praeservans orvosságok legyen a pestilentialis doctoroknak, borbélyoknak, kik közelebb állanak és szolgálnak az infectusoknak, hogy a pestisből ki-gőzölgő méreg ellen magokat védelmezhessék”. Úgy látszik, Bencsig Mátyásnak nem volt valami jó véleménye Buzinkai „Rövid oktatás”-áról, mert az első kiadás végére Weszprémi István később saját kezűleg ezt írta: „Az akkori *oppositus doctor* Bentsig Mátyás Rövid okadásnak nevezte”. Valószínűleg

Bencsig, Buzinkainál képzetesebb orvos lehetett, ugyanis Weszprémi nagy elismeréssel nyilatkozik Bencsignek a pestis idején végzett munkájáról.¹⁹

Debrecen városa jelentős fürdőkultúrájának első emléke bukkan fel a „*Matricula civium*”, vagyis a polgárkönyv 1741-es bejegyzésében, ahol azt olvassuk, hogy Polgári Pál „fördös borbély”, debreceni születésű, Csapó utcai lakos kér polgárjogot a tanácstól. Polgári Pál valószínűleg kádakkal felszerelt fürdőt nyitott a házában, ahol nyilván a borbélymesterséget is folytatta.²⁰

1761-ben a Helytartótanács országos érvényű rendeletet adott ki a borbélylegények, egyáltalán a sebgyógyítók magasabb képzettségének tárgyában. Ennek megfelelően a debreceni sebgyógyító céh „*Examen Chirurgicum*” címmel kátét szerkesztett, amelyben kérdés-felelet formájában adják elő a vizsgaanyagot, amit a jelölteknek meg kellett tanulni. A 144 kérdést-feleletet, valamint az ehhez csatolt tíz regulát és 39 kánont tartalmazó kéziratot Weszprémi István városi orvos állította össze. Az első kérdésre adott feleletben találjuk a chirurgusság, vagy borbélylás pontos meghatározását. Ezek szerint a chirurgia: „A Doctorságnak az az edgyik nevezetes része, melyben arra tanittatunk, hogy a kézzel külső eszközök és külső Orvosások által gyógyítható nyavalyák mimódon orvosoltassanak, vagy pedig azoknak mimódon lehessen eleit venni”.

Mi nem foglalkozunk az *Examen* tartalmával, mert dr. Jáky Gyula idézett tanulmányában, a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában levő három kéziratot példányt részletesen ismertette.²¹

A céh jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy a chirurgusjelölt vizsgája már korábban is a városi orvos jelenlétében történt. 1752-ben például Weszprémi István egy forint húsz krajcárt kapott a céhtől a vizsgán való részvételért.²²

A borbélyok szerszámairól az *Examen*ben is találunk adatokat, azonban a céh naplója is tartalmaz ilyen jellegű bejegyzéseket, amelyekből megtudjuk, hogy a céhnek olyan műszerei is voltak, amiket a mesterek közösen használtak. 1733-ban Szentgyörgyi Péter céhmesternek négy aranyat adott a társaság, hogy ezen „flastrom főző medentzét és klistérező instrumentumot” vásároljon. 1761-ben Zagya Pál három német forintot kér kölcsön a céhtől, de zálogképpen átad a céhnek: „egy ezüst kanalat, egy ezüst fültisztítót, öt ezüst borotva nyélre való gombot”. 1778-ban a fent említett Szentgyörgyi Péter „edgy Tabellatskat ajandekozot az nemes Chehnek, melyben is volt öt csont nyelű intziziora valo lantzeta formák, egy nyelű horog, két réz csü, egyik görbe, egy nagy görbe tü, egy vas fogo, melyel is vagy szem közt, vagy más egyéb a félét lehet dolgozni”.²³

Debrecen régi gyógyszerzérai történetének egyik neves kutatója szerint a városi patikát 1771-ben megvásárló Kazay Sámuel és segédei is végeztek gyógyítási munkát a városban. A szerző abból a tényből, hogy a patikában 21 darab kristély, „*syringae pro cristirio*” volt, azt a következtetést vonta le, mint kétségtelen bizonyítékot, „hogy Kazay uram és segédei eljártak kristélyozni”: Részünkről nem tartjuk valószínűnek, hogy a chirurgus céh megengedte volna a városi patikusnak és segédeknek ezt a nem éppen gusztusos, mindenesetre sokszor szükséges és nyilván jól megfizetett gyógyítási

művelet végzését. Úgy gondoljuk továbbá, hogy erre a mellékkeresetre Kazay nem volt rászorulva. Véleményünk szerint ezeket a beöntéshez használt kristályokat, illetve fecskendőket Kazay eladás végett tartotta a patikájában. Még ha – tegyük fel – Kazay, vagy a segédei végeztek is ilyen műveletet, miért kellett ehhez 21 darab műszer?²⁴

A XVIII. század végén a numerus clausus még mindig érvényben van a debreceni chirurgus céhben, bár a városi tanács fenntartja magának azt a jogot, hogy a meghatározott kilenc szám fölött is engedélyt adjon borbélyműhely nyitására. Így veszik fel 1761-ben Somogyi András a céhbe 200 német forint befizetése mellett és így kerül be 1773-ban Csokonai József – Csokonai Vitéz Mihály apja – mint számeletti mester a chirurgusok társaságába. A céh tiltakozik a tanácsnál a mesterek számának növelése miatt, hogy ez „nem kevés sérelmével a céhnek már is tizenkettőre ment, mivel a rendes számnál többen vagyunk, legénynt nem lehet elegendőt kapni. Már három mester ember a műhelyét kénytelen zárva tartani.”²⁵

Ugyanígy érvényben van a flastromfőzés hibájának pénzbeli megváltása. 1761-ben Hollósi András „remekjének és flastromának hibájáért” tíz aranyat fizet a céhnek.²⁶

A század végén az orvostudomány határozott fejlődésnek indul hazánkban, ugyanakkor azonban a borbélymesterség hanyatlásnak indul. 1783-ban a Helytartótanács rendelete egy szintre helyezi a chirurgusokat a gyógykovácsokkal és arra kötelezi őket, hogy hóhér híján a döglött marhákat boncolják. 1784-ben elrendeli a Helytartótanács, hogy a városi magisztrátus sorolja osztályba a helységben található chirurgusokat és bábákat. Ennek értelmében Debrecenben az első osztályba hat borbélyt, a másodikba négy mestert soroltak be. A besorolásra az évi adó, a „taxa” megállapítása miatt volt szükség. 1785-ben ugyancsak a Helytartótanács általánosságban megszünteti a céhek-nél a numerus clausust és már 1774-től kezdve kötelezővé teszi a sebgyógyítók számára az orvosi egyetemek látogatását és megszigorítja a vizsgarendet.²⁷

Súlyosbította a debreceni sebgyógyítók helyzetét az is, hogy a tanács a városi orvos mellé külön, céhen kívüli chirurgust alkalmazott, aki a hirtelen, vagy ismeretlen körülmények között meghalt személyek boncolását esetenként hat forintért végezte. A Helytartótanács 1794-ben azt javasolta ugyan a városi tanácsoknak, hogy évi száz forint általán fizetése mellett ezt a feladatot a chirurgus céhre bízzák, azonban Teleki Sámuel, Debrecen királyi biztosa takarékosági szempontból ezt úgy változtatta meg, hogy a városi chirurgus esetenként kapta a hat forintot a boncolásért. A chirurgus céh 1794-ben kérvénnyel fordult a tanácshoz, amelyben felajánlotta szolgálatát és vállalta a fenti összegért a boncolást, de úgy, hogy ezt bármelyik céhbeli mester végezhesse. Annál is inkább – írják a kérvényben – mert a tanács által alkalmazott chirurgusnak nincs meg az 1771-ben kiadott „Normativum mandatum”-ban előírt három évi orvosi tanulmányokat igazoló oklevele.²⁸ A tanács nem vette igénybe a céhbeli chirurgusok szolgálatát, sőt ahogy a későbbi adatokból kitűnik, több esetben kötelezték őket arra, hogy a boncolást ingyen végezzék.

Ez indította a sebgyógyítókat arra, hogy 1804-ben újabb instanciát nyújtsanak be a tanácshoz a boncolás ügyében, amiből egyúttal elibénk tárul az a méltatlan helyzet,

lealacsonyító állapot, melyben a chirurgusok ezt a munkát végezték. A céh tagjai mindenekelőtt kérik a boncolás után járó hat forintot, de kitűnik a levélből az is, hogy 1804-ben még nem volt hullaház Debrecenben! A chirurgusok a város istállójában végezték a boncolást egy földre helyezett deszkán. Kérik a sebgyógyítók, hogy a tanács bocsásson rendelkezésükre egy világos helyiséget, egy asztalt, rendeljenek ki a rabok közül két embert, vagy utasítsa a városi baktereket, esetleg a hajdúkat, hogy a műtétek-nél segédkezzenek, mert „mi kéntelenítettünk a hól testet húzni-vonni”. Kérik továbbá két icce égett bor kiutalását a test locsolására, illetve a kellemetlen szag elnyomására, „és legyen egy meszely szilva pálinka a szagtól rosszúl lett segítők megerősítésére”. A tanács mindössze annyit tett a helyzet javítására, hogy kimondta: ha vagyonnal rendelkező hozzátartozói vannak a halottnak, azok fizessék a hat forintot, ha ilyenek nem lennének, a chirurgus a város pénztárából felveheti a boncolási díjat.²⁹

I. Ferenc császár 1805-ben rendeletet adott ki a magyarországi céhek szabályzatainak felülvizsgálása tárgyában. Ebből következően a debreceni borbély céh is beterjesztette a városi tanácson keresztül az 1736-ban III. Károly által megerősített céhszabályzatát és kérte a Helytartótanácsot, hogy az artikulusokat változatlanul hagyja meg, vagyis Debrecenben továbbra is legyen érvényben a numerus clausus, és a mesterség továbbra is eladható legyen. Indoklásul elmondják, hogy „a chirurgia, mely az emberi test orvoslása körül foglalatoskodik ars libera, következésképpen a többi kézi mesterséghez ezen tekintetre nézve nem hasonlítható” és mert a chirurgusnak éjjel-nappal a betegek rendelkezésére kell állnia, egyéb kereseti forrása nincs, a mesterek számának növelése a céhbéli sebgyógyítók megélhetését veszélyezteti. A műhely eladhatóságát indokolja, hogy az öreg és munkaképtelen mesterek, vagy özvegyek csak ebből a forrásból szerezhetnek anyagi alapot létfenntartásukra.³⁰

A Helytartótanácshoz benyújtott, 1805-ben összeállított céhszabályzat szóról szóra megegyezik az 1736-os törvényekkel, csak a flastromfőzésre vonatkozó 8. cikkely maradt ki belőle, miután a gyógyszerkészítést a chirurgus jelöltek az egyetemen elsajátították.³¹

A céh, illetve a magát 1810-től „Chirurgicum Contubernium”-nak nevezett sebgyógyítók társaságának jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy a numerus clausus, a műhely, pontosabban a mesterség eladása továbbra is megmaradt Debrecenben, mert 1810-ben Jámbor András, aki „az ujj systema szerint a két esztendei cursust el végezvén az universitásban és onnat mind a chirurgiarol, obstetriciarol, veteriniarol, oculistaságról diplomákat hozván”, csak úgy nyithatott műhelyt a városban, hogy Gyursa Istvánné mesterségét ötszáz forintért megvásárolta.³²

Jámbor András sokoldalúságára jellemző, hogy nemcsak sebészetből, szülészetből, szemészetből szerzett oklevelet a pesti egyetemen, hanem állatorvosi diplomát is. A két tudomány ilyen módon való párosítása a mai ember számára kissé bizarrnak tűnik, 1810-ben azonban ez még elfogadott gyakorlat volt, hiszen láttuk, hogy a sebgyógyítók döglött állatokat is boncoltak, ha a szükség úgy hozta magával.

A debreceni sebgyógyítók céhen belüli megoszlása 1781-ben indult meg, amikor az első nyomát látjuk annak, hogy a kifejezetten csak borotválással, hajnyírással foglalko-

ző mesterek a debreceni országos vásárok alkalmával sátrat állítanak fel és a borbély-ságot már nemcsak a férfiak, hanem az asszonyok is végzik. Az 1781-es Szent György napi (ápr. 24.) vásáron a borbélyok sátra „a Kis kapun túli kertben a Sánc mellett, bellyebb az út mellett” volt. Összesen hat mester dolgozott a vásári sátorban.³³

A céh jegyzőkönyve szerint 1815. március 30-án kimondja a contubernium gyűlése, „hogy a Szent György napi vásárkor a sátorban fognak dolgozni: Vajdáné ifiaszszony, Almási János, Csáthi Sámuel, Radetzki József és Jámbor András, szintén ők lesznek a Lőrinc napi vásárkor a sátorban borotválni”. Ettől kezdve minden évben kijelöli a contubernium a sátorban dolgozó mestereket és mesternéket.³⁴

Csak 1817-ig volt a borbélyok sátra a külső vásártéren, ugyanis 1817-ben a céh arra kérte a tanácsot, hogy a sátrat helyezhessék át a Német utcai – mai Széchenyi utca – kapuhoz, a város pálinkás boltja mellé, mert a külső vásártéri sátor egyrészt nehezen megközelíthető zugban, másrészt sötét helyen van, ahol a borotválás néha életveszélyes körülmények között folyik.³⁵

A chirurgusság és borbélyság lassan tehát kezd szétválni, bár amint láttuk, Jámbor András, aki sebész, szülész, szemész, állatorvos, még ugyanúgy borotválja a debreceni civiseket és a vásárra jött idegeneket a sátorban, mint egyszerű céhtársai. 1832-ben azonban a tanács már azzal az indokolással ad engedélyt – Zilahy Sámuel városi provizor igazolása mellett – Kardos Pál chirurgus legénynek a céhbeállításra, hogy miután „mind a deák nyelvből, mind az anatómiai ismeretkből ditséretes speciment mutatott”, a céhbe fel lehet venni, különben is a legény nem borotvás, „hanem chirurgus akar lenni”. 1832-ben egyébként még csak összesen négy borbélyműhely volt Debrecenben, ahol kifejezetten borotválással és hajnyírással foglalkoztak.³⁶

Mindezek mellett a sebgyógyító céh azon fáradozik, hogy a chirurgus inasok képzettségét növelje. 1832-ben a társaság gyűlésében a következő határozatokat hozták:

1. Egy chirurgus sem fogadhat fel inast a városi orvos híre nélkül.
2. A chirurgus tartozik az inasokat az „anatómiának kezdetére, a theoretica chirurgicumnak tudományára és a chirurgiai műszerek esméréterére oktadni”.
4. A chirurgusok tartoznak az inasokat a latin nyelvre tanítani, a chirurgiai terminológiát, a helyes írást tanítani a felszabadítás csak a városi orvos jelenlétében történhet.
5. Miután most csak három tagból áll a sebgyógyító céhe, ezért felkéri a városi chirurgusokat, hogy ők is álljanak be a társaságba, hogy az „orvosló chirurgusok”, valamint a város szolgálatában álló „rendes chirurgusokkal” együtt öten legyenek a céhben.
6. A céh elrendeli, hogy a Pesten kiadott „Orvosi Tár” című folyóiratot rendeljék meg és új műszereket vásároljanak a társaság számára.

Ez utóbbi rendelkezésre a céhmester megjegyzi: új műszerekre jelenleg szükség nincs, „mert van ugyan a contuberniumnak némely műszere, de mivel a bontzolások és egyéb operatziók főképpen a nemes Város rendes chirurgusaira bízódnak, azok pedig a város műszereivel dolgoznak, a contuberniumra szükség nincs, de azokat is abból szerezte a contubernium, hogy minden bontzolásért hat konventios forint fizetődött, most

például jövedelmekből azoknak meg szerzésére”, – miután a boncolásokat nem a céh tagjai végzik, pénz nem áll rendelkezésükre.³⁷

A nagy múltú debreceni sebgyógyító céh történetének ez volt a záróakkordja. A céh jegyzőkönyve 1845-ig tartalmaz ugyan néhány jelentéktelen adatot a társaság működéséről, azonban a céhszabályzat megszűnésével a sebészet, vagy felcserség önálló mesterség lett. 1882-ben öt sebész dolgozott Debrecenben, ebből ketten, mint a tisztiorvos segédei a város alkalmazottai voltak, hárman magánpraxist folytattak és a Debrecenben az időben működő 24 orvos mellett igyekeztek küzdeni a nyilvánosan ugyan már nem jelentkező, de még mindig meglevő kuruzslás ellen.³⁸

¹ Schultheisz Emil: A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. Orvostörténeti Közlemények. 1969. 51-53. sz. 17-26. o. Jáky Gyula: Sebészvizsga a XVIII. században. Orvostörténeti Közlemények. 1955. 1. sz. 55. o.

² Privilegiumaik kiadási évére vonatkozó adatokat lásd: A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. 2. Budapest, 1976. 176; 315; 69; 208. o.

³ Zoltai Lajos: Debrecen város lakossága foglalkozási ágak szerint. Régi Okiratok és Levelek Tára. 1906. 7-8. füzet 10. o.

⁴ A sárospataki borbély céh oklevelének kiadása csak néhány hónappal előzi meg a debrecenit, az előbbi 1583 februárjában, az utóbbi 1583 májusában kelt. Lásd: Zoványi Jenő: A sárospataki borbély céh rendszabályai. Történelmi Tár. 1891. 148. o.

⁵ A debreceni borbély céh iratai. Református Kollégium Nagykönyvtára, Debrecen, (továbbiakban Koll. Kvt.) R. 503. sz. A céhszabályzat közölve: Fekete Lajos: Adalék a magyar sebészet történetéhez. Történelmi Tár. 1878. 87. o. A remek flastromokkal kapcsolatban megjegyezzük: a „glét” = ólomoxyd, ólomglét, PbO. Diacorum = Emplastrum diachylon = ólomtapasz. Az I-VI. magyar gyógyszerkönyvekben (Pharm. Hung.) hivatalos gyógyszer. A tapaszok zsiradékokból ólomoxyddal való hevítéssel készülnek. Összetételüket tekintve a zsírsavak ólomsói. A kémiailag nem tiszta, színólmot tartalmazó ólomoxyd hevítésekor a hab ezüst színű. A tapaszok régen kedvelt és gyakran alkalmazott gyógyszerek voltak. Az első debreceni városi gyógyszerertár 1771-ben készült leltára 55 féle tapaszt sorol fel. Közte van az „Emplastr. Dia Chilon” és az „Empl. Saturninum”, amely ólomtapasszal azonosítható. Sárga flastrum? Az említett 55 flastrum közül jó néhány sárga színű. Van közöttük „Empl. Citrinum” nevű is. Összetétele ismeretlen. Benkő Ferenc derecskei főgyógyyszerész szíves közlése.

⁶ Borbély céh jegyzőkönyve. R. 750. sz. Koll. Kvt.

⁷ Borbély céh iratai. R. 750. Koll. Kvt.

⁸ Hajdú-Bihar megyei Levéltár (továbbiakban: HBmL.) Városi tanács jegyzőkönyve. 1679. márc. 18. határozat.

- ⁹ Szűcs István: Debrecen város történelme. Debrecen, 1871. II. 415-417.
- ¹⁰ HBmL. Városi tanács jkv. 1622. jún. 8. határozat.
- ¹¹ HBmL. Városi tanács jkv. 1662. dec. 14. határozat.
- ¹² Koll. Kvt. R. 750. b. 4. sz.
- ¹³ Koll. Kvt. R. 750. a. 6. sz.
- ¹⁴ Koll. Kvt. R. 750. b. sz.
- ¹⁵ Benkő Ferenc: Debrecen gyógszertárai a XVIII. században. – Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen, 1976. 92. o.
- ¹⁶ HBmL. Borbély céh iratai. IX. 5. 1. sz.
- ¹⁷ Koll. Kvt. R. 750. a. 5. sz.
- ¹⁸ Friedrich Ildikó: Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, 82. sz. 1977. 65. o. A látélet csatolva a Bárhori Zsigmond által megerősített céhszabályzat latin nyelvű példányához. Koll. Kvt. R. 503. sz.
- ¹⁹ A hatszázéves Debrecen. Debrecen, 1961. 321-322. o. Buzinkai György: Rövid oktatás... Debrecen. 1739. I. kiadás. Koll. Kt. Q. 1486/20. szám.
- ²⁰ HBmL. Matricula Civium. I. köt. 27. lap. IV. A. 1011/s. sz.
- ²¹ Jáky i. m. 3-51. o.
- ²² Koll. Kvt. R. 750. a. 5. sz. 53. lap.
- ²³ Koll. Kvt. R. 750. a. 5. sz. 1733; 1761; 1778-as bejegyzés.
- ²⁴ Benkő Ferenc: i. m. 98. o.
- ²⁵ Koll. Kvt. R. 750. b. 8. sz.
- ²⁶ Koll. Kvt. 750. b. 8. sz.
- ²⁷ Koll. Kvt. R. 750. b. 8. sz.
- ²⁸ Koll. Kvt. R. 750. b. 8. sz.
- ²⁹ Koll. Kvt. R. 750. b. 59. sz.
- ³⁰ Koll. Kvt. R. 750. a. 4. sz.
- ³¹ Koll. Kvt. R. 750. b. 68. sz.
- ³² Koll. Kvt. R. 750. b. 83-84. sz.
- ³³ Dankó Imre: A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII-XIX. század fordulóján. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. I. Debrecen, 1974. 152-153. o.
- ³⁴ Koll. Kvt. R. 750. b. 84. sz.
- ³⁵ Koll. Kvt. R. 750. b. 68. sz.
- ³⁶ Koll. Kvt. R. 750. b. 84. sz.
- ³⁷ Koll. Kvt. R. 750. b. 84. sz.
- ³⁸ Debrecen város egyetemes leírása. Szerk. Zelizy Dániel. Debrecen, 1882. 795-796. o.

A DEBRECENI KALAPOS CÉH SERLEGE 1826-BÓL

Debrecen nagy múltú gyapjú- és textiliparában a posztómetszők, szabók, takácsok, gubacsapók mellett aránylag korán létrejött a céhes iparral ugyan szoros kapcsolatban álló, de mellékiparágnak tekinthető kalapos mesterség. A kalaposok már a XVI. század elején feltűntek Debrecenben, de mert a kalapviselet évszázadokon keresztül idegen volt a város lakossága előtt – német hatást láttak benne –, ez a mesterség sokáig nem tudott meggyökerezni a városban. 1510-ben János kalapos mester kénytelen volt Debrecenből Kassára vándorolni és ott próbált műhelyt nyitni, azonban a kassai kalapos céh nem fogadta be, így csak céhen kívül folytathatta mesterségét.¹

A kalapviselet Debrecenben csak a XVIII. század második felében kezdett divattá válni. Az első kalapos műhelyt 1766-ban a Piac utca és a Miklós utca sarkán levő házban Ráczkevei József nyitotta a városban.² A kalaposok száma ettől kezdve növekedett, és a század végén lépéseket tettek a céh megalapítására és ehhez a bártfai kalapos céh 1635-ből való artikulusait kérték kölcsön – legalábbis a debreceni céh iratai között ezt találtuk –, és ennek alapján 1790-ben létrehozták „Süveg és kalapcsináló céh” elnevezéssel a társaságukat. A céhlevél kezdő sorai egyértelműen arra utalnak, hogy ez a mesterség egészen új iparág volt a városban, mert az artikulusok ezekkel a szavakkal kezdődnek: „Mi süveg és kalap csináló mesterek, itt Debrecenben czéhünk nem lévén”... A céhszabályzatot a városi tanács 1792. február 20-án erősítette meg, illetve hirdette ki. Pontosan 25 év telt el, amíg végre hosszas levelezés, kérés után, 1817. szeptember 14-én I. Ferenc császár aláírta és a Helytartótanács kiadta a debreceni kalapos céh 41 cikkelyből álló szabályzatát, mely a továbbiakban meghatározta a céh életét és működését.³

Gazdag István tanulmányából tudjuk, hogy a céh számára szinte állandó gondot okoztak a helybeli- és a vándorlegények, akiket számtalan rendelettel, határozatokkal próbáltak kordában tartani. A sokszor embertelen körülmények között dolgozó legények többször fellázdak, titkos gyűléseket tartottak. Talán azért, hogy a szüntelenül szervezkedő legények kedvét keressék, 1826-ban a céh külön serleget, „társposharat” készíttetett a legények társaságának, akiknek a száma 1826-ban 23 volt. Egyébként ebben az időben 22 kalaposmester dolgozott Debrecenben.⁴ A serleget, vagy társposharat a legény felszabadulása alkalmával rendezett ünnepségen használták. Ezt az eddig ismeretlen, a Református Kollégium Múzeumában őrzött serleget szeretnénk jelen közleményünkben bemutatni.

A 7,5 cm talpátmérőjű, 28 cm magasságú, 9,5 cm szájátmérőjű, nagyon vékony és rossz minőségű ezüsből készült fedeles serleg kerek talpát trébelt kagylós, félköríves

minták díszítik. Karcsú szárán kanellurás véset, a nodusz sima, lapított gömb alakú. A felfelé kissé kiszélesedő hengeres kupa dús trébelt levél- és virágdíszekkel van ellátva, és e díszítmények a kuppát három mezőre osztják. Az első mezőben céhgyűlést örökített meg az ötvös: a két ablakú helyiségben középen asztal áll, rajta céhláda, az asztal mellett két ülő férfialak – nyilván az első és a második céhmester – látszik. Jobboldalt három csizmás férfialak áll. A második mezőben kalapos boltot látunk, baloldalt kandalló, ajtó, háttérben ablak, a bolt közepén asztal, rajta két kalap, az asztal mellett és mögött két férfialak áll, ez utóbbi a kezében széleskarimájú kalapot tart. A harmadik mezőben kalaposműhelyt látunk három férfival: az egyik szűrös, kalapos férfi a jobb kezében botot tart, a másik kezét feltartva áll, a harmadik az asztal előtt ül, amelyen egy kalap, a falon, fogastra akasztva két kalap látszik. A sima szájeremen vésett felirat olvasható: „A Ns. Kir. Pri. Kal. Czeh Elöljárói, Első Chéh m. D Gy. Más. Cz. m. H Gy. Nót. M I. Czajk m. L Gy. Dajs m. E S idejében Készült a Bets. L. Számára, Georg Lewai Zeichen Meiser, 1826”. A felirat alatt körben elhelyezkedő felforrasztott kis karikák vannak, amelyekről az érmek hiányoznak, vagyis korábban a karikákon füllel ellátott érmék függtek. A serleg fedője széles, sima peremmel ellátott, ehhez kapcsolódik a trébelt díszítéssel készült, majd kúposan képzett, koronához hasonló tetőrész, amelyen két egymással szembenálló, kalapjukat kezükben tartó férfialak kis szobrocskája áll. A korona alsó részére a kuppához hasonló kis karikák vannak forrasztva, amelyekről az érmek szintén hiányoznak. A virágokkal, levelekkel három mezőre osztott fedőrész egyik sima részén vésett felirat: „Jocher Pest” olvasható. A serleg leltári száma: F. 1976. 30.

Ha a mester nevét nem találtuk volna a serleg fedelén, nehezen tudtuk volna megállapítani az edény készítési helyét, ugyanis a város- és ötvösjegy annyira elmosódott a serleg talpán és a fedő peremén, hogy ebből sem az ötvöst, sem a várost azonosítani nem lehet.

A szövegben előforduló rövidítések megfejtéséhez a kalapos céh iratait, illetve az iparosok adóbesorolását kellett igénybevevünk. Ebből egyértelműleg megállapítottuk, hogy 1826-ban a kalapos céh első mestere Dinnyés György, a második céhmester Huszti György, a céh nótáriusa Major József, a „czajk”, pontosabban „Zeug” mester Lévai György, a „dajs”, helyesebben a „deutsch” mester Ember Sámuel, a „Zeichen Meister”, vagyis a szabász, illetve a „rajzoló” mester szintén Lévai György volt.⁵ A „cajk” mester feladata volt a kalapkészítéshez szükséges anyagok felülvizsgálata, a „dajs” mester az ún. „német” kalapok szakértője volt – ebben az időben ugyanis még kétféle: magyar és német kalapot állított elő a céh –, a „rajzoló mester” nyilván közreműködött a kalaposinasok rajzkésziségének bővítésében is. Debrecenben ugyanis 1819 óta fennállt a rajzkola, ahol az inasok oktatásban részesültek.⁶

Végül beszélnünk kell az ötvösmesterről, akinek a mesterjegyét – amint már említettük – nem lehet kivenni a serlegen, viszont a vésett felirat szerint Jocher ötvös készítette Pesten a serleget. P. Brestyánszky Ilona „A Pest-budai ötvösség” c. művében Jocher Farkast, Jocher Lénárdot, Jocher Ödönt említi, szerinte mindhárman budai mesterek

voltak. A debreceni kalapos céh serlegét véleményünk szerint Jocher Ödön készítette, aki 1848-ban halt meg, bár Jocher Farkas még 1826-ban működött. A serleg művészi megmunkálása arra enged következtetni, hogy a Jocher testvérek közül a jobb képességű Ödön készítette ezt az eddig ismeretlen ötvösművet.⁷

1826-ban a híres debreceni ötvösségnek már csak nyomai maradtak. A városban működő aranyművesek nem voltak képesek egy művészi kivitelű serleget előállítani, ezért csináltatták a kalaposok pesti mesterrel a legények serlegét.

¹ Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest. 1955. 136.

² Gazdag István: Adalékok a debreceni kalapos céh történetéhez. (1766-1848). Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. Debrecen, 1974. 121.

³ Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kalapos céh iratai. IX. 13. 7. (A továbbiakban. HBmL)

⁴ Gazdag: i. m. 125-126.

⁵ HBmL. Kalapos céh iratai. Classificatio opificum. IV. A. 1013/f. 1826.

⁶ Balogh István: Beregszászi Pál és a debreceni „Rajzskola” 1819-1856. Művészettörténeti Értesítő. 1960. 1. sz.

⁷ P. Brestyánszky Ilona: A Pest-budai ötvösség. Budapest. 1977. 51., 184-185.

ADATOK A DEBRECENI NYOMDÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ

A debreceni nyomda kiváltságlevele

1561 óta a Huszár Gál által alapított debreceni tipográfia működését a városi tanács irányította, ennek ügyeibe az uralkodók, Erdély fejedelmei soha nem avatkoztak. 1720 után lényegesen megváltozott a helyzet, mert a cenzúrát is gyakorló Helytartótanács többször felszólította a várost, hogy mutassa be a nyomda királyi szabadalomlevelét. A nyomdának ilyen oklevele nem volt, de a rendelkezéseket a tanács mindig figyelmen kívül hagyta, mert a tipográfia létezése természetesnek tűnt a város számára. 1835-ben komolyra fordult a dolog, ugyanis a Helytartótanács erélyesen lépett fel az engedély nélkül működő nyomdákkal szemben, így a debrecenit is az a veszély fenyegette, hogy szabadalomlevél hiányában megszüntetik. A városi tanács 1836. július 16-án kelt válaszában utalt arra a tényre, hogy a bécsi udvar a tipográfia működését kezdettől fogva hallgatólagosan elismerte, sőt 1812-ben kizárólagos engedélyt kapott I. Ferenc királytól az énekeskönyvek nyomására. A Kancellária azonban kevesellte a felsorolt érveket, és 1836 végén utasította a várost, hogy a kiváltságlevelet szerezzze meg. A tanács nem sietett a parancs végrehajtásával, de 1845-re elfogyott a Helytartótanács türelme, és újabb leirattal sürgette a várost a királyi szabadalom ügyében. A tanács ekkor magához Ferdinánd királyhoz fordult panaszával, kérve a szabadalom alóli mentesítést. Próbálkozásuk sikertelennek bizonyult, mert a Kancellária mégis rákényszerítette a várost a kiváltságlevél megszerzésére. V. Ferdinánd végül is 1847. január 7-én írta alá a debreceni nyomda szabadalomlevelét, melynek szövege a következő:

123

„Mi Első Ferdinánd, Isten kedvező kegyelméből ausztriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik, Dalmát, Horvát, Tót, Halics és Lodomér országok apostoli, úgy Lombardia, Velence, Illírja stb. királya, Ausztria főhercege, Lotharingia, Salzburg, Steyer, Korontán és Krajna, Fel- és Al-Szléczia hercege; Erdély nagyfejedelem; morvai örgróf, Habsburg és Tirol grófja stb. Emlékezetül adjuk ezennel jelentvén mindennek kit illet: hogy mi mind szabad királyi Debreczen városunk okos érdemes birájának, polgármesterének s többi esküdtpolgárainak és tanácsbelijeinek, kedvelt híveinknek alázatos esedezésére, mind pedig azért is, mert hív alattvalóink hasznát és javát atyailag s kegyelmesen előmozdítani kívánjuk, királyi legfelsőbb hatalmunkból, egyszersmind különös kegyelmünkkel, megengedőnek tartottuk, miszerint nevezett szabad királyi városunk a kebelében levő s általa felállított könnyvnyomatató intézetét használhassa, és az egyes könyvek nyomtatására nézve bárkinék részére kiadott más különös kiváltságok sérelme nélkül, bárminemű könyveket és munkákat nyomtathasson s azokat eladhassa, de azon világos feltétel, és pedig jelen

kegyelmünk s királyi kegyelmes engedélyünk elvesztése alatt, hogy az iránt: miszerint az említett intézetbe, a könyvnyomtatói mesterségen eléggé kiképzett egyén alkalmaztassék, kellőleg intézkedvén, azt csinosabb nyomtatóbetűkkel ellátni, mind-azt, amit sajtó által nyilvánítani s közrebocsátani szándékozik, eleve az ország igazgató kormányzséke vagyis magyar királyi helytartótanácsunk által rendelt vizsgálat alá terjeszteni, azon vizsgálat, tehát a felsőbb hatóság hivatalos jóváhagyása nélkül, semmit ki nem nyomtatni s ki nem adni, a nyomdájában készült valamennyi könyvnyomtatokból, minden félév lefolytával, öt-öt példányt, melyekből egy az országos karok és rendek alázatos felírására ezernyolcszázharminchatodik évi szentgyörgyhó huszonhatodikán 5440-ik szám alatt kelt királyi elhatározatunk értelmében a magyar tudós társaságot illeti, említett magyar királyi helytartótanácsunknak benyújtani, végre ugyanazon magyar királyi helytartótanácsunk útján eddig már kibocsátott, vagy ennekutána kibocsátandó, a könyvnyomtató intézkedéseket illető rendelkezésekhez magát mindenkor szorosán alkalmazni tartozzék, köteleztessék. Miért is nektek híveink, bármi rendű, rangú, állapotú, hivatalú s méltóságú alattvalóink, kinek e levelünk bármiképp tudomástokra jut, ezennel szigorúan meghagyván parancsoljuk, miszerint a fennevezett szabad királyi Debreczen városunkat, a könyvnyomtatói mesterségnek az itt leírt módon engedett üzésében, se nyilván se alattomban háborgatni, akadályozni s korlátozni ne merészeljete, hanem azt, a nekik ezen levelünk által engedett királyi kegyelmünk és kegyelmességünk szabad, biztos, sértetlen és háborítatlan élvezetében hagyni, s az illetők által hagyatni okvetlen tartozzatok, köteleztessetek, - másképp ne tegyete, apostoli magyar királyi titkos pecsétünkkel függőleg megerősített jelen levelünket pedig az előmutatónak, elolvasás után, visszaadjátok. Kelt a Mi őszintén kedvelt hívünk tekintetes és nagyságos nagyapponyi gróf Apponyi György aranykulcsosunk, valóságos belső titkos tanácsosunk, Magyarországunkon királyi udvari másod kancellárunk kezéből, birodalmi fővárosunkban Bécsben Ausztriában boldogasszonyhó hetedik napján, az Úr ezernyolcszáz negyvenhetedik esztendejében, magyar, cseh stb. országai uralkodásunk tizenkettedik évében.” (Ferdinánd – saját kezű aláírás, gróf Apponyi György – saját kezű aláírás, és még egy aláírás).

Az előzmények ismeretében nevetségesnek tűnik az oklevél szövegének néhány sora, mely szerint Debrecen „okos, értelmes főbírájának, polgármesterének s többi esküdtpolgárainak és tanácsbelijeinek, kedvelt híveinknek alázatos esedezésére” adta ki Ferdinánd a nyomda szabadalomlevelét. Nem hiányzott ez a privilégium sem a városnak, sem a nyomdának, viszont a tanács kénytelen volt kifizetni az okmány előállításának költségét: 60 Ft kamarai díjat, 28 Ft kiadási díjat, az anyagokért, azaz a pergamenért és a bársony kötésért 20 Ft 57 krajcárt, 25 Ft tiszteletdíjat a levél fogalmazójának, az íróknak 50 Ft-ot és kisebb költségekre, valószínűleg a pecsét aranyozott tokjáért és a skófiomos zsinórért 15 Ft-ot. A szabadalomlevelért tehát a város összesen 198 Ft 57 krajcárt fizetett. Ez a summa is hozzájárult ahhoz, hogy nyomda 1847-ben 923 Ft veszteséggel zárta az évet. A Hajdú-Bihar megyei Levéltárban őrzött kiváltságlevelé a 425 éves debreceni nyomda történetének késői, de rendkívül művészi kivitelű dokumentuma. Az okirat kötése

egyszerű bársony, viszont a pergamenre írt szöveg és illusztráció méltó a csodálatra. A címlap dúsan aranyozott, rokokós jellegű kerete felső részén látjuk Magyarország rózsák között elhelyezett, mellette két oldalt Dalmácia és Horvátország címerét. A harmadik oldalon levő embléma szintén művészi készségre vall: középen a tudományt jelképező nőalak ül, betűszekrényre támaszkodva, lábánál könyvek, lúdtollas tintatartó, Debrecen színes címere, háttérben nyomdai sajtó, könyvszekrény, jobb oldalt oszlopon az osztrák császári korona áll. A szimbolikus ábrázolásból halvány sugárnyalábok terjednek szét. Az írott és nyomtatott betűformák oly tökéletesek, hogy bármelyik külföldi vagy hazai rézmetsző dicséretére válnának. Szerencsére a művész bár szerényen, apró betűkkel, de feltüntette nevét az utolsó lapon: Schütz Ferencz. A Kancellárián dolgozó művész-írnok nyilván magyar volt, ellenkező esetben Franz Schütz formában írta volna a nevét, de ennél többet nem sikerült kiderítenünk személyéről. Munkája azonban méltó volt arra, hogy a király asztalára kerüljön, és Ferdinánd saját kézjegyével lássa el a debreceni nyomda magyar művész által készített szép kiváltságlevelét.

A nyomda leltára 1837-ben

Nem tudom, milyen terjedelmű lenne az a kézirat, ha ma kellene összeállítani az Alföldi Nyomda teljes leltárát – géppark, betűkészlet, berendezés, szállítóeszközök, fogyóanyag stb. – 1837-ben azonban a nyomda akkori vezetőjének, Tóth Lajosnak különösebb gondot nem okozott a leltározás, mert három ív papíron felsorolta a tipográfia ingóságait. Tóth Lajos a betűkkel sem bíbelődött sokat, illetve a típusonként való osztályozást mellőzte, ugyanis a leltárt így kezdi: „A múlt 1835/6. esztendő liquidatioja (vizsgálata) szerint volt a betűk mennyisége inponderis (megmérve) öszvességgel 162 mázsa 4 font 26 lat. Öntés végett felküldődött Zoherhez Pestre összes betű: 1 mázsa 93 font. Maradt tehát még itten 160 mázsa 11 font 26 lat. Jött még új betű Zochertől 1 mázsa 81 font. A betűk summája öszvesen: 161 mázsa 92 font 26 lat”.

Valamivel részletesebben számol be a nyomdavezető a műhelyben levő eszközök „nevezetei”-ről, ezek a következők:

6 fa szék, 1 hosszú lóca, 130 betű alá való deszka, 2 plagát hajó, 8 fólió hajó, 9 quart hajó, 3 octáv hajó, 1 firnitz főző üst, 11 vas ráma, 13 bádóg gyertyatartó, 9 koppantó, 10 réz Winkelhaken, 2 fa Winkelhaken, 1 fatál csiriznek, 3 fejsze, 1 lúg forraló üst, 1 lúg főző, 2 szorító prés, 1 mázsa, 15 darab pondus, 1 mérő font 2 réz serpenyővel, 1 latos réz font, 1 festéktörő márvány asztal, 1 festék törő kő, 3 vas kalán, 8 fogas szőrökölet tartani, 1 fűrés

3 kalamáris, 2 porzó, 295 szörkötél, 1 betű Specimen Trattner-től, 4 darab Einfassung a régi Gradual titulusából való, 1 papírvágó nagy kés, 1 formatum könyv, 10 darabból álló exemplár tartó téka, 1 három fiókos asztal, 1 tékához való grádics, 8 nyomtató prés (ezek közül egy nem jó), 184 ónas stégek, 8 prés elé való regalok, 7 harapó fogó, 6 kés, 7 véső, 6 reszelő, 1 ráspoj (nem jó), 7 olló, 7 ár, 7 fa olajos üveg, 4 sróf kulcs, 8 betű láda tartó

regál, 2 forma regál, 2 correctura szék, 31 betű tartó egész láda, 23 betű tartó fél láda, 7 cista, 5 tenaculum, 1 betűláda tartó fiókos regál, 1 fiókos aljú könyves téka, 1 kés a szedő házba, 4 rotska, 1 nagy olló, 2 kecske láb, 24 csapó ráma, 1 lúgtartó kád, 1 hosszú regál, 1 forma mosó láda, 1 papiros ászató, 1 nyeles gyertyatartó, 4 olajos hordó (1 elavult), 2 betű tartó almárium, 1 forma mosó réz kanna, 1 mosó láda, 2 nyoszoja az inasoknak, 1 firnitz tartó bodon, 1 betű Specimen Zochertől, 1 bálhordó sarogja, 2 darab réz edény a nyomtató cilinder készítéséhez, 1 czilinder öntő forma, 1 firnitz kavará kád.

A leltár egyes tétele, illetve az eszközök neve magyarázatra szorul. Vegyük sorra ezeket: „firnitz főző üst” – régen a nyomdafestéket maga a tipográfus állította elő, ehhez szükséges volt a szurok elégetéséből nyert finom koromra, len, vagy olívaolajra – faolaj – és firniszre, vagyis viszonylag gyorsan száradó kencére. A „vas ráma” a „Winkelhaken” – sorjázó segítségével kiszedett szövegoldal betűit tartotta össze, amit fa táblára helyeztek. A nyomás után túlságosan elpiszkolódott betűanyagot lúggal mosták le, ehhez kellett a lúg forraló és főző üst. A „pondus” latin szó, súlyt jelent. A beszáradt nyomdafestéket olaj és firnisz hozzáadásával márványasztalon, kövel dörzsölték szét. A „szörkötelek”, illetve a „fogások” a frissen nyomott ívoldalak szárítására szolgáltak, annál is inkább, mert a papírt nyomás előtt nedvessé tették, ehhez kellett a „papiros ászató kád”. A „betű Specimen” mintakönyvet jelent. Trattner és Zoher pesti nyomdászok voltak, akik a múlt század elején adták ki mintakönyveiket, Zohernek betűöntődjéje is volt. Az „Einfassung” nyomdai körzetet jelent, ami a debreceni tipográfia által nagyon sokszor megjelentetett református énekeskönyv – Graduál – címlapját díszítette. Az „exemplár” latin szó, példányt, kötetet jelent. A „cista” szintén latin szó, vesszőkosarat jelent. A „tenaculum” = kéziratartó. A „cilinder” helyettesítette a korábbi, lószőrrel tömött labdát, amivel a festéket a kiszedett szövegoldalra felkenték. A cilinder tehát festékező henger volt, amit házilag állítottak elő, ezért találjuk a leltárban a két réz edényt és a „czilinder öntő formát”.

Nyomdánk 1837-ből való leltárát olvasva jusson eszünkbe a mai szedőgépek zatkolása, a szedőterem, az ofszetforma-készítő felszereltsége, a nyomógépek vagy a Cameron-Sheridan gépsor surrogása, a kötészeti gépek emberi erőt pótló hasznossága és azonnal szembetűnik az az óriási fejlődés, ami az elmúlt 150 év alatt üzemünk életében végbement. Eközben azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Tóth Lajos nyomdavezető és munkatársai, a magukat éjszakára „nyoszoján” meghúzó inasok, a kézi működtetésű sajtók, fa sorjázóval dolgozó szedők 1837-ben, ugyanúgy a művelődést segítették elő, mint az üzem sokoldalú munkáskollektívája a nyomda modern gépsoraival, fényszedő részlegével teszi ma.

A nyomda leltára 1848-ban

Egy korábbi cikkünkben ismertettük a városi nyomda 1837-ből való leltárát, és ebből tájékozódhattunk arról, hogy milyen technikai felszereltséggel, betűanyaggal

és gépekkel végezte a feladatát az inkább műhelynek, mintsem üzemnek nevezhető tipográfia.

Most újabb adatokat találtunk a nyomda történetére vonatkozólag, ezekből arra derül fény, hogy időközben, mintegy tíz év alatt milyen változások történtek a nyomdában, tapasztalhatunk-e fejlődést a régi, meglehetősen elmaradottnak nevezhető állapotokhoz képest. Nézzük tehát a műhely 1848-as leltárát, amely így fest:

„A kézi raktárban: 2 regal deszka a papiros beszorításához, 29 papír szárító szőr kötél kifeszítve, 1 rossz állapotú szorító sajtó, 1 hosszú asztal vagy inkább polczozat, 1 szekrény, 1 avult polc darab, 1 hosszú lócza, 1 karszék, 1 fogas (ruhatartó)

Az iroda melletti raktárban: 1 fűrész, 2 réz mérő serpenyő, 10 darab mérő vas font, és egy réz latos fonttal, mellyből egy lat hiányzik, 1 bádóg medencze olajnak, 1 hat ittcés forma üveg, olajnak, 9 fametszés a bába könyvhöz, 1 példányt tartó polczozat, melly ezélt az irodában volt

Pinczében levő holmik: 1 régi nyomtató sajtó, hozzávaló szétszedett részekkel, 4 papiros alá való ászok, 1 vas lapát, 1 mázsa mérő rúd, 1 kétfülű fazék, 1 firneiszt tartó vas bodon, 1 kétfülű kisebb fazék, 1 festék kavarásához való kád

Az irodában: 6 akasztó kisebb és nagyobb kosár, 5 szedő zármányhoz való sróf és srófház, 1 fekete tábla, 1 fogas (ruhatartó), 1 föld kép (mappa) régi, 2 asztal, 1 kalamáris, 2 zár az egyik asztal fiókjain, 1 vaskemence (pléhből), 4 rossz állapotbeli karszék, 1 rostélyos könyves szekrény, 3 ablakon való zöld függöny, 1 hágcsó, 1 linea és egy zollmérő, 1 porzó, 2 rézbe foglalt pecsét-forma, betűkkel, és két fa pecsétforma, 1 levéltartó szekrény

Dolgozó teremben: 130 forma deszka, ebből rossz 6, 8 forma deszka két éves, 142 papírszárasztó szőr kötél, 40 egész betűosztmány, rosszak, 1 sok osztályú rakmány, format stégekhez, 12 betű tartó rakmány, 6 ugyanaz, kisebb, 2 ugyanaz, 28 osztályra, 32 kisebbféle betű osztmány, 2 szekrény a fal mellett, 5 szedő zármány (réz, rosszak), 1 szedő zármány (fából), 2 sróf tekerő a szedőknek, 4 nagyobb és kisebb igazító szék, 1 korrektúra húzó kefe, 6 tenaculum divisorummal, 1 kalamáris, 1 porzó, másik az irodába vitetett, 1246 fa betű, 6 folio hajó, rossz állapotúak, 6 quart és 8-rét hajó, rosszak, 1 placat hajó, 1 fél kéz fűrész, rossz, 7 nyomtatott sajtó, hozzá való hét záros rakmánnyal, 1 szorító sajtó, hozzá egy horony, 4 véső, rosszak, 2 harapó fogó, rosszak, 1 áztató láda, 28 áztató deszka, 4 áztató deszka, 4 szivacs, 7 srófkulcs, 5 olló, 6 festékes lapát, 14 gyertyatartó, 15 koppantó, 2 reszelő, rossz, 17 szorító vas ráma, rosszak, 29 csapó ráma, 6 súlyvas, 1 henger öntő forma, 1 kis réz kanna, hengeröntéshez, 1 festék törő márvány asztal, 1 festék törő márvány kis tábla, 9 ablakra való bádóg csatorna, vízfogóval, rosszak, 1 függöny, rossz, 7 egész henger, 1 henger vas, 2 rövid henger vas, jobb, 7 henger fa váz, 4 papirost felrakó kereszt fa, 10 ablakra való deszka darab, 1 nagy olló, a szedőknel, 1 mosdó láda, 6 törülköző kendő, rosszak, 6 függő gyertyatartó talp, 2 pléh kemence, pléh csövekkel, 1 vas pléh tábla, 8 vasrúd, mellyek a sajtókat tartják, 1 csirizes fatál, 1 betű tartó szekrény

Konyhában vannak: 1 betűtartó más szekrény, 1 réz üst lúg főzéshez, 1 lúg tartó vasas kád, 1 lúg szűrő lepedő, 1 forma mosó láda, 1 fa veder, 1 dézsa, 1 lámpás, 2 kecskeláb az áztató alatt, 1 tűz fogó, 2 nagy sróf tekerő kulcs

Felső raktárban: 2 régi függő lámpás, 1 sajtóhoz való dorong, 1 srófkulcs, 13 darab lécz és dirib-darab ócska vasak

Újonnan készültek: 8 forma deszka, 5 szedő hajó, fólio és placat, 4 négyszeg tölgyfa deszka, a hírlap borítékának nyomásához 12 kaszten, osztmány.”

Összehasonlítva az 1848-as leltárt az 1837-ben készült jegyzékkel, kiderül, hogy a nyomda tíz év alatt csak az „újonnan készültek” csoportba sorolt felszerelésekkel gyarapodott. Ehhez jön még néhány apró eszköz, vagyis a „tenaculum”-hoz „divisorum”-ot, valami állványfélért csináltattak. A leltár szövegéből kitűnik, hogy a berendezések, szerszámok nevét magyarra változtatták. Így lett a „regál”-ból „osztmány”, a „Winkelhaken”-ből „zármány”, azaz szedővas, a „korrigáló szék”-ből „igazító szék”. Az 1837-es leltárban említett két nyoszolya viszont kikerült a nyomdából, tehát az inasok már nem aludtak a műhelyben. A városi nyomda nagyobb felújítására, korszerűsítésére tíz év múlva került sor, amikor Frics József 1859-ben átvette a műhely vezetését.

Az „Álladalmi Nyomda” működése a Kollégiumban

Közismert, hogy 1849. január 8-tól május 31-ig Debrecen az „ország fővárosa” volt, ugyanis a Honvédelmi Bizottmány városunkba tette át a székhelyét, a képviselőház pedig Kossuth Lajos vezetésével a kollégium oratóriumában tartotta az üléseit. A kormány tevékenysége, a hivatalos kiadványok nagy terhet róttak a városi nyomdára, amelyben 1849 elején Tóth Endre vezetőkön kívül mindössze egy személy dolgozott. Négy nyomdász már korábban Bem tábornok seregéhez csatlakozott, illetve mint tábori nyomdász vett részt az erdélyi hadjáratban.

Tóth Endre kérésére a városi tanács alkalmazott ugyan segéderőt a nyomdába, de a munkát így sem győzték, tehát a kormánynak kellett közbelépni, hogy a sajtótermékek előállítását megoldódjék. A belügyminisztérium a kolozsvári római katolikus felsőbb leányiskola és a református főiskola nyomdájának személyzetét és felszerelését vette igénybe erre a célra. A kolozsvári nyomda vezetője, Bartók Lukács naplójában ezt olvassuk: „1849. január elején indultam Debrecenbe tizenegy társammal s ott voltunk jún. 4-ig. A róm. kat. líceum könyvnyomdájából elvittem a rendelet következtében két vasprést, a ref. kollégium nyomdájából egy vasprést s mind a két nyomdából garmond és cicero betűket nagy mennyiségben. Nyomtattuk a Márczius 15-két minden nap fél íven, hol 800, hol 600 példányban, a Közlönyt is egynehány íven, a hivatalos kiadványokat nagy számmal.”

Látjuk tehát, hogy a két egyházi nyomda, a kolozsvári római katolikus és a református főiskola alkalmazottai és berendezése a szabadságharc szolgálatába álltak. A műhely a kollégium épületében végezte a feladatát a pénzjegynyomdával együtt, vagyis innen

kerültek forgalomba a Kossuth-bankók is. Kitűnik továbbá Bartók Lukács naplójából, hogy a nyomdában készült a kormány hivatalos lapja, a Közlöny, valamint a Márczius Tizenötödike c. napilap. A Közlöny végén ez a szöveg olvasható: Nyomatik az álladalmi nyomdában”, ami azt jelenti, hogy a kormány ideiglenesen köztulajdonba vette a kolozsvári nyomdák felszerelését, a munkások pedig állami alkalmazottak lettek.

Nézzük először a kormány hivatalos lapját, a Közlönyt, amelynek példányait a kollégiumi Nagykönyvtár őrzi. A lapot a belügyminisztérium megbízásából Gyurmán Adolf újságíró szerkesztette. A lap első száma 1848. június 8-án jelent meg Budán, az egyetemi nyomdában, és feladata volt a kormány rendeleteit, intézkedéseit minél előbb a közönség tudomására hozni, továbbá az országgyűlés lefolyásáról teljes képet nyújtani, ezért a képviselőházi, valamint a főrendiházi beszédeket teljes terjedelemben közölte. A debreceni kiadású Közlöny 1849. évfolyamának első száma január 14-én látott napvilágot a kollégiumban berendezett műhelyben, és amint mondtuk, a lap végén ezzel a szöveggel: „Nyomatik az álladalmi nyomdában”. Ez az impresszum, vagyis a sajtótermék előállításának adatait jelző szöveg azért is fontos a szabadságharc történetében, mert az első és egyetlen állami tulajdonba vett nyomda a debreceni Református Kollégiumban kezdte meg a működését. A Közlöny, azon túl, hogy a kormány rendeleteit hírül adta, a képviselőház üléseiről beszámolt, a hadihelyzetről tájékoztatott, reklámcélokot is szolgáltat, mert az április 12. számban ezt olvassuk: „Eladó lovak. Három seregély szürke, 4, 5 és 7 évesek új szerszámmal, könnyű nyári szekérrel együtt. A venni szándékozó jelentsék magukat a Nagyvárud utcán a Fáy-házban”; „Friss lipthói turo, úgy szinte bel- és külföldi szivarok, egyéb áru cikkek kaphatók Király Mihály debreczeni fűszerkereskedésében.”

A kormány 1849. május 31-én visszaköltözött Pestre, a nyomda azonban továbbra is a kollégiumban működött egészen június 3-ig. Bartók Lukács és a munkatársai hazamentek Kolozsvárra, a nyomda felszerelése később Szegedre került. A Közlöny június 5-i és a következő számai már ismét a budai egyetemi nyomdában jelentek meg. A szegedi Közlöny 1849. június 20-án a korábbi impresszummal, „az álladalmi nyomda” jelzéssel került a nagyközönség kezébe.

A Márczius Tizenötödike című forradalmi és kormányzati lapot Pálfi Albert 1848. március 18-án alapította Pesten. A szerkesztő a Honvédelmi Bizottmánnyal együtt jött Debrecenbe, de a lap első száma 1849. február 14-én jelenhetett meg, „a nyomdai szerek hiányában” – írja Pálfi Albert, ő azonban a műhelyt nem „álladalmi nyomda”-ként tünteti fel az újság végén, hanem így: „Nyomatik a Kolozsvárról ideiglenesen Debreczenbe áttett nyomdában”. Az 1849. május 31-i példány ezzel a bejelentéssel kezdődik: „Mai számunkkal a debreczeni Márczius bevégezte pályafutását. Előfizetőink június hóra a Pesti Márcziust veendik, mellynek szerkesztését Pestre érkeztünk után azonnal átveendjük. Ismét azok leszünk, kik voltunk. Igyekezettünk oda fog irányozva lenni, hogy a kimondott három szó: a forradalom, republica, és democratia ne maradjanak papíron, hanem legyenek egyszersmind tiszta szent valóság.”

Sajnos, a Márczius Tizenötödike célkitűzései a szabadságharc bukása miatt nem valósulhattak meg. Az „Álladalmi Nyomda” további sorsáról csak annyit tudunk, hogy

a műhely felszerelése a kormánnyal együtt Szegedről Aradra került. A hagyomány szerint a nyomdát a világhosi fegyverletétel után a Maros folyóba süllyesztették.

A városi nyomda művezetői állásának betöltése 1859-ben

A 19. század első felében, pontosabban 1859-ig összesen hét művezetője volt a debreceni nyomdának. Szigethy Mihály, Csáthy György, özv. Csáthy Györgyné, Tóth Ferenc, Tóth Lajos, Tóth Endre, Fodor Ruben váltották egymást – mai szóval élve – az igazgatói tisztségben. Fodor Ruben kinevezése kényszerűségből történt, mert a hűtlen kezelés és sikkasztás miatt 1853-ban elbocsátott Tóth Endre helyére nem találtak megfelelő személyt. Fodor Ruben kitűnően értett a szakmájához, hiszen már közel ötven éve dolgozott a nyomdában, de a vezetésre nem volt alkalmas. Idős korára való tekintettel Fodor Rubent 1858 áprilisában nyugdíjazták, ugyanakkor felkérték, hogy addig, amíg művezetőt nem találnak, maradjon a munkahelyén.

A városi tanács a Pesti Naplóban, sőt a Wiener Zeitung bécsi újság 1859. májusi számában német nyelven pályázatot tett közzé a művezetői állás betöltése tárgyában, nyilván azért, mert Bécsben sok magyar nyomdászlegény gyarapította az ismereteit. Talán nem lesz érdektelen, ha írunk annak a tíz krajcárnak az ügyéről, ami a hirdetési díj hiányos átutalásából keletkezett. A Wiener Zeitung szerkesztősége elküldte a tanácsnak a hirdetési díj számláját, ami 3 Ft 90 krajcár, és tíz krajcár portóköltiséget tartalmaz. Az ajánlott levél postadíja 25 krajcár volt, a számlán 5 krajcáros illetékbélyeg van. A tanács tévedésből csak 3 Ft 90 krajcárt küldött a szerkesztőségnek, de ez a hiányzó tíz krajcár miatt újabb levelet írt a tanácsnak, a postadíj egyébként ugyanennyit tett ki. A levelet magyar nyelvre fordították, iktatták, majd a számvéői hivatal utasította a házi pénztárt, hogy a tíz krajcárt küldjék el ajánlott értéklevélben Bécsbe. Ez kb. 50 krajcárba került. A tíz krajcár miatt kilencoldalas üggyirat keletkezett, 19 (!) iktatószámmal, és az egész bonyolult ügyintézés végére Simonffy Imre tanácsos aláírása tett pontot, amikor a tíz krajcárt végérvényesen kiutalta.

1859. szeptember elejére beérkeztek a városi tanácshoz a pályázatok, amelyekről Aranyi József nyomdai ellenőr összesített jelentést készített az alábbi részletezéssel: a beadvány száma; a pályázó neve; életkora; vallása; családi állapota; születési helye; jelenlegi állása; eddigi alkalmazása a bizonyítványok szerint; észrevétel.

A tabellás kimutatás szerint a művezetői állásra elsőként Killyén János jelentkezett. Harmincéves, református vallású, a családi állapota nincs feltüntetve, Kolozsvárott született, a jelenlegi állása: nyomdai ügyvezető Rozsnyón. A jegyzék szerint Killyén János az Erdélyi Híradó kolozsvári nyomdájában egy évig dolgozott. Vándorlásban töltött és dolgozott tíz évig: Kolozsvárt, Pesten, Bécsben és több városban mint betűszedő legény. 1857 szeptemberétől mostanig Kek László rozsnyói nyomdájában mint ügyvezető tevékenykedik. Az észrevétel rovatban az olvasható, hogy a pályázattól időközben visszalépett.

A második pályázó Forster Rudolf Sándor, 27 éves, evangélikus vallású, nőtelen fiatalember. Cegléden született, jelenlegi munkahelye a pesti Wodianer Fülöp-féle

nyomda, ahol most művezető. Korábban a pesti Kozma-féle tipográfiában dolgozott két évig. 1852-54-ről nincs bizonyítványa. 1855-től Pesten és Németország több városában mint betűszedő korrektor, ügyvezetőként dolgozott, 1858-ban került vissza a Kozma-féle nyomdába.

A harmadik pályázó Fanda József, 24 éves, római katolikus, nős, nyomdász. Pesten született, jelenleg Pesten az Emich Gusztáv-féle nyomdában mind szedő dolgozik. Felszabadult Pesten a Müller-féle nyomdában 1850-ben, itt dolgozott 1853-ig, innen az egri érseki nyomdába került betűszedőnek, 1854-ben visszakerült az Emich-féle nyomdába, hol mint szedő van alkalmazva.

Negyedik pályázóként jelentkezett Fritsch József, 33 éves, római katolikus, besztercebányai születésű legény, aki jelenleg Herz János pesti nyomdájában mint művezető dolgozik. Felszabadult Miskolcon 1847 elején. Szedőként dolgozott 1853-ig több pesti nyomdában, 1854-ben az Emich-féle nyomdában lett ügyvezető, majd még ez évben visszament a Herz-féle nyomdába, ahol mint ügynök-vezető dolgozik. A Herz-féle nyomdától figyelemre méltó bizonyítványt csatolt a pályázatához, ezenkívül a Szent István Társulat és a Magyar Gazdasági Egyesülettől is nagyon jó ajánlólevelekkel rendelkezik.

Kovács Mihály pályázott ötödikként az állásra. 35 éves, római katolikus, kolozsvári születésű legény. Most Pesten a Stáció utcában lakik. Kolozsvárott szabadult és ott dolgozott 1847-ig mint szedő. Később vándorolt. 1856-ban a pesti Heckenast nyomdába, innen 1858-ban Kék László balassagyarmati nyomdájába került, ahol mint vezető dolgozik. Emich Gusztávtól is van bizonyítványa, mert egy ideig ebben a nyomdában is dolgozott.

Az utolsó pályázó Tóth Endre, 47 éves, református vallású, derecskei születésű nyomdász, aki jelenleg Debrecenben az István Gőzmalom Társulatnál, mint raktárnok dolgozik. Betűszedőként szolgált Kassán 1837-től három és fél évig. A budai Egyetemi Nyomdában dolgozott négy évig, mint művezető dolgozott a pápai református főiskola nyomdájában két évig, mint szedő dolgozott fél évig Pozsonyban, mint művezető a debreceni nyomdában kilenc esztendőn keresztül. A kimutatás ide vonatkozó szövege ezzel zárul: „Ezen kívül egy prágai bizonyítvány szerint mint jó német, pontos számadó művezetőül különösen ajánlatik.”

Végigtekintve a névsoron, megállapítjuk, hogy a pályázók tekintélyes pesti nyomdákból: a Wodianer, az Emich, az Egyetemi Nyomdába, Bécsben szerezték ismereteiket és gyakorlataikat. Feltűnő azonban Tóth Endre jellemzése, mert róla Arany József azt írja, hogy „jó német”, azaz jól beszél németül, és „pontos számadó”. Amint láttuk, Tóth Endrének 1853-ban éppen az efféle hiányosságai miatt kellett megválni a nyomdától. A német nyelvtudása előnyére szolgált ugyan, mert ebben az időben még a pesti Egyetemi Nyomda is németül levelezett a debreceni nyomdával. Arany József igyekezete, amellyel Tóth Endre visszahelyezését szorgalmazta, sikertelennek bizonyult, mert a tanács Fritsch – magyarosan Frics Józsefet alkalmazta a művezetői állásra, és így került sor a hivatalos beiktatására. Az erről szóló okiratban ezt olvassuk:

„Bizottmányi jegyzőkönyv. Debreczen, nov. 2. 1859. Jelen vóltak: h. Polgármester Szöllősy János úr, Tanácsnok Simonffy Imre, újonnan választott nyomda művezető Frics József, nyugalmazott nyomda művezető Fodor Ruben. Ellenőr Aranyi József, továbbá a nyomdai segédek, és inasok. Helyettes Polgármester úr előterjesztette az összejövetel célját, nevezetesen, hogy tudtára adja a nyomda személyzetének, a Városi Tanács 7238/859. sz. alatt kelt azon végzését, mely szerint a meghirdetett csőd nyomán több folyamodók közül, az 1859. nov. 1-től kezdve Frics József úr választott nyomda művezetőnek, Fodor Ruben úr pedig nyugdíjaztatott, majd Aranyi József úr a nyomda művezető úr mellett, kellő segítségül, további intézkedésig alkalmazásba hagyatott. Ennek utánna h. Polgármester úr beigtatottnak jelenté Frics József urat, azon kijelentéssel, hogy mától kezdve egyedül ő a nyomda igazgatója, vezetője, a munka felosztója, ő hozzá intéztetnek a rendeletek, s saját aláírásával jelent, továbbá, hogy a megbízásokat vagy a Tanács Elnökétől, vagy a Tanácstól vagy a nyomdai felügyelő Tanácsnoktól fogadhat el, melyek írásban adatnak ki, s habár sürgős esetekben szóbeli intézkedés is tétethetik, azért azt mindig írásbeli rendelet követendő. Végre hivatali komolysággal utasította a nyomdai segédeket, s tanítványokat, hogy az újonnan beigtatott művezető úrnak, úgy a munka felosztása, mint a rend feltartása tekintetéből leendő intézkedésekben engedelmeskedjenek, a munka időt pontosan megtartsák, s szorgalmasan dolgozzanak. Kelt mint fent. Szöllősy, h. Polgármester, Simonffy Imre Tanácsnok.”

Frics József negyven évig volt a városi nyomda művezetője, és ez a korszak az üzem életében a fellendülés esztendeit jelentette.

NYOMTATOTT SZÖVEGŰ TEMETÉSI CÍMEREK A DEBRECENI KOLLÉGIUM MÚZEUMÁBAN

A XVII-XVIII. századi rangos temetések elmaradhatatlan kelléke volt a temetési címer, amelyet a koporsó fölé függesztettek, vagy a szőnyeggel, posztóval letakart koporsó elé helyeztek. A selyemre festett színes címer alatt hosszabb-rövidebb szövegben feltüntették a halott nevét, születési és halálozási évét, hónapját, napját, az elhunyt rangját, kitüntetéseit stb.

Ha az elhunyttal a nemesi család fiága kihalt, a címert fordított állásban helyezték a koporsó fölé. Ezért írta Görgei Pál, előbb nagykaposi, majd kényszerűségből Kolozsvárra bujdosott református prédikátor, Bocskai István zempléni főispán temetési beszédében: „Mit gondoltok méltóságos személyek, a mikor az elöttetek felfüggesztett czimereket visszafordítva láttyátok? Ihol a nagy régi fényes Bocskai ágban az ultimus deficiens, a ki elöttetek koporsóban fekszik.” Görgei Pál temetési prédikációja Kolozsvárott jelent meg 1674-ben Szomorú hal..... pompa címmel egy gyűjteményes kötetben.¹

A címereken kívül temetési zászlók, nyomatott „kártyák”, illetve epitáfiumok is helyet kaptak a végtisztességen. Erre utal egy 1697-ből való adatunk: „Szebenb(en) az czimerek s az Zaszlo, s az Kartak készüljenek, az fekete posztot ha meg vetette Uram kgd ne neheztelje el küldeni”.² A temetési címerek szöveges részét legjobb tudásunk szerint a XVII. században még kézzel festette a piktor a selyem anyagra és csak a XVIII. században kezd elterjedni a nyomatott felirat a címereken. Természetesen a címerpajzs kézzel készült színes kivitelben, mert ott többszín-nyomásra az akkori tipográfia még képtelen volt.

Debrecenben, a Református Kollégium múzeumában 21 ilyen festett temetési címert őrzünk és ezekből 14-nek nyomatott a felirata. Vegyük sorra ezeket a címereket:

Rhédei János címere, selyemre nyomatva, latin szöveggel, 1768; Rhédei Ferenc címere, selyemre nyomatva, latin szöveggel, 1770; Bethlen Lajos címere, selyemre nyomatva, latin szöveggel, 1770; Bethlen Lajos címere, selyemre nyomatva, latin szöveggel, 1779; Teleki István címere, selyemre nyomatva, latin szöveggel, 1788; Rhédei Mihály címere, selyemre nyomatva, latin szöveggel, 1791; Patay Sámuel címere, selyemre nyomatva, magyar szöveggel, 1819; Bánffy György címere, papírra nyomatva, magyar szöveggel, 1822; Vay Miklós címere, selyemre nyomatva, magyar szöveggel, 1824; Bernát Sára, Borbély Sándorné címere, selyemre nyomatva, magyar szöveggel, 1831; Borbély Sándor címere, selyemre nyomatva, magyar szöveg-

gel, 1839; Rakovszky Dániel címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1843; Gyürky Pál címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1859; Teleki László címere, papírra nyomtatva, magyar szöveggel, 1861; Degenfeld Imre címere, papírra nyomtatva, gyászkerettel, magyar szöveggel, 1883.

A latin nyelvű feliratokat a címer alá festett kartusban helyezték el, tehát ezeket úgy kellett a tipográfusnak tördelnie, sokszor rövidítenie, hogy a megadott szöveg a keretben elférjen. Ami a betűtípusokat illeti, ezek általában nagy és kis, ún. „címbe-tűk”, vagy a XIX. századi plakátok nyomásához használt szintén nagy és kis betűkből állanak.

A temetési címerek anyaga – amint láttuk – selyem és papír, a méretük általában 60 x 75 cm. Tizenegy szöveget selyemre, hármat papírra nyomtattak. A selyemre nyomott szövegek legtöbbször elgörbült sorral láthatók a címerek alatt, sőt néha a gyűrődés is felfedezhető a nyomtatványon, mert a selyem nem simul a prés alá. A XIX. század végére már nemcsak a nyomtatott címerek anyagában látunk változást, hogy ti. a selyem helyett papírt alkalmaztak a tipográfusok a szöveg nyomásánál a megrendelők kívánságára, hanem a felirat is lerövidül. Rhédei János 1768-ból való címerének latin nyelvű feliratában, magyarra fordítva ez olvasható:

„Nagy méltóságú és kegyelmes gróf kisédei Rhédei János úr címerei, aki a Rhédeiek legősibb családjából származott, Abának, Magyarország egykori királyának nemzetiségéből veszi eredetét. Született 1713-ban, majd 35 éven át katonáskodásra szentelte életét. Különb-különb fele hivatalokat és méltóságokat töltött be, végül öfelsége aranykulcsos kamarása, a Helytartóság tábornagya volt, kitüntette a Mária Terézia katonai lovagrendnek, parancsnoka a nemesi testőrségnek, a Helytartótanács elnöke volt. Elhunyt az 1768. esztendő január havának 10. napján”. Degenfeld Imre papírra nyomtatott címerén mindössze ennyi a szöveg: „Gróf Degenfeld Schonburg Imre, meghalt 1883. évi február hó 19-én, élete 73-ik évében”.

Hol készültek ezek a nyomtatott temetési címerek? Csak a Rakovszky Dániel és Degenfeld Imre, valamint Teleki László címeréről tudjuk biztosan megállapítani, hogy az előbbi debreceni, a két utóbbi pedig valamelyik budapesti nyomda terméke. Rakovszky Dániel főbíró Debrecenben, Teleki Lászlót és Degenfeld Imrét Budapesten temették. Degenfeld temetéséről ezt olvassuk a Debreczeni Protestáns Lapban: „A szertartás egészen a Sándor ucza palotában történt, melynek lépcsőháza és termei feketével voltak bevonva, és a családi címerrel ékesítve”.³ Teleki Lászlót a Nemzeti Múzeum díszcsarnokában ravatalozták fel, tehát a címereket is Budapesten nyomtatták.⁴

A többi címerek esetében kézenfekvőnek látszik, hogy a temetés helyéhez legközelebb levő tipográfiákat jelöljük meg a nyomtatás helyéül. Tehát a Rhédeiek címereit Nagyváradon, Bethlen Lajos és Teleki István, Bánffy György címereit Kolozsvárott vagy Nagyszébenben nyomtatták. Patay Sámuel Bájón halt meg, Vay Miklós Golopon, a két községhez legközelebb a sárospataki nyomda esett, tehát ezek a címerek a pataki tipográfiában készültek. Bernát Sándor és felesége Tiszaroffon halt meg, a címereiket minden bizonnyal a debreceni nyomdában csináltatták. Ismételjük azonban, hogy

ezek a nyomdahelyek csak feltételezésen alapulnak, mert semmi adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy a címerek valóban Kolozsvárott, Nagyszebenben, Nagyváradon vagy Sárospatakon kerültek ki a tipográfákból.

Néhány adat arra utal, hogy a címerekből több példányt nyomtattak, illetve festettek. Görgei Pál „czimerekről” írt idézett művében. Degenfeld Imre temetési címeréből négy darab van a debreceni Kollégium múzeumában azonos felirattal, kézzel festett címerrel. Rhédei Lajosné, Kácsándy Terézia temetéséről ezt olvassuk a Magyar Kurírban: „... a templom katedrája fekete fátyollal, a két karzat fekete posztókkal bévonattattak; mellyekről a bódogult asszonyság selyem atlatzra készítettett czimerei függöttek”. Rhédei Lajosné a nagyváradai református templomból temették 1804. ápr. 15-én és ezen a temetésen olvasta fel Csokonai Vitéz Mihály A lélek halhatatlansága címmel később kiadott költeményét.⁵

Haiman György a temetési címereket az alkalmi nyomtatványok közé sorolja és tipográfiai szempontból nagyra értékeli. Összegyűjtésüket és megőrzésüket nyomdatörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontosnak tartja.⁶

¹ Régi Magyar Könyvtár I. 1164.

² Erdélyi magyar szótörténeti tár. Szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, 1975. I. köt. 1186. lap

³ Debreczeni Prot. Lap. 1883. évf. 66. lap

⁴ Pesti Napló. 1861. évf. máj. 11. szám

⁵ Magyar Kurír. 1804. 39. sz. 607-612. lap

⁶ Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. Budapest. 1978. 21. lap

⁷ Lásd még: Takács Béla: Csokonai Vitéz Mihály Rhédei Lajosné temetésén = Református Egyház, XXVIII. évf. 1976. 7. szám, 152-153.o.

DEBRECEN ÉS AZ ÜVEG

Erdélyi és észak-magyarországi huták termékei a városban

Első pillanatra különösnek látszik a közleményünk címe, mert bár Debrecenben sok évszázados múltja van szinte az ipar minden ágának, számtalan terméket állítottak elő a város kitűnő mesterei, híres volt a debreceni fazekasmesterség, azonban üvegiparról a földrajzi adottságok miatt egyáltalán nem beszélhetünk. A hamuzsírőzéshez még csak lett volna fa Debrecen környékén, de a másik fontos alapanyag, a kvarchomok, régi nevén a „békasó” annál kevésbé. Korunk technikája ma bárhol létesíthet üveggyárat – gondoljunk csak Karcagra – és ehhez ma nem kell sem fa, sem helyben lévő kvarchomok, azonban évszázadokkal ezelőtt e fontos alapanyagok nélkül sehol sem létesültek üveghuták.

Hogy mégis beszélhetünk Debrecen és az üveg kapcsolatáról, annak az a magyarázata, hogy az észak-magyarországi, az erdélyi üveghuták az országos hírű debreceni vásárok alkalmával találtak piacot, és így a város, ha nem is az üveggyártásban, de az üvegkereskedelemben, a kész áru feldolgozásában mindig jelentős szerepet játszott.

Az Észak-Magyarországon létesített üveghuták termékei a Kassa-Tokaj kereskedelmi útvonalon jutottak le Debrecenbe, és, hogy már a XVI. század közepén üveges mester dolgozott a városban, bizonyítja az, hogy 1565-1567 között a tokaji révén többször átkelt Üveges Jakab debreceni mester vagy kereskedő, akinek a nevét megtaláljuk a révész által felvett jegyzékben. Üveges Jakab pénzzel, vagy áruval fizetett a vámon, és a városba behozott üveganyagot maga árusította, az ablaküveget maga és inasai közreműködésével dolgozta fel. Természetesen ebben az időben még csak a jobb módú polgárok engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy a lakásuk ablakait üvegkarikákkal lássák el. A szegény emberek lakásának ablakán jobb esetben marhahólyag, olajos papír, engedte át a fényt, tartotta kívül a hideget.

A II. Rákóczi Ferenc tulajdonában lévő regéci üveghuta főleg ablaküveget, illetve üvegkarikákat, boros- és pálinkáspalackokat, poharakat állított elő. Ezekből a készítményekből a XVIII. század folyamán nagyon sok került a civil háztartásokba. Számkra azonban az a legérdekesebb, hogy a regéci huta termékei közül az üvegkarikákat a sárospataki vár 1721-es újjáépítésénél debreceni üvegesek dolgozták fel. Levéltári adatok bizonyítják, hogy a „belső várban Debreceni Üveges Miklós másodmagával összesen 21 ablakot üvegezett be 1721. január 30-tól február 14-ig. A munkához felhasználtak 2411 ablakszemet, 73 font ónt, minden napra kaptak a fizetésen kívül két font húst és 30 font gyertyát”. A nagy mennyiségű gyertya az ónlapocskák forrasztásá-

hoz volt szükséges, amennyiben a kör alakú, úgynevezett „ökörsem”, vagy ötszögletű üveglapokat ón lemezek közé foglalva, ezeket forrasztással összeerősítve helyezték el az ablakkeretek közé, amit aztán vaspálcákkal fogtak össze. Úgy látszik, Sárospatakon nem volt mester, ezért hívták el Debrecenből Üveges Miklóst és a társát, a nagy szakértelmet igénylő munka elvégzésére.

Korabeli adatok szerint, a kristály- és közönséges üvegpoharak és palackok használata Debrecenben, csak a XVIII. század elején kezdett elterjedni. Az 1600-as évektől fennmaradt leltárakban alig fordul elő üvegtárgy. A város csapszékeiben még 1680-ban is, a borbírák számadásainak adatai szerint a csapláros cserépcsupokat tett a borozgató vendégek elé. Papp János szücsmester 1733-ban kelt hagyatékában azonban már felbukkan három üvegpalack, két pohár, és négy pincetok. Ettől kezdve csaknem minden leltár említ néhány poharat, és palackot. Diószegi Sámuel házában 1749-ben volt két nagy és két kis karafina, vagyis korsó, hat talpas pohár, három metszett sörös- és vizespohár, két sótartó, három pincetok négy-négy üveggel. Oláh István városi szenátornak ugyancsak, 1749-ben volt harminc kisebb-nagyobb üvegpohara, négy karafinjája, ürmös borhoz, való öt tarka üvegcancsója, tizenhét közönséges boroscancsója, öt pincetokja. Csáthy Sámuel, Debrecen híres gyógyszerészeinek 1773-ban volt öt metszett, arannyal díszített üvegpohara, rozsolisnak, vagyis likőrnek való négy metszett palackja. Bekesy Jánosnénál számtalan üvegtárgy volt 1770-ben, még üveg hajportartó is!

A Zempléni-hegységben, működő régéci üveghután kívül a grófi Károlyi család birtokában lévő, a Bihar megyei Szoldobágyon 1722-ben alapított üveghutából is nagyon sok edény került a debreceni háztartásokba. Károlyi Sándor generális azt az utasítást adta a huta vezetőjének, Farkas Istvánnak, hogy „az minémű edények és eszközök kedvesebbek, olyanokat csináltasson kigyelmed. Készíttessen rubin szín edényeket és egyebeket, talpas, köszörült poharakat.” A szoldobágyi és a régéci hutában tehát mindazokat az üvegtárgyakat el tudták készíteni, amelyek a debreceni civisek háztartásában előfordultak. A szoldobágyi üveghuta a XVIII. század végén megszűnt. Fennállása alatt nemcsak a háztartási szükségletet elégítette ki ez a magas színvonalon termelő gyár, hanem a debreceni református kollégium fizikai eszközeit, a különböző üvegtárgyakat szintén itt készítették. Hatvani István professzor itt szerezte be a kísérleteihez szükséges eszközöket.

A parádi huta termékei a városban

Hazánk legrégebb üvegyárát, a parádi hutát II. Rákóczi Ferenc alapította 1708 körül. Mivel az Erdélyben levő szoldobágyi huta a XVIII. század végén beszüntette a működését, Debrecen figyelme Parád felé fordult.

A szépen fejlődő üzem termékei tehát nemcsak Egerben, Gyöngyösön, Pesten váltak közkedvelté, hanem az üvegáru eljutott a debreceni vásárookra is. A legjobban bizonyítja ezt az 1781. évi Szent György-napi vásárról fennmaradt kimutatás, amely pontosan felsorolja, hogy honnan jöttek a vásárra az üvegarusok, hol állottak a debreceni üveg-

árusok sátrai? A Kistemplom „sorjában a Varga utcától lefelé menvén a házak alatt” állottak az „üvegsátrak”. Sajnos, a feljegyzés nem közli, hogy ezekben kik árultak, de a Hatvan utca végén levő egyik sátorban egy egri üveges, illetve tükrös árulta a portékáját, tőle valamivel lejjebb több gyöngyösi kereskedő sátra állt; parádi üvegtárgyakat árultak. Ugyanitt kapott helyet kélt debreceni üveges sátra, mellettük egy pesti üveges csehországi üveget kínált.

Ugyancsak parádi üvegedényeket használtak a város patikájában. 1771-ben a leltár szerint a gyógyszerárban volt: 333 olajok, balszamok tárolására szolgáló üveg, 172 széles szájú, kenőcsök tartására szolgáló üveg, a kamrában 412 gyógyszeresüveg, a laboratóriumban volt 3 retorta, 2 lombik, üvegmoszár, 210 egyéb üveg.

Amint láttuk, a debreceni vásáron tükröt is árult az egyik egri kereskedő. A XVIII. században a fali- és apró kézitükrök használata általános volt a városban. Nemcsak a vásáron lehetett beszerezni kézitükröt, hanem a szatócsboltokban is, egy kis tükör ára 3-10 dénár között volt, 1736-ban Ceglédi Sámuel boltjában „hat pénzért” tokos kézitükröt lehetett venni. A leltárok a kisebb-nagyobb falitükröket is eléggé gyakran említik. Némelyik jobbmódú civisháznál, például Oláh István szenátornál több tükör is volt. Szabó Mihály ingóságainak 1717-ben történt összeírásánál találtak egy 60 forint értékű nagy tükröt, amelynek az értékét az mutatja, hogy egy kollégiumi professzor évi fizetése 400 forint volt ebben az időben.

Parád a XIX. század elején lépett fel igazi erővel a debreceni üvegiacon, mondhatnánk hódította meg a város közönségét. 1803-ban köszörülőműhellyel bővítették a hutát, tehát lehetőség nyílt arra, hogy az eddigi fúvott technika mellett köszörült díszítésű edényeket is előállíthasson az üzem. A parádi gyógyfürdő fejlesztése szintén közrejátszott a művészi kivitelű, „fürdőpoharak” elterjedésében. A jómódú debreceni polgár szívesen kereste fel gyógyulás, üdülés végett a Kékes tövében levő timsós forrásokat, s emlékebe színes kivitelű, szépen metszet poharakat, sőt boros-, pálinkás-, likőröskészleteket vásárolt. A huta – jó üzleti érzékkel – kihasználta a hazafias érzelmeket is. Tömegével állította elő az ízléses, festett, köszörült poharakat, különösen 1867, a kiegyezés után, amikor már szabad volt Kossuth Lajost is éltetni. A parasztság számára olcsó, préselt technikával készült borospoharakat készített a huta: „Éljen a haza!”, „Áldás hazánkra”, „Éljen Kossuth!” felirattal. Ezeket az üvegtárgyakat Debrecenben a boltokban, a heti- és az országos vásárokon a pálinkásüvegekkel, a „porciósokkal”, az iccés üvegekkel, a festett díszű boroskészletekkel bárki megvásárolhatta.

Legszébb példája a parádi huta és Debrecen kapcsolatának az a XIX. század közepéről való, kristályból készült talpas pohár, amelynek köszörült felirata a híres debreceni nóta: „Debrecenbe kéne menni, Pulykakakast kéne venni” egyik sorát idézi: „A kakasom nem hagyom” szöveggel, és művészien kivitelezett kakasfigurájával. A másik értékes, sőt páratlan darab Győrben bukkant fel, egy műgyűjtő tulajdonában. A hengeres testű kristálypohárra a Nagytemplom képét köszörülték. Nem kétséges, hogy a pohár Parádon készült, mégpedig 1827 után, valószínűleg abból az alkalomból, hogy a Nagytemplom építkezése befejeződött, Megjegyezzük, hogy a pohár Debrecenből

került Győrbe, a tulajdonos szülei a városban éltek, és a hagyomány szerint ők csináltatták a poharat Parádon.

Tovább bővült a parádi gyár kapcsolata Debrecennel, amikor 1885-ben a Cseviceforrás gyógyvizével töltött palackok számára külön lerakatot létesítettek a városban. Az a tény, hogy a Déri Múzeum, a debreceni műgyűjtők birtokában annyi sok parádi üvegtárgy, fúvott- és köszörült technikával, festéssel díszített háztartási és díszedény maradt fenn, mind annak a bizonyítéka, hogy Debrecen lakossága állandó vásárlója volt a parádi üvegyárnak, a kereskedők az áruszükségletük túlnyomó többségét Parádról szereztek be. Debrecen híres diákváros. A sokezer diák számára nagy mennyiségű tintásüvegre volt szükség, ezt is a parádi gyár elégítette ki. Különösen bővült ez a kapcsolat a trianoni békekötés után, amikor hazánknak azokat a részeit, ahol a legtöbb üveghuta működött, elcsatolták tőlünk. Az 1894-es statisztika szerint Magyarországon, Erdélyben, Horvátországban összesen 61 kisebb-nagyobb üveghuta volt, és ebből csak négy üzem: Parád, Répáshuta, Salgótarján, Ajka maradt meg hazai üvegyárként. A parádi gyár készítményei ma is közkedveltek Debrecenben.

* Irodalom: Takács Béla: A Zempléni hegység üveghutái, Budapest, 1966. 152. p., Takács Béla: Parádi üvegművészet, Budapest, 1970. 144. p., Veres László – Takács Béla: A szoldobágyi és a szelestyei üveghuták története I. rész = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL., szerkesztette: Veres László – Viga Gyula, Miskolc, 2001, 267-285.o., II. rész = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI., szerkesztette: Veres László – Viga Gyula, Miskolc, 2002, 115-129.o.

ADATOK A DEBRECENI ÖNMŰVESÉG TÖRTÉNETÉHEZ

Városunk ipartörténetében, közelebbről a fémműves mesterségben aránylag jelentéktelen szerepet töltöttek be az öntöntők. Kétségtelen, hogy időnként dolgoztak ilyen iparosok Debrecenben, céhük azonban soha nem volt. Levéltári adatok utalnak arra, hogy már a XVI. században akadt művelője városunkban az öntöntés mesterségének. 1547. május 24-én Kannagyártó Mihály a tanácsnál panaszt tett Lakatgyártó György ellen, és ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy ebben a században – de később is – a név egyúttal a mesterséget is jelölte, akkor ez arra enged következtetni, hogy Kannagyártó Mihály öntöntéssel foglalkozott. 1548-ban Ónkannagyártó Pál nevét olvashatjuk a tanácsi jegyzőkönyvben.¹

1667-ben szintén felbukkan egy Kannagyártó János nevű egyén a városi tanács jegyzőkönyvében, ami esetleg a mesterség továbbélését bizonyítja.² Zoltai Lajos a XVII. századi vagyonleltárak alapján próbálja bizonyítani a debreceni öntöntők működését, mert az általa közölt adatok szerint 1627-ben Kovács Gergelyné ingóságai között említi az összeírás tíz ónpalackot, tíz óntálat, tíz óntányért, „ezenkívül több ón szerszámot, edényeket”. 1630-ban egy másik leltár szerint több ónpalackot, tányért, kannát találtak egy debreceni polgár hagyatékában, 1632-ben és 1636-ban az örökösök egyformán osztoznak az ónedényeken, de hogy ezek az óntárgyak honnan származtak, hol készültek, pontos adatok hiányában eldönteni lehetetlen.³

Nem vitás, hogy az ónedények, mint általában mindenütt, Debrecenben is hozzátartoztak a XVI-XVII. századi konyhafelszerelésekhez, de ebből nem következik okvetlenül, hogy ezeket helyben készítették volna. A debreceni szabócéh 1698-as jegyzőkönyvéből megállapítható, hogy a század végén nem dolgoztak öntöntők a városban, ugyanis a jegyzőkönyvben ezt olvaszuk: „Az el tört ón kannát cseréltettük el Eperjesen attanak érte két ón tálat, attunk kész pénz mellé den. 55.” Ha a század végén csak egyetlen öntöntőmester élt volna Debrecenben, a szabók nem vitték volna Eperjesre a kannájukat elcserélni, hanem helyben kijavíttatták volna.⁴

Weiner Mihályné a hazai önművesség történetével foglalkozó művében ezt írja: „Debrecenben a XVI. században említenek öntöntőket. A kutatás a XVIII-XIX. században hat helyi öntöntő mestert ismer, akiktől tárgyi emlékek is maradtak fenn.” Weiner Mihályné egyetlen debreceni mester – Johann Gotlieb Zimmermann – 1822-ből való jegyét közli a művében, és ez nyilván azt jelenti, hogy egyéb, mesterjeggyel ellátott debreceni ónedényt nem talált.⁵ Ugyanezt a mesterjegyet közli Dagmar Stará, az európai ónjegyeket ismertető nagyszabású művében.⁶

Annak bizonyítására, hogy 1792-ben dolgozott, Debrecenben öntöntő, ismertetjük a tiszavasvári református templom négy úrasztali bortartó kannáját, amelyek a közelmúltban kerültek be a Református Kollégium Múzeumába.

1792-ben határozta el az akkor még Szentmihálynak, majd Büdszentmihálynak, 1950-től pedig Tiszavasvárinak nevezett eklézsia presbitériuma, hogy a megrongálódott régi

ónkannák helyett újakat öntetnek egy debreceni mesterrel. Három kannát választott ki K. Nagy István prédikátor az addig használt hét kanna közül, amit beolvasztásra szántak. A fennmaradt leltár szerint az első kanna „igen régi, de semmi írás és szám nintsen rajta, a fedele egészen ki esett, az oldalán emberfő vagyon és körülötte holmi figurák”, a második kannáról ezt olvassuk: „ez is két itzés, e van reá írva: Tokajban lakozó Kálai Szabó Mihály tsináltatta ez kannát Isten ditsőségére, 1702. körülötte figurák vagynak, nem magyar lehetett ennek a mester”, a harmadik kanna kisebb volt az előbbieknél, oldalára ezt vés-ték: „Isten tisztességére a Sz. Mihályi Ecclesia szükségére tsináltatta debreczeni tsizmadia Pete Miklós, 1659.” Minden bizonnyal ez a kanna Debrecenben készült, mert amint említettük, 1667-ben Kannagyártó Jánosnak műhelye lehetett a városban.⁷

Május 22-re készültek el az azonos formájú és nagyságú ónkannák, amelyek csak a feliratukban különböztek egymástól. A négy kanna felirata ez: „A Sz. Mihályi reformata ekleisia számára nemzetes Fitos Ferentz tsináltatta, Anno 1792. die 22. Maji”, „A Sz. Mihályi Reformata ekleisia számára nemzetes Kultsár György tsináltatta...”, „A Sz. Mihályi reformata sz. ekleisiáé...”, „A Sz. Mihályi reformata sz. ekleisiáé nemzetes hadnagy Kis Ferentz és Oláh Kata feleségivel együtt tsináltatták Debrecenbe, Anno 1792. die 22. Maji.” Kitűnik tehát a feliratokból, hogy három kannát a gyülekezet tagjai, köztük a „hadnagy”, egy kannát pedig az egyházközség maga csináltatta. Szentmihályi hajdútelepülés volt, és a hajdúk bíróját hadnagynak nevezték, a jobbágyok ügyeit a „parasztbíró” intézte.⁸

Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a kannák Debrecenben készültek, mert szerencsére Kis Ferenc rávésette a város nevét az általa ajándékozott kannára.

Azt is tudjuk a gondnoki elszámolásból, hogy a mester által pótolat ónanyagért 21 garast kért fontonként az öntő, egy betű vésése pedig egy krajcárba került. A mester neve azonban sem a presbiteri jegyzőkönyvben, sem pedig a kannákon nem fordul elő, így lehetetlen megállapítani, hogy ki készítette az edényeket. Tény azonban, hogy az öntő nem fukarkodott az anyaggal, mert a kannáknak még üres állapotukban is tekintélyes súlyuk van, egy-egy közülük kilenc kilogramm, űrméretük kb. öt liter.⁹

A kollégiumi múzeum gazdag öngyűjteményében azért jelentős a négy tiszavasvári kanna, mert csak ezekről tudjuk határozottan kijelenteni, hogy Debrecenben készültek.

¹ Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei. 1547. Összeállította: Balogh István. Debrecen, 1979. Szerk. Szendrey István. Uo. 1548-1549. 25. lap.

² Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Tanácsi jkv. 1667. 113. lap.

³ Zoltai Lajos: Adatok a debreceni régi polgárok háztartásához. Történelmi Tár. 1903. 269. lap.

⁴ A debreceni szabócéh jegyzőkönyve. Kollégiumi Nagykönyvtár. R. 506. sz.

⁵ Weiner Mihályné: Önművesség. Bp., 1971. 43. lap. Mesterjegy: 30. lap. 24. szám.

⁶ Dagmar Stará: Markenzeichen auf Zinn. Prága, 1977. 1905. számú mesterjegy.

⁷ Sörös János: Szentmihály község története. Debrecen, 1887. 126-127. lap.

⁸ Szendrey István: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971. 230-231. lap.

⁹ Balogh István: A tiszavasvári református templom. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. IV-V. köt. 75. lap.

HABÁN KÉSCSINÁLÓK DEBRECENBEN

Városunk ipartörténetének feldolgozása során eddig ismeretlen, a debreceni vasművességre vonatkozó rendkívül érdekes adatokra bukkantunk a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár anyagában. A nagy múltú visszatekintő debreceni vasipar vázlatos történetét Nagyákay Antal dolgozta fel.¹ Tanulmányában azonban csak egy mondatot szentel az 1676-ban alakult késcsinálók céhének. Korábban a késesek a csiszárok, kovácsok, lakatgyártók egyesült céhéhez tartoztak, amikor azonban 1674-ben a vasműves céh befogadta a Nagykállóból Debrecenbe menekült mestereket – akik a háborús idők viszontagságai miatt voltak kénytelenek elhagyni lakóhelyüket –, a késesek kiváltak a társaságból és a fésű- és gombkészítők céhéhez csatlakoztak, mert a szaru tekintetében a két mesterség egymásra volt utalva. A városi tanács jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy a tanács előbb megkérdezte a Debrecenben működő 14 „öreg céh” atyamestereit, hogy befogadják-e „az Kallolból ki bujdosott lakatos probalt mestereket?” Miután a céhmesterek „discuráltak s deriberáltak”, a tanács kimondta, hogy a nagykállói kovácsok, csiszárok, lakatgyártók beállhatnak a céhbe fél remekadás és a váltáságpénz egy tizedének befizetése mellett. „Ezek után a debreceni kovácsok, csiszárok és lakatgyártók úgy ismerjék a nagykállói mestereket, mint igaz czéhbeli attyokfiat”.²

Bár a késcsinálók a fésű- és gombkészítőkhöz tartoztak, a tanács 1674-ben külön céhszabályzatot adott ki részükre. A 31 artikulusból álló törvény meghatározza az inas tartás rendjét, a mesterlegények helyzetét és kimondja, hogy az inas három évig tanuljon, a mesterlegény pedig negyedévre állhatott be valamelyik műhelybe, fizetése 4 Ft volt. Minden 13. héten a maga pénzén vett egy singnyi vasból a mester szerszámával és szénével jogában állt saját keresetére késeket csinálni. Ha a legény mesterséget akart váltani, előbb a remeket kellett elkészíteni. Ez pedig a következő volt: „két bokor hármás kés, kinek kettei csapott képű, kettei egyenes képű, kettei ismét villák, kiknek nyeleit gyöngyházzal, türkizzel mentül szebben lehet meg rakja, férfinak való szép egy arasznyi hoszszú legyen, mindeniknek az élén és fokán végig finom acél legyen”. A 10. regula kimondja: „Az Debreczeni vas mives emberek privilégiuma szerint az vas és szén szűk volta idején az szekér vas és szekér szén mellé állván az késcsináló mester ember szabadosan le foglalhassa s meg vehesse, akár a czéh, akár a maga számára”.³

A késcsinálók artikulusain kívül fennmaradt a céh jegyzőkönyve is. Az 1674-ben kezdett jegyzőkönyv nem valami hízelgő képet fest a céh állapotáról, mert így kezdődik: „Mi Debreczen városában lakozó és nyomorgó kés csináló mesterek” ti. elhatározták, hogy a mesterek neveit, a jelentősebb eseményeket, a céh által hozott határozatokat beírják a jegyzőkönyvbe. Ebből tudjuk meg, hogy 1674-ben 13 késes mester

dolgozott a céhben és ha a szó szoros értelmében nem is nyomorogtak, mindenesetre nem tartoztak az „öreg”, vagyis a nagy céhek közé. Kicsinységükhöz képest eléggé nagyvonalúan határozták meg a céhszabályokat, mert a 31 pontból álló artikuluson kívül a jegyzőkönyv még 23 pontban sorolja fel a céhmester és a kis céhmester kötelességét. A „kis céh mester tisztí” közé tartozott, hogy a céh mulatságain a rendre ügyeljen, vigyázzon arra, hogy a céh borát ne pocskolják. Ha a céh vendégségein elaludt volna, megbüntették. A kis céhmester számára adott rendelkezések 7. pontjában van egy különös kifejezés, illetve mondat, amelyben ezt olvassuk: „aki a céh mulatságain ételt, italt veszteget és ha az asztalt ököllet vagy egyébbel üti-veri, avagy megrészegedvén süvölt, vagy idegen nyelven beszél”, egy pint borral büntették. Felvetődik a kérdés: kit értsünk az esetleg részeg, mindenesetre idegen nyelven beszélő mesteren?

Az 1674-es jegyzőkönyvben felsorolt 13 mester neve egy kivételével – Brezici? – mind magyar, két mester neve azonban: Erdélyi Késcsináló Mihály és Erdélyi Késcsináló István. Véleményünk szerint ezek a mesterek, beleértve Brezicit is, Erdélyből Debrecenbe vándorolt habán – „újkeresztény” – kések voltak.

Biztosra vehető, hogy Nagykállóból nem jöhettek idegen nemzetiségű és nem protestáns vallású mesterek Debrecenbe, ezt a helvét, vagy kálvini irányzatú „keresztény Respublika” szigorú törvényei, a XVII. századi hagyomány nem engedte meg. Más a helyzet azonban a felnőtt keresztiséget gyakorló „újkeresztény” felekezet tagjait illetően, akiket a nagy református fejedelmek: Bethlen Gábor és I. Rákóczi György előszeretettel telepített le Erdélyben és Sárospatakon. A habánok elsősorban fazekasmesterséggel, kályhakészítéssel foglalkoztak, de arra is vannak bőven adataink, hogy sok másféle mester, így kések is volt közöttük. Bethlen Gábor 1625-ben utasítja egyik megbízottját, hogy Törökországban az alvinci habánok számára elefántcsontot, gyöngyházat és berzsenyifát vásároljon a késnyelek díszítésére. Az ugyancsak Bethlen Gábor által kiadott 1627-es árszabályzat kilenc különféle változatú, s egy-egy változaton belül számtalan különleges kivitelű kést említ a habán kések termékei között.⁴ A sárospataki habán telepen fazekasok, tímárok, vargák, kerékgyártók, csapók, takácsok, borbélyok dolgoztak, köztük egy késcsináló mester hat legénnyel.⁵ A sárospataki nyomda 1666-ból való leltárában is szerepel egy „Uy kereszttyen csinálta szaru nyeleő kés”, ami azt jelenti, hogy az ilyen kések márkának számítottak a XVII. században.⁶

Láttuk, hogy a debreceni kések mesterei között csak egynek volt idegen hangzású neve, a másik kettő viszont Erdélyi Késcsináló Mihály és István. A sárospataki habán kolónia történetét feldolgozó Román János kutatásaiból tudjuk, hogy bár a zárt közösségen élő újkereszténynek sokáig megtartották cseh-morva anyanyelvüket és vallásukat, azonban az 1660-as évektől kezdve ez a zárt közösség kezd felbomlani. Több habán mester családjával együtt önként vagy kényszerből áttér a református, római katolikus vallásra és a mesterségének megfelelő magyar nevet vesz fel, amely sok esetben azonos a korábbi cseh-morva, vagy német névvel, illetve ennek magyar fordításával. Ez a folyamat a XVII. század végére egészen odáig fejlődik, hogy Sárospatakon 1693-ban a habán telepen már csupa magyar nemű mester él.⁷

Nyilvánvaló, hogy ez a magyarosodási folyamat nemcsak Sárospatakon érvényesült, hanem Erdélyben is, az Alvincon és az innen szétszóródó habánok esetében is. Valószínűnek látszik, hogy Debrecenben 1661 után telepedett le néhány habán késes mester, mert ebben az esztendőben egy tatár betörés alkalmával az alvinci habán telepet feldúlták.⁸

Véleményünk szerint a Debrecenben dolgozó habán mesterek közül néhányan még nem felejtették el anyanyelvüket és ezért volt szükség külön szabályzatra, hogy „idegen nyelven” ne beszéljenek, mert ez a mestertársak önértékét sértette.

A magyarországi habánok történetének és működésének bő irodalma van. Szerény közleményünkkel ezt az anyagot szeretnénk gazdagítani.

¹ Nagybakay Antal: Debrecen és a vas. Debreceni Képes Kalendárium. 1940.

² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (A továbbiakban: HBmL), Debrecen. Városi tanács jegyzőkönyve. 1674. júl. 1.; júl. 23. határozat. Késcsináló céh iratai. IX. 16. 2. A céh jegyzőkönyve.

³ A késcsináló céh iratai. A céh artikulusa: HBmL. IX. 16. 1. sz.

⁴ Bunta Magda: Az erdélyi habán kerámia. Bukarest, 1973. 19.; 21. lap.

⁵ Román János: A habánok Sárospatakon. Sárospatak. 1959. 20. lap.

⁶ Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája. Sárospatak. 1958. 27. lap.

⁷ Román János: i. m. 30. lap.

⁸ Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon. Budapest. 1974. 43. lap.

SZAPPANFŐZŐK DEBRECENBEN

Az időszámításunk kezdete után 23-tól 79-ig élt római tudós, Plinius szerint a szappankészítés módját a gallok és a germánok találták fel. A titok persze nem sokáig maradt titok, s a római birodalomban már az I. században széles körben használták az újfajta tisztálkodási szert. Plinius szerint hamuból, fagyúból és mészből csinálták a „kenőszappant”, s ugyanezekből az anyagokból meg sóból készült a „kemény szappan” (azt már akkor is táblában árulták). Amikor a XVIII. században megkezdték a Vezúv 79. évi kitörésekor elpusztult Pompeji feltárását, a régészek a legelőbb megtalált boltban meglehetősen sok és viszonylag jó állapotú szappanra bukkantak!

A debreceni szappan nem tekinthet vissza ilyen nagy múltra – ám az bizonyos, hogy a XV. század második felében már éltek a városban szappanfőzők. Számuk a XVI. század végére jócskán megszorodott, s a mesterek hamarosan céhbe tömörültek. A szakemberek gyártotta szappan jobb volt a házilag főzöttnél, nem csoda, hogy a városban, utóbb meg a három részre szakított ország más vidékein is a legkeresettebb cikkek közé számított.

Józan szabályok, íratlan titkok

A debreceni szappanfőzők kiváltságlevelét 1587-ben adta ki Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem. Azt Duskás István főbíró tizenegy évvel később 38 pontból álló szabályzatra egészítette ki. A céh utóbb többek között Rudolf császárral (1599, Prága), II. Mátyás királlyal (1609, Pozsony) és I. Rákóczi Györggyel (1648, Kassa) is megerősítette a jogait.

1676-ban Balyik András főbíró új cikkelyekkel bővített szabályzatot adott a céhnek. Ebből tudjuk, hogy a társaság ügyeit az évenként választott két céhmester intézte. A többi mester az ő hozzájárulásukkal vehetett maga mellé inast. Az inas két esztendeig tanulta a mesterség minden csinját-bínját, eközben kosztot és minden évben hat forintot, hozzá meg „kisniczér posztóból” varrt dolmányt, mentét és nadrágot kapott a gazdájától. A mesterlegény tizenkét forintot s a felsorolt ruhaneműkön kívül „egy szűr csuhát, valamint két inget és gatyát” kapott, főzésenként pedig még 35-35 dénárt (igaz, annak fejében tartozott a főzéshez szükséges fát felvágni!).

Ha a legény a cég tagja kívánt lenni, „mesterséget akart váltani”, bemutatták a főbírónak. Utána – ha a céh ládájába befizette az ilyenkor szokásos „tíz magyar forintot” –, remeket készített. A mesterek kimérték neki „két mázsa faggyat, nyolc egész negyed debreceni széksót és két negyed meszet és azokból főzzön szappant, kiből a mesterek ítélik meg ha elégséges a mesterségre vagy nem, ha nem elégséges haladgyon (vagyis: tanuljon tovább)” – olvassuk a céhszabályzatban. Ha a remekét elfogadták, az ifjú

mester az „öregeknek” egy-egy ötujjas kesztyűt, a főbírónak meg egy font szappant adott ajándékba.

A látszólag egyszerű szappanfőzésnek voltak olyan titkai, amelyeket a céhszabályzat nem rögzített. Ezeket csak a mesterétől leshette el az inas. De meg kellett hogy tanulja őket, hiszen éppen ezek ismeretétől lett különlegesen jó a debreceniek terméke. Sem azt nem említi a céhszabályzat, hogy hányszor, sem azt, hogy mennyi ideig és milyen tűzön főzték az alapanyagot. Hallgat arról is, hogy mikor tették bele a sót. A szappan jó minőségében persze a felhasznált nyersanyagok, a faggyú és a sziksó tisztaságának is szerepe volt. A Hortobágyon szedett természetes sziksó alkalmasabb volt szappanfőzéshez, mint később a mesterséges szóda. Az sem volt megoldhatatlan gond, hogy csak tiszta faggyút használjanak a mesterek, hiszen a város a marhakereskedelméről és marhatartásáról is méltán volt messze földön híres. A debreceni mesterek már a céh megalakulásától kezdve gyártottak növényi olajokkal – levendulával, rózsajolajjal – illatosított pipereszappant is!

A „hitván áru” büntetése

Meghatározott szabályok írták elő a nyersanyag megvásárlásának rendjét: senki más nem vehette meg a mészárosoktól a faggyút, csak a szappanfőzők és a gyertyamártók – de egyetlen mester sem vásárolhatta föl a teljes mennyiséget, azon osztoznia kellett mestertársaival. A környékről a vásárra hozott faggyúból is csak a saját használatára vehetett bárki, egyik mester sem „komplárkodhatott”, vagyis nem kereskedhetett a megvásárolt faggyúval. Megtiltották a faggyúnak a városból való kivitelét is.

A sziksót a céhmesterek osztották szét a szappanfőzők között. Ha valamelyik mester vidékre ment sziksóért, csak hús vékányit vehetett. És azzal sem kereskedhetett! Aki nem tartotta be a rendelkezéseket, három forint büntetést fizetett.

A „hitván szappan” árusítóját meg két forintra büntették, s kötelezték arra, hogy újrafőzze a rossz árut. A szappan minőségét és súlyát a céhmesterek ellenőrizték. A vásárokon és a piacon tilos volt egymás elől elcsalogatni a vevőt. A „szappanos szekér mellett egy széken” engedték az árusítást, s a mestereken kívül „egy asszony ember is árulhatott”. A vásárhelyre a mesterek sorsot vetettek egymás között.

A szappanfőzők olyan gyakran járták más vidékek vásárait, hogy nemegyszer nem jutott elég áru Debrecennek (pedig ott is nagy szükség volt rá, hiszen nemcsak mosásra, mosásra, hanem a textiliparnak is kellett). Emiatt a céhszabályzat elrendelte: a mesterek sorsolják ki, hogy mikor ki maradjon itthon „a város szükségére való szappan árulására”. Csak a többiek mehettek más városi sokadalmakra. Oda minden mester ugyanannyi szappant vihetett és azt is előírták, hogy mindenki ugyanannyit főzzön!

Töröknek is, angolnak is

Eljutott a debreceni szappan Erdélybe, a Felvidékre, a török megszállta területekre, sőt külföldre is. A városi tanács gyakran küldött ajándékot a budai meg az egri pasá-

nak s a szolnoki meg a váradi bégnek – a küldeményből sohasem hiányzott a szappan. A XVIII. században pedig szekérszámra küldték a becses terméket szultáni adóként Konstantinápolyba.

De másképpen is „utazott” a híres portéka: Debrecenben tanulták meg a mesteriséget a kecskeméti és a nagykállói szappanosok is – ráadásul ők a debreceni anyacéh szabályzatát is kölcsönkérték, hogy aszerint hozhassák létre saját szervezetüket.

A debreceniek a XVIII. században is féltve őrizték a hírnevüket. Árujukról ezt írta a naplójába Robert Townson, az 1793-ban arra vetődött angol utazó: „A szappan hófehér és szivacszerű, az előállított mennyiségre nézve elég legyen annyit említenem, hogy Debrecenben hetven szappanfűző van.”

A XIX. században a nagyobb üzemek térhódítása miatt lassan-lassan halódni kezdett a hajdan híres ipar. A század végén már csak egy tucatnyi mesternek volt műhelye. 1930 után kilencre fogyatkozott a szappanosok száma, de ők sem sokáig versenyezhetek az Első Debreceni Gőz-Szappangyárral. A felszabadulás után hamarosan a legutolsó mesterek is felhagytak az iparral.

A hajdan oly fényes napokat megélt mesterségre ma már csak a levéltárakban és a múzeumokban őrzött iratok meg néhány régi munkaeszköz emlékeztet.

RAKOVSZKY ZSUZSÁNNA, AZ ELSŐ MAGYAR TEXTILKONZERVÁTOR

Napjainkban egyre jobban előtérbe került az egyházi épületek és műtárgyak védelmének és gondozásának kérdése, amelyet legtöbb református gyülekezet és lelkipásztor az állami törvények és előírások szerint igyekszik megoldani. Annak bizonyítására, hogy ez a műemlék és műtárgymentő feladat nem új keletű a magyarországi református egyházban, ismertetjük egy úrasztali terítő készítésének történetével kapcsolatban Rakovszky Zsuzsánna tevékenységét, aki ebben a nemes igyekezetében mindenképpen úttörőnek nevezhető.

Rakovszky Zsuzsánna, Rakovszky Dániel (1761-1843) debreceni főbíró, kollégiumi gondnok leánya volt. Mint a nagytemplomi egyházközség buzgó nőtagja, 1824-ben elhatározta, hogy terítőt készít az úr asztalára. A munkamenet különböző fázisai pontosan rekonstruálhatók abból a tíz lap terjedelmű füzetkéből, amelyet Rakovszky Zsuzsánna 1827-ben kinyomtatott „Buzgó fohászokodások és hálaadó könyörgések” címmel. A szöveg a cím alatt így folytatódik: melyeket mind akkor, midőn ezen ládatkába helyeztetett, és általa a Debreczeni Helv. Vallást tartó szent alkalmatosságokonn, a hívek számára terítettni szokott úri szent asztalnak díszítésére, különösen pedig a kenyér beterítésére, szent vallása eránt vonzó tiszta indulatból, tulajdon kezeivel és költségénn, szinte negyedfél esztendőök alatt, el nem tsüggedő szorgalmatos munkássággal készített keszkenőnek, - mind akkor, midőn ahoz 1824-benn Januárius 26-dkiánn hozzá kézdené, mind az alatt, míg azt munkálta, mind végre akkor, midőn azt jó Istene segedelmével elkészítvénn, az 1827-dik esztendőbenn a Pünköst innepe előtt való vasárnap reggelén a maga elszánt helyére, a szent kenyérre, belső elragadtatással és szívbeli örömmel, saját kezeivel fel is terítette, - az örökkévalóhoz hozzá ezen kegyes feltételbe megmutatott kegyelméért, a szent segedelemért, szíve tellyességéből felbotsátott hajadon leány Ns. Rakovszky Susánna.”

A füzetből kitűnik, hogy 1826. szeptember 15-én „délutánni 5 órakor” fejezte be Rakovszky Zsuzsánna a terítő négy oldalának hímzését. Erre az alkalomra külön idmádságot írt, amelyben hálát ad Istennek az eddigi segítségért, majd így folytatja: „tartsd meg az én szemeimnek világát, ruházd fel az én kezeimet erővel, az én ujjaimat gyorsasággal, serénységgel, hogy elvégezhessem, mert a Te nevedben kezdettem el. Adjad, hogy a Te nevedben is végezhessem el.”

Miután a terítő négy oldalának színes hímzésével elkészült, a középrész kidolgozásához kezdett. Ovális mezőben kihímezte családjá címerét, amely páncélos, kardot tartó férfit ábrázol, lábánál vörös rák figurájával. Köriratban a készítő, illetve a saját nevét és az évszámot – 1827 – helyezte el. A címeres és feliratos rész hímzését 1827.

április 20-án délután 4 órakor fejezte be. A hímzett és a vörös bársonyból álló részek összevarrásának munkájával május 26-án 1/2 12 órára lett készen. Így jut el a Nagytemplomba.

Ezután „mindjárt elmentem főtisztelendő superintendens Budai Ésaías úrhoz, bejelenti és kikérni, hogy magam terítthessem fel legelőbb. Nem tsak, hogy megengette a főtisztelendő úr, hanem megígérte, hogy kedves feleségét a főtisztelendő asszonyoságot, holnap reggel 6 órakor a maga kotsiján értem küldi. Én ezen ajándékot alázatossággal elfogadtam. Úgy is volt, mert 1827-dikbenn május 27-dikkénn, azaz Pünköst előtt való vasárnap, midőn az Ūrnak szent asztala a hívek számára felterítették, értem jött a maga kotsiján főtisztelendő Budai Ésaíasné asszonyoság, reggeli 6 órakor: felülvén, a láda előnbe tétetett, bévittük az Ūrnak szent hajékába, a debreczeni ref. sz. ekklesiának nagyobbik anyaszentegyházába, az új Nagytemplomba. Főtisztelendő superintendens Budai Ésaíasné, és nagytiszteletű fő esperest Földvári Józsefni asszonyoságok, ugyan azon szent ekklesiának egyik lelkipásztora, tiszteletes Marton József úr előtt, és két egyházfi, úgymint Nagy István és Szer István urak jelenlétébenn, Istenem segedelmével felterítettem; magam pedig így buzdítottam az ottan levő felebarátaimat: Jertek Atyámfiai! adjunk hálát az Ūrnak”. Az imádságban Rakovszki Zsuzsánna megköszöni Isten kegyelmét: „Te tartotad meg az én tagjaimat egészségbe, Te világosítottad és vidámitottad az én elmémet; Te adtál erőt az én kezeimnek, gyorsaságot és serénységet az én ujjaimnak; Te tartotad meg szemeim világát”.

Rakovszky Zsuzsánna a kis füzet példányait szétküldte rokonainak, ismerőseinek, barátnőinek. Sárospatakra 1827. október 8-án Szentes Józsefnek, a második pataki nyomda megalapítójának is küldött egy példányt az imádságos könyvből a szerző. A füzethez csatolt levélből kitűnik, hogy Rakovszky Zsuzsánna az imádságokat titokban írta: „még édes Uram Atyám se,, se édes Asszony Anyám se tudta, mikor készítettem”. Örömmel jelzi a levélben a terítőről, hogy „már háromszor az Isteni tisztelet véghez ment alatta”.

A terítő készítésének és a hozzáfűzött imádságnak visszhangjaként előbb Bessenyei Anna, a Rakovszky család egyik rokona köszöntötte, mégpedig versben az adományozót. Rakovszky Zsuzsánna a verset kinyomatta, „Bessenyei Anna kis-asszony, kedves nénikémnek tőlem tisztelettel fogadtatott versei” címmel. Néhány sort idézünk a rövid költeményből:

„Kedves Susim!

Hallom, hogy egy igen szép keszkenőt varrtál

Azzal egy szent óltárt magad bétakartál;

Negyvenkét hónapig mindég készítetted

A Jézus asztalát úgy ékesítetted.

Áldom a Jehovát, ki téged teremtett,

Nagy és szép dolgokra alkalmatossá tett;

Ne légyen mostoha az esztendők száza
 Erántad, s életedet bővséggel ruházza,
 Ezt kívánom néked, ki vólt s lész barátod
 Éljl békességgel miglen szembe látod!
 Bessenyei Anna, ki néked ezt írja,
 Ki majd jövendőbenn véled együtt bírja,
 A megmérhetetlen s böl dog Mennysországot,
 Melyhez nem talál sz itt hasonló jószágot”

Zámbori Ferenc szintén versben köszöntötte Rakovszky Zsuzsannát. A 30 sorból álló költemény címe: „Tekintetes Rakovszky Susánna kis-asszonynak, az Úr asztalához mostanába készített jeles keszkenőjének örvendező és háládatos megköszönő versei az alól írtnak”.

.....
 Én egy Istenes kis-asszony betses remek munkáját
 Éneklem, a ki szereti az Úr ekklesiáját,
 És szent vallásához való buzgó indulatjából,
 Melyet vett a Szent Léleknek belső indításából,
 A Debreczeni Anya Szent Ekklesia számára
 Egy oly keszkenőt készített az Úrnak asztalára,
 A mely veres bársonyból van, fehér ezüst rojtokkal,
 És több hozzája illendő szép tulajdonságokkal.
 Három esztendők töltek el, míg e munkában fáradozt
 A nemes lelkű kis-asszony, kit nekünk az Ég adott”.

Rakovszky Zsuzsánna nemcsak a terítő készítésének történetét írta le a fentiekben említett imádságoskönyvben, hanem ami számunkra lényeges és fontos, ami a tanulmányunk lényegét adja: külön kis füzetkében kinyomtatta „Az úri szenti asztalhoz való keszkenőnek vele való bánása, és eltartása módja” című röpiratát.

Meg kell jegyeznünk, hogy Rakovszky Zsuzsannának az a munkája is érdekes, melyben a terítő készítésének történetét írja le. A legtöbb úrasztali terítőről csak annyit tudunk, ami esetleg rá van hímezve. Ezek a feliratok azonban csak az adományozó nevét, az évszámot, az egyházközség nevét tüntetik fel. Egy érdekes terítő található a sárospataki Református Múzeumban, melyet a tiszalúci egyházközség részére Böszörményi Sára 1731-ben hímezett, a rajta levő felirat szerint 12 éves korában! Erről a palyolat terítőről legalább azt tudjuk, hogy a készítője már gyermekkorában megkezdte ezt a szép és szent szolgálatot.

Rakovszky Zsuzsánna terítőjéről már a „Buzgó fohászkodások”-ból kitűnt, hogy ehhez külön ládát készíttetett. Az úrasztali terítő eltartásának módjáról írt füzetkékben Rakovszky Zsuzsánna aprólékos gonddal még azt is meghatározza, hogy a ládát a lelkeszi hivatalból hogyan kell kihozni: „Midőn a nagytiszteletű fő esperest úr házából

a láda kihozatik, az ajtó egészenn kinyitódjék, hogy a láda szélességében hozódjon ki, hogy a láda fel ne forduljon, vagy oldalt ne düljön: mert külbenn kár leszz a keszkenőbenn. Midőn az Úrnak házába bévivődik, s kivevődik, azon tsont nyelű bársony kefével, a veres bársonya kefélődjön meg, de tsak a bársonya; az ezüsthöz, a mire varrva van és a stikkeléshez, vagy kivarráshoz, nem kell nyúlni. Midőn a keszkenő már így kitisztítatik, s felterítettik, a lepedő vevődjön ki, a láda posztó bélése, a posztó kefével kefélődjön ki, hogy a moly belé ne kapjon; és ez soha el ne maradjon, mert ha az egyik vagy a másik elmarad, nagy kár leszz a keszkenőben. A lepedőt is meg kell kefélni, s a ládába tenni helyére”.

Ami a terítőnek a ládából való kivételét illeti, Rakovszky Zsuzsánna előírja, hogy a terítőre varrt „pántlika füleknél” fogva kell kiemelni. Visszahelyezésnél ügyelni kell arra, hogy a címeres rész a láda aljára kerüljön. Erre kell kétfelől visszahajtva elhelyezni a terítő széleit. Tekintettel arra, hogy a terítő négy oldalát kb. tíz centiméteres, sűrű, ezüstszálból kötött bojt díszíti, Rakovszky Zsuzsánna a rojtok összefogására „léniákat”, vékony faléceket készíttetett. A két-két végén összekapcsolt lécek megakadályozzák, hogy a rojtok szétzilálódjanak, vagy egymást rongálják. A négy leakasztható bojtot patyolatkendőbe kellett csavarni, majd elhelyezni külön e célra készült selyemzacskóba. Az egész terítő vékony batiszttal fedve helyezkedett el a posztóval bélelt ládában.

Bár Rakovszky Zsuzsánna egy speciális, közelebről egy általa készített terítő esetében írta le és nyomtatta ki a textíliák konzerválására vonatkozó tanácsait, de éppen az aprónyomtatványok jellegéből következik, hogy ez sok gyülekezetbe eljuthatott és a benne foglalt előírások mindenképpen ösztönző hatással voltak az úrasztali terítőket, takarókat őrző református egyházközségekre.

Ilyen értelemben tehát Rakovszky Zsuzsánna méltán tekinthető az első magyar textilkonzervátornak! Munkájának érdeme, hogy példát mutatott az úrasztali terítők tárolására nézve. Nyilván sok terítőt láthatott összegyűrt, többszörösen összehajtogatott formában az ekléziák ládáiban. Különösen figyelemre méltó az az igyekezete, amellyel a moly kártevéseit igyekszik megakadályozni. A terítők állagának védelmét szolgálta a védőhuzat alkalmazása. Nem valószínű, hogy Rakovszky Zsuzsánna előtt bárki is külön batiszt anyaggal fedte volna le a ládába elhelyezett bársony terítőket. Ma selyempapírt használnak erre a célra a múzeumok, és jó lenne, ha a lelkipásztorok hasonló módon, lehetőleg kiterített, vagy csak kevésbé összehajtogatott formában, a terítők közé selyempapírt helyezve tárolnák az úrasztali terítőket.

Rakovszky Zsuzsánna 115 x 120 cm nagyságú „keszkenője” a debreceni Református Kollégium egyházművészeti múzeumának kiállításán látható, mint a nagytemplomi egyházközség becses és szíves letétje. A teljesen ép, eredeti színében pompázó, ízléses és mesteri munkával hímzett bársony terítő csak azért maradt meg ilyen állapotban, mert 1827-től kezdve a Nagytemplom lelkipásztorai, jelenleg a kollégiumi múzeum mindig betartották és betartják Rakovszky Zsuzsánnak műtárgyat mentő kezelési utasításait.

RAKOVSZKY DÁNIEL, AZ ÉLETMENTŐ DEBRECENI FŐBÍRÓ

Már írtam a szóban levő debreceni főbíró leányáról, Rakovszky Zsuzsannáról, aki 1827-ben saját hízmészű úrasztali terítőt adományozott a debreceni Nagytemplomnak, sőt még arról is, hogy ő tekinthető az első magyar textilkonzervátornak.¹ Most magáról a főbíróról szeretnék írni, abból az alkalomból, hogy 1832. január 1-jén Ferenc császár „polgári nagy arany érdem-pénnel”-zel tüntette ki Rakovszky Dánielt. Ha tudjuk, hogy a Habsburgok ritkán méltattak Debrecenben valakit arra, hogy „érdempénzekkel” jutalmazták, méltán vetődhet fel a kérdés: miért kapta a főbíró ezt a magas kitüntetést? A közleményünk címéből ez ugyan kiderül, de megismételjük: többszöri életmentésért.

1848-ban még vígan örölt Debrecen város egyik vízimalma a Hortobágy folyón. Túlzás lenne azt állítani, hogy a Hortobágy valami rakoncátlan, sebes, netán hajózható folyó lett volna bármikor is: állatok itatására, halászatra, kenderáztatásra használták, és amint mondtuk: malmot hajtott, amit a tanács 1743-ban építtetett két köre. A szelíd folyócska azonban 1830 tavaszán egy szokatlanul nagy felhőszakadás következtében fékezhetetlen áradattá nőtt, átszakította a malom gátját, körülvette a malmot, amelyből a hirtelen jött árvíz miatt tizenegy ember már nem menekülhetett ki.

A katasztrófa híre azonnal eljutott Debrecenbe és a főbíró, Rakovszky Dániel rövid idő múlva megjelent a vész színhelyén és késedelem nélkül hozzálátott a mentéshez. A 68 éves, ráadásul beteg főbíró egyedül csónakba ugrott, és mert tudott úszni és evezni, elindult a háborgó hullámokon a malom felé. Attól félt ugyanis, hogy a malom nem bírja sokáig az óriási víztömeget és menthetetlenül összeomlik, maga alá temetve a tizenegy embert, akik közül senki nem mert úszással a partra menekülni és el voltak készülve arra, hogy mindnyájan a vízbe fulladnak, vagy a malom nyomja őket halálra.

Rakovszky csónakja felborult. Ő azonban a csónakot, úszva a malomhoz vonszolta és kimentette a tizenegy embert, átszállítva őket a Hortobágy partjára. Már eddig is őszinte szeretet és tisztelet vette körül a főbíró, de ez a hősiesség még nagyobb megbecsülést váltott ki a város népéből iránta. A tanács jegyzőkönyvben örökítette meg Rakovszky Dániel önfeláldozó és bátor cselekedetét, ugyanakkor – a főbíró tiltakozása ellenére – kérelmet intézett a Helytartótanácshoz a főbíró kitüntetése végett.

¹ Rakovszky Zsuzsanna, az első magyar textilkonzervátor = Református Egyház, XXV. évf. 1973. 8. szám, 174-175. o.; lásd a jelen kötetben is.

Isten malmai lassan örölnek, a helytartótanácsi bürokrácia még lassabban működött, tehát csak másfél év múlva, 1831. október 18-án érkezett meg a Helytartótanács leirata Debrecen város tanácsához, amely közölte, hogy Ferenc császár és király Rakovszky Dánielt életmentő cselekedetéért „arany lántzon függő polgári nagy arany érdem-pénz”-zel tüntette ki. A császár Lányi Imre Ung megye főispánját, mint királyi biztost kérte fel, hogy nevében a kitüntetést Rakovszky Dánielnek átadja. A városi tanács úgy döntött, hogy az átadási ünnepséget 1832. január 1-jén tartja meg a városháza dísztermében.

Az ünnepségen három szónoklat hangzott el és természetesen az első beszédet Lányi Imre mondotta. A nyomtatásban is megjelent szónoklat ékes, főleg azonban rendkívül cikornyás és hosszadalmasan magasztalja elsősorban a királyt, majd méltatja Rakovszky Dániel érdemeit. Lányi a többek között ezeket mondotta: „Így midőn ezen tisztelt érdemes hazánkfiát a királyi jutalommal ékesítve szemléljük, elfogódva azon édes boldogító érzelmek által, melyeket szó soha ki nem fejezhet, kinek nem emelkedik fel szíve az élet Urához? azzal a buzgó fohászzkodással, hogy tartsa meg minékünk, tartsa meg változhatatlan boldogságban azt, a ki ezen jutalmat adta; azt, kinek minden léte tsupa jószág, kegyelem, és igazság – a mi imádott Ferentzünket” Erről a „tsupa jószág Ferentzről” csak annyit írunk: esküdt ellensége volt a haladásnak, vérbe fojtotta a haladó magyar jakobinus mozgalmat, 1795-ben kivégeztette Martinovics Ignácot és társait. Szabotálta az országgyűlés összehívását, minden eszközzel küzdött a nemesi reformtörekvések ellen. Lányi beszédéből megtudjuk, hogy Rakovszky Dániel 1787-ben került Debrecen város tisztviselői karába, ekkor nevezték ki jegyzőnek. 1790-ben városi levéltáros, 1791-ben városi ügyvéd, 1807-ben szenátor, 1808-ban Debrecen országgyűlési képviselője lett. 1828-ban választották meg főbírónak. A város nevében Nagy Sándor főjegyző üdvözölte a kitüntetett főbírórt. Ezután – ahogy mondani szokták – Rakovszky Dániel emelkedett szólásra. Nem lennének igazságosak, ha letagadnánk, hogy a főbíró a beszédében elfelejtette volna megköszönni a királynak a magas kitüntetést. Ezt a kellő mértékben megtette. Szavaival azonban mindenekfelett Istennek adott hálát és dicsőséget, hogy őt, mint eszközt, felhasználta embertársai megmentésére. Ennek illusztrálására idézünk néhány mondatot a beszédéből: „Óh elfogyhatatlan jószágú és megfoghatatlan bölcsességű Mindenható! A Te Atyai gondviselésednek utai, óh mely igen, igen tsudálatosak! mert Te a Te nagy hatalmasságodat, a kitsinyekben, a gyengékbe, és erőtlenekbe szoktad megmutatni: azért légy most is segítségül az én emberi gyengeségemnek, hogy ez alkalmatossággal is, ki rebegvén a Te bennem és általam végbevitt munkáidat, azért Tenéked ditsőséget adjak. Igen is. Ditsőséget adjak! Az az, a magam tulajdon tapasztalásimból származott meggyőződésemből vallást tegyek arról, hogy Te a gyengét, az erőtlent felveszed, a veszedelmek közé béviszed, de ott is megtartod, ott tanítod, ott készíted, és a többszöri gyakorlás által megerősíted arra, hogy idővel, a még távollevő veszedelmekben a Te szabadításodnak alkalmas eszköze légyen, és noha ezekbe, a vezérlés, a munka, és a végbevívő erő, mind a Te

jóságos hatalmasságod, még is az általad felvett gyenge és erőtlen eszköz is, a Te Atyai jóvoltodból, mind Lélek, mind világ szerint megáldod. Dicsőséget adjak Szent Nevednek, azaz: megesmérjem nyilván, és bizonyosságot tégyek arról, hogy a Te Atyai jóságod még a veszedelmekbe is, az áldás és szabadulás magvait elülteti, azért, hogy ezen várost, ennek előljáróit, polgárjait, és lakosait, mind azokkal együtt, kik ezen királyi kegyelem tisztesség tételére ide gyülekeztek, hozzá tartozókkal együtt, és mind a hazát, királyt, a főispánt a Te kezed áldásaival szüntelen vedd körülül.”

Úgy véljük, az ünnepségen résztvevő Budai Ézsaiás debreceni püspök sem imádkozhatott volna szebben, mint a debreceni főbíró, noha ő nem prédikációt, hanem köszönő szavakat mondott.

Rakovszky Dániel beszédében utal arra is, hogy Isten már több alkalommal felhasználta őt, hogy embertársain segítsen: „ifjúságomban a Te Atyai gondviselésednek alkalmas eszköze lehettem” – mondja a főbíró, hiszen a hortobágyi katasztrófából kimentett tizenegy emberen kívül már korábban két embert mentett ki az árvízből. Ugyancsak ő húzta ki testvérét jeges Dunából, aki „felső ruhámba lett tsimpalkodása alkalmatosságával, elmémnek jelenvalóságát, lelkemnek bátorságát nem tsak megtartottad Jó Atyám, hanem arra is, hogy őtet, a jégen hasmánt elterülve, és lábbal a part felé tsuszva, az általa megragadott, és általam felszélínél tartott köpönyegnél fogva, életbe a partra kihúzni megsegítettél, és ekkor is beszélhetetlen édes örömmel megajándékoztál ... mindeneknek Jótevő Attya!” A főbíró Isten iránti hálával emlékezik nagyapjáról, aki úszni, evezni és az életmentés gyakorlatára megtanította.

154 Rakovszky Dániel nagy méretű, olajfestésű arcképe a Debreceni Református Kollégium Múzeumában van. A főbíró nyakában ott függ a „nagy arany érdempénz” vastag arany láncon. A főbíró bölcs, tekintélyt sugárzó arca mégis valahogy azt fejezi ki: az „érdem és ditsőség” nem az övé, hanem a gondviselő mennyei Atyáé.

A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSÉNEK HELYE

Reformátusok Hajdú-Bihar megyében

Megjelent: *Csokonai Kalendárium*, Debrecen, 1993, 201-205. o.

A hajdúvárosok úrasztali felszerelései a XVIII. századi összeírások tükrében

Megjelent: *Vallási Néprajz* 3. Budapest, 1987, 244-251. o.

„Népművelés” a Hortobágyon a XVIII. században

Megjelent: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1989-1990. A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXVIII.* Debrecen, 1992, 393-408. o.

Közös egyetem terve a „nem egyesült görögök”-kel

Megjelent: *Egyháztörténet*, IV. évf. 1958. 2-3. szám, 283-290. o.

Az 1831-es kolerajárvány Debrecenben

Megjelent: I. rész: *Hajdú-Bihari Napló*, XXXIX. évf. 1982. 38. szám 5. o., II. rész: 44. szám 5. o. (Némileg eltérő, főleg korabeli dokumentum-idézetekkel bővített változatban megjelent: *Cholera Asiatica. Az 1831-es kolerajárvány Debrecenben*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest – Alföldi Nyomda, Debrecen, 1981. 48. p., minikönyv)

A debreceni Református Kollégium egészségügye a 18-19. században

Megjelent: *Debreceni Szemle*, V. évf. 1997. 3-4. szám, 460-474. o.

Dr. Kempf József, a világhíró debreceni orvos (1818-1900)

Megjelent: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1987. A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXVI.* Debrecen, 1988, 315-327. o.

A debreceni céhek és a reformáció

Megjelent: *Theologiai Szemle*, XXIII. évf. 1980. 4. szám, 235-238. o.

Debreceni céhek lakomái a 14-17. században

Megjelent: *Múzeumi Kurír*, 32. szám, Debrecen, 1980. 61-63. o.

Debreceni inasok élete a XVI-XVII. században

Megjelent: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1980. A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXI.* Debrecen, 1982, 117-128. o.

A debreceni szabó céh a segítő szeretet szolgálatában. Adatok a diakónia történetéhez a XVII-XVIII. századból

Megjelent: *Theologiai Szemle*, XIX. évf. 1976. 7-8. szám, 229-231. o.

A debreceni sebgyógyító céh története

Megjelent: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1981. A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXII.* Debrecen, 1983, 131-148. o.

A debreceni kalapos céh serlege 1826-ból

Megjelent: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1980. A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXI.* Debrecen, 1982, 345-352. o.

Adatok a debreceni nyomdászat történetéhez

A debreceni nyomda kiváltságlevele. Megjelent: *Műzsák Múzeumi Magazin, XVII.* évf. 1986. 2. szám, 3-4. o.

Nyomdánk leltára 1837-ben. Megjelent: *Nyomdász, XXI.* évf. 1984. 6. szám, 6. o.

Nyomdánk leltára 1848-ban. Megjelent: *Nyomdász, XXV.* évf. 1988. 3. szám, 5. o.

Az „Álladalmi Nyomda” működése a Kollégiumban. Megjelent: *Debrecen, II.* évf. 1987. 10. szám, 10. o.

A városi nyomda művezetői állásának betöltése 1859-ben. Megjelent: *Nyomdász, XXV.* évf. 1988. 1. szám, 7. o.

Nyomtatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában

Megjelent: *Magyar Könyvszemle, XCVIII.* évf. 1982. 1. szám, 69-72. o.

Debrecen és az üveg

Megjelent: I. rész: *Üvegipar, 1989.* 1. szám, 4. o., II. rész: *Üvegipar, 1989.* 2. szám, 4. o.

157

Adatok a debreceni ónművesség történetéhez

Megjelent: *Múzeumi Kurír, 39.* szám, Debrecen, 1982. 40-42. o.

Habán késcsinálók Debrecenben

Megjelent: *Múzeumi Kurír, 26.* szám, Debrecen, 1978. 10-12. o.

Szappanfőzők Debrecenben

Megjelent: *Élet és Tudomány, XXXVII.* évf. 1982. 38. szám, 1189-1191. o.

Rakovszky Zsuzsánna, az első magyar textilkonzervátor

Megjelent: *Református Egyház, XXV.* évf. 1973. 8. szám, 174-175. o.

Az életmentő debreceni főbíró

Megjelent: *Confessio, VI.* évf. 1982. 3. szám, 122-124. o.

(A tanulmányok címeit az eredetileg megjelent formában adtuk meg, a jelen kötetben a közlés során az évszázadok jelölését római számokkal egységesítettük.)

DANKÓ IMRE

TAKÁCS BÉLA ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

1997 decemberében szinte észrevétlenül temettük el Takács Bélát, a Tiszáninneni Református Egyházkerület sárospataki Tudományos Gyűjteményei Múzeumának, majd a Debreceni Református Kollégium Múzeumának igazgatóját. A jó nevű ipar-, iparművészet-, művészettörténész, művelődéstörténész, etnográfus; a népszokások, a népművészet, a szakrális néprajz jeles személyisége, teológiai doktor (1980), a történelemtudomány (néprajz) kandidátusa (1989), az MTA köztestületi tagja volt. Református lelkészként a tolcsvai, majd a Debrecen - Mester utcai gyülekezetnél szolgált hosszabb ideig. Tudományos és múzeumszervezői munkásságát a kulturális kormányzat 1992-ben Móra Ferenc-díjjal, 1997-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjével ismerte el. 2005-ben posztumusz Debrecen Kultúrájáért Díjjal tüntették ki.

Takács Béla önmagában visszahúzódó, maga-magát szigorú, következetes és folyamatos munkára fogó, rendkívül szerény, ám hihetetlenül szívós, magában őrlődő ember volt. Ez az egyfajta, majdnem aszketikus életmód nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sok időt fordíthasson kutatásra-gyűjtésre, hogy igen termékeny lehessen. Minthogy az volt a munkamódszere, hogy monografikusan feldolgozandó témáihoz éveken át gyűjtötte az anyagot, megpróbálta a kérdést a lehető legtöbb oldalról megismerni; az apró rész-eredményeket pedig, olykor-olykor csak egy fontosabb adatot is, igyekezett rövid cikké, adatközlésszerű tanulmányocskává formálni és megjelentetni. Elmondhatjuk, hogy a hatvanas évek elejétől a kilencvenes évek derekáig lapjaink, folyóirataink (*Borsodi Szemle, Élet és Tudomány, Múzeumi Kurír, Ethnographia, Néprajzi Értesítő, Magyar Könyvszemle, Nyomdász, Teológiai Szemle, Confessio, a miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Reformátusok Lapja, a miskolci Herman Ottó, az egri Dobó István, a debreceni Déry Múzeum évkönyvei* stb.) tele voltak kisebb-nagyobb írásaival. Ezekből nem egy esetben, például a *Reformátusok Lapja* hasábjain megjelentekből, sorozatokat is képzett (Érdekeségek egyházi életünk múltjából, Református szimbólumok, Az evangélisták szimbólumai, Különleges úrasztali edények, Híres épületek a Bibliában, Mesterségek a Bibliában, Foglalkozások a Bibliában stb.). Talán e sorozatcímek is igazolják, hogy Takács Béla bármily profán témával foglalkozott is – ahogy Komlós Attila fogalmazta meg, egy vele folytatott interjú során – mindig „az istenes művészet őrzője” volt.

Takács Béla minden tekintetben Sárospatak, közelebről Újszász Kálmán neveltje, a „cédrusfa árnyékában felnőtt” egyik legkiválóbb tanítványa volt. A megtépett, sok vihart kiállt, de megmaradt, Csontváry által oly beszédesen élénk állított libanoni cédrushoz hasonlította professzorát az Újszász Kálmán emlékkönyvben közreadott vallomásos köszön-

tőjében. Az 1930-ban Sárospatakon született és Kispatakon élt parasztyerek éles eszével, nagyfokú érdeklődésével, számos készségével már az elemi iskolában felhívta magára a pataki „tehetségmentők”, főleg a későbbi püspök, Darányi Lajos figyelmét. Továbbtanulásról gondoskodtak, 1941-ben a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumába iratkozott be, 1949-ben érettségizett és mi sem volt számára természetesebb, minthogy tanulmányait a Sárospataki Kollégium („A Főiskola”) Teológiai Akadémiáján folytassa. Tanulmányait azonban nem fejezhette be Patakon, mert ott 1951-ben megszűnt a Teológia, s a hallgatók tanulmányaikat a Debreceni Kollégium Teológiai Akadémiáján folytathatták tovább. Így végzett Takács Béla is Debrecenben, 1954-ben. Ezt követően három évig segédlelkész volt a debreceni kollégiumi Nagykönyvtárban, majd rövid ideig Hajdúböszörményben. Bárhová sodorta is a sorsa, sőt, bármennyire megkedvelte például Debrecent, és azonosult is vele, sohasem tudott, de nem is akart Pataktól elszakadni. Élete végéig megmaradt életének vezérlő személyiségei, a nagy pataki tudós tanárok és nevelők, valamint a nagynevű, nála alig néhány évvel idősebb tanítványaik tevékeny, alkotó búvkörében. Mindenek előtt Újszászy Kálmán, Nagy Barna, Szabó Zoltán, Szabó Lajos, Koncz Sándor, Tárczy Árpád, Bálint József, Jakob Károly, Urbán Barnabás, Hegyi József, Palumbo Gyula, Bertha Zoltán, Maller Sándor, Harsányi István, Bakos József, illetve Czegle Imre, Nagy Dezső és Román János alakja tűnik föl előttünk Takács Béla elindulása idején. Felkészülésében, útrairításában nagy szerep jutott a sárospataki Rákóczi Múzeum muzeológusainak és „külső munkatársainak” is, akik közül nem egy országos nevű tudós, kimagasló szervező egyéniség is volt. Ilyen vonatkozásban Bakó Ferencre, Dankó Imrére, de főleg Balassa Ivánra kell gondolnunk, mint ahogy a „külső munkatársak” esetében Benda Kálmánra, Makkai Lászlóra, Détszy Mihályra, Katona Imrére (kerámiakutató), Tasnádiné Marik Klárára kell figyelnünk.

Amikor Újszászy Kálmánnak sikerült a Sárospataki Kollégium Nagykönyvtárából, a Kollégiumi és Egyházkerületi Levéltárból, az 1940-es évek elején kezdeményezett, a híres-neves Faluszeminárium anyagára épült egyháztörténeti, egyházsociológiai, művészeti, néprajzi és műemlékvédelmi Adattárból, és a Főiskola különböző, de főleg iskolatörténeti, református egyházművészeti anyagokból álló Kollégiumi Gyűjteményéből (múzeumából) kialakítani a Sárospataki Tudományos Gyűjteményeket Czegle Imre könyvtárossal, Román János levéltárossal, azonnal visszahívta Takács Bélát, aki 1958-tól múzeumigazgatóként (1966-tól párhuzamosan tolcsvai lelkipástorként is) intézte a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Múzeumának ügyeit. Takács Béla hihetetlenül rövid idő alatt, s azt talán mondani sem kell, hogy milyen nehéz és mennyire szerény körülmények között, a gondjaira bízott gyűjteményt valóságos múzeummá fejlesztette. Muzeológusi tevékenységéből következően természetes, mi több törvényszerű, hogy elsődlegesen, mint muzeológus hívta fel magára mind a szakmai, mind pedig az általános közvélemény figyelmét. Tudatosan foglalkozott muzeológiai kérdésekkel. Az akkoriban formálódó magyar muzeológia-tudományág egyik szerény, de fontos és szép eredményeket hozó, elméleti és gyakorlati munkása volt. Első írásai is muzeológiai természetűek voltak, egy-egy kimagasló műtárgy leírásai, ismertetései (*A Rákóczi-asztal Sárospatakon, Munkácsy Mihály Sárospatakon, Izsó Miklós művei a sárospataki Kollégium Múzeumában* stb). Hogy azután egymás után jelentesse meg nagyszerű, gon-

dos kiállítású könyveit. Kutatása és feldolgozásai fő területei is ekkor, sárospataki indulása idején körvonalazódtak: nyomdászat-nyomdatörténet, üvegművesség, üvegipar, üvegművészet, textilművesség, hímzés, csipkeverés, ónművesség, ötvösség, famunkák, asztaloság, bútortat stb., és mindezek függvényében egyfajta műemléki kutatások, illetve műemlékvédelmi munkák. Mindezt úgy foglalhatnánk leginkább össze, hogy az általános művelődéstörténet kutatója, feldolgozója volt. Munkásságában ezek a kutatási-feldolgozási területek, témakörök mindvégig megmaradtak, bizonyos aránytelodásokkal jelen voltak és sajátos módon a református klenódiomtörténet, a református egyházművészet nagy és oly sokrétű tárgykörébe integrálódtak. Esetenként a szigorúan vett tárgykörök és kutatási szempontok kibővültek mindazokkal a társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve szakás-, folklórvonatkozásokkal, amelyek maguktól értetődően adódtak egy-egy tárgykör vizsgálatánál, feldolgozásánál. Ettől függetlenül Takács Béla feldolgozásaira általában a gondos, a történetiség szempontjait messzemenően érvényesítő leírás a jellemző. Mégpedig muzeológusi mivoltából következően esetében konkrét, tárgyszerű, az összefüggésekre, a tényleges funkciókra és funkcióváltásokra nagy figyelmet fordító leírásokról van szó. Ő maga is elvégzett sokféle összevetést, összehasonlítást. Hiszen tárgyait mindig genetikusan, az előzmények összefoglalásával, a rokon, netán azonos, de a hasonló jelenségekkel való összevetés módszerével tárgyalta, írta le, mégoly rövid, tárcaszerű írásaiban is. Ennek a kezdeti időszaknak oly jelentős munkák az útjelzői, mint az 1958-ban kiadott *Comenius sárospataki nyomdája* című könyve, vagy az 1962-ben napvilágot látott *A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei* című nagy tanulmánya, illetve az 1968-ban kiadott *A Zemplén hegység üveghutái* című könyve, azután az 1970-ben közreadott *Parádi üvegművészet* című munkája, valamint az 1978-ban, a Magyar Helikon Kiadónál bibliofil kiállításban megjelentetett, utóbb nívódíjjal kitüntetett *A sárospataki nyomda története* című monográfiája.

Takács Bélát 1973-ban a Debreceni Református Kollégium Múzeuma igazgatójává nevezték ki. Az átköltözés nem járt különösebb megrázkódtatással, hiszen ő már előzőleg jól tájékozódott a debreceni viszonyokról, éppen a kollégiumi múzeum vonatkozásában is. Debrecenbe költözve ott és úgy folytatta munkáját, ahogy Sárospatakon abbahagyta. 1990-ig párhuzamosan itt is lelkesként, a Debrecen – Mester utcai Gyülekezet egyik lelkipásztoraként végezte muzeológusi-múzeumigazgatói munkáját. Végigtekintve Debrecenben eltöltött negyedszázadán az állapíthatjuk meg, hogy muzeológiai, tudományos és közművelődési tevékenysége nagymértékben kiszélesedett. Nemcsak a kollégiumi Múzeumot hozta rendbe és szervezte, fejlesztette tényleges, a korszerű muzeológia elvei és gyakorlata szerint működő múzeumává és juttatta el első korszerű állandó kiállításáig, hanem a tudományos kutatás és feldolgozás tekintetében is kiszélesítette munkásságát. Benkő Istvánban, az Alföldi Nyomda akkori vezérigazgatójában és az Alföldi Nyomdában, a Benkő István körül kialakult baráti körben (Tóth Bélával, az irodalomtörténésszel, művelődéstörténésszel, Benkő Ferencsel a helytörténész, művészet-művelődéstörténésszel, műgyűjtővel, Kass Jánossal, a szegedi tipográfus-grafikussal, Dankó Imrével a muzeológussal, nyomdatörténésszel, Molnár Lászlóval a mesterszedővel, könyvtervezővel, Hapák Józseffel, a fotóművésszel, Módy Györggyel, a muzeológus, hely- és művelődéstörténésszel, P. Szalay Emőkével, a muzeoló-

gussal, nyomda- és iparművészettörténésszel, stb.) tevékenységét messzemenően támogató alkotó közösségre talált. A Debrecenben tovább folytatott nyomdászati-nyomdatörténeti és általában céhes ipartörténeti tevékenysége elsősorban ebben a körben váltott ki nagy érdeklődést és vívott ki elismerést. Ipartörténeti, illetve az ezekkel a kérdésekkel összefüggő munkásságára az is jellemző, hogy ilyen irányú tevékenysége itt, Debrecenben kapott a korábnál határozottabb helytörténeti jelleget. Részt is vett azután minden nagyobb, monografikus szempontokat követő munkálatban, mint például a *Debrecen története* I. kötetében (1984), azután a *Nyomdatörténeti tanulmányokban*, a debreceni nyomdászati 425. évfordulójára (1986), illetőleg a *Debreceni Református Kollégium történetében* (a Kollégium 450. évfordulójára készült monográfia, 1988). Figyelme mind inkább a debreceni iparművészeti emlékek felé fordult és egymás után adta ki iparművészeti tárgyú könyveit. Közülük a nyomdászattal kapcsolatosakat, az Alföldi Nyomda segítségével, mint például a *debreceni könyvkötő művészetről* szóló monográfiáját is, 1980-ban; a *gyöngyhímzéses debreceni díszkötésekről* (könyvkötések), 1984-ben; a *debreceni nyomda mintakönyvéről* szólót 1991-ben.

A református klenódiумok közül leginkább talán az úrasztali terítőkkel foglalkozott. Az e tárgyban írt és közreadott számtalan cikkének, adatközlésének, tanulmányának egyfajta szintézise volt az 1983-ban kiadott könyve, a *Református templomaink úrasztali terítői*. Munkáiban következetesen igyekezett a néprajzi (népművészeti) szempontokat érvényesíteni, módszertanát tekintve pedig szívesen használt néprajzi módszereket. Néprajzi érdeklődése és tájékozottsága nemcsak sárospataki forrásokból fakadt és fejlődött. Debrecenben látta szükségét annak például 1983-ban, hogy felvétesse magát a Magyar Néprajzi Társaságba. Kimondottan néprajzi tevékenységének színtere a Doktorok Kollégiuma Vallási, vagy Egyházi Néprajz Szekciója volt, illetve, mint publikációs lehetőség, a szekció kétévenként megjelenő *Vallási Néprajz* című kiadványsorozata.

Debrecenben is a múzeumban, a múzeum munkatársaiban talált leginkább segítőkre. A *Déri Múzeum évkönyveiben* több tanulmánya jelent meg. A *Múzeumi Kurír* is több dolgozatát közölte. Nem is szólva arról, hogy a Déri Múzeummal kölcsönös kiállításrendezési, muzeológiai együttműködést valósított meg. Természetesen bekapcsolódott a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének munkálataiba is. Itt Ujváry Zoltán professzorban nagyszerű segítőtársra, baráttra talált. Feltétlenül meg kell említenünk kandidátusi értekezésésként is megvédett munkáját, a *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben* című könyvét (1986). A témaválasztás a hazai tudományos minősítés rendszerében merőben újnak számított, több éves harc kellett, hogy a református lelkész egyházi témájú disszertációját nyilvános vitára bocsássák. Tudományos életműve e részének betetőzését nagyobb lélegzetű képes munkái, az „*Uram hajlékodat, szeretem házatad...*” *Református művészet Magyarországon* (1990), valamint a *Református templomok Magyarországon* (társszerző, 1992) című albumok jelentették; mindkét kiadvány megjelent angol és német nyelven is.

Takács Béla a múzeumigazgatói állásából 1994-ben nyugdíjba ment, de tudományos tanácsadóként szinte haláláig bejárta a Kollégiumba. Munkássága szerteágazó és sokrétű, s e gyűjteményes kötet azok számára is elérhetővé teszi Debrecennel kapcsolatos írásait, akik az elmúlt évtizedekben ezeket nem követhették figyelemmel.

UTÓSZÓ

Édesapám, Takács Béla még életében tervezte, hogy a különböző folyóiratokban, évkönyvekben és más kiadványokban megjelent tanulmányaiából, közleményeiből gyűjteményes kötetet állít össze. A címet együtt találtuk ki: *Történelem, egyház, kultúra*. Az utolsó évek mind súlyosbodó betegsége azonban megakadályozta őt a terv kivitelezésében.

Dankó Imre a Takács Béláról szóló biográfiájának és bibliográfiájának előszavában a következőket írta: „...*ajánlatos volna a legkülönbözőbb helyeken megjelent apró, de tartalmukat tekintve rendkívül hasznos és értékes cikkeiből, tanulmányaiából (...) válogatást közreadni. (...) Mindenképpen szükség volna erre a kötetre, mert véleményünk szerint egy ilyen kötet volna legalkalmasabb arra, hogy Takács Béla munkássága, tevékenysége sokféleségét, sokoldalúságát, az anyagban való elmélyülését, tájékozottságát, rendszerező képességét, összegező törekvéseit megismerhessük. Nem is szólva arról, hogy az így kiadott és ezáltal hozzáférhetővé tett anyag sokkal könnyebben, sokkal eredményesebben tölthetné be 'forrás szerepét...'.*” (Dankó Imre: *Takács Béla élete és munkássága*, Debrecen, 1998, 17.o.)

162

A fenti gondolatokat magam is fontosnak éreztem, ezért vállaltam, hogy a legérdekesebb tanulmányokat összegyűjtöm, s a kötetet a Takács Béla által elgondolt címmel össze is állítottam. A vaskos mű három részből állt volna: *1. Református egyházművészet Magyarországon; 2. Zemplén és Sárospatak; 3. Debrecen vonzásában*. Szakmai tanácsadóként, lektorként három, Takács Bélát közvetlenül ismerő kiváló kutató véleményét kértem ki: Balassa Ivánét, Barcza Józsefét és Dankó Imréét. Balassa Iván vállalta az előszó megírását, Barcza József és Dankó Imre pedig a kéziratok átnézését és a szerkesztési szempontok megerősítését. Ezek lényege az volt, hogy elsődleges feladatként a komoly tudományos apparátussal elkészült tanulmányok és közlemények közreadását jelöltük meg célként, s a számtalan apróbb cikk újraközlését – terjedelmi okokból – mellőztük. Ugyancsak figyelmen kívül hagytuk azokat a tanulmányokat, amelyek témakörei később önálló kötetekben teljesedtek ki. Dankó Imre ezen kívül hozzájárult a Takács Béla-bibliográfiában megjelent életrajzi áttekintésének újraközléséhez.

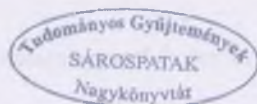
A vállalkozás ebben a formában, kellő anyagi forrás hiányában nem valósult meg, s időközben eltávozott közülünk Balassa Iván és Barcza József is. Takács Béla születésének 75. évfordulójára készülve azonban úgy gondoltam, hogy az eredetileg tervezett kötet harmadik része önállóan is napvilágot láthat, s az ötlettel megkerestem Gáborjáni Szabó Botondot, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek igazgatóját, aki támogatásáról biztosított, vállalta az előszó megírását, és felajánlotta szakmai tanácsait a kötet sajtó alá rendezéséhez. Debrecen Megyei Jogú Város

Önkormányzata pályázati forrásból nyújtott fedezetet a kötet elkészítéséhez, amelyért Turi Gábor kulturális alpolgármestert illeti köszönet.

A kéziratok sajtó alá rendezése során arra törekedtem, hogy megőrizsem az eredeti tartalmat és formát, így sem az esetleges új kutatási eredmények megjelenítésére, sem stilisztikai szempontú egységesítésre nem vállalkoztam. A jegyzeteket eredeti formában hagytam meg, mindenütt a tanulmányt közvetlenül követő végjegyzetként. Ugyanakkor néhány, a szerkesztés során általam megmagyarázandónak ítélt hivatkozást *-jelzéssel, lapalji jegyzetként beiktattam. Ezek tehát szerkesztői lábjegyzetek. Ugyancsak feltüntettem zárójeles betoldással, ha valamely eredeti jegyzetben szereplő hivatkozott Takács Béla-tanulmányt a jelen kötet is tartalmazza. Egységesítettem az évszámokat római számokkal, az eredeti közlésekben megjelent illusztrációkat pedig elhagytam, de ezek hiánya sehol sem zavarja a szöveg megértését. A kötetben közölt publikációk között egyetlen utólagos összeállítás található: a debreceni nyomdászattal kapcsolatos öt kisebb cikkből a történeti kronológiát figyelembe véve szerkesztettem összefüggő közleményt.

Őszintén hiszem, hogy e tanulmánykötet – azon túl, hogy emléket állít a jeles helytörténész Takács Bélának – értékes összefoglaló lesz a Debrecen történetét kutatók számára.

Bolvári-Takács Gábor

TARTALOM

Előszó (<i>Gáborjáni Szabó Botond</i>)	5
Reformátusok Hajdú-Bihar megyében	7
A hajdúvárosok úrasztali felszerelései a XVIII. századi összeírások tükrében	11
„Népművelés” a Hortobágyon a XVIII. században	15
Közös egyetem terve a „nem egyesült görögök”-kel	30
Az 1831-es kolerajárvány Debrecenben	39
A debreceni Református Kollégium egészségügye a XVIII-XIX. században	44
Dr. Kempf József, a világhíró debreceni orvos (1818-1900)	60
A debreceni céhek és a reformáció	74
Debreceni céhek lakomái a XIV-XVII. században	81
Debreceni inasok élete a XVI-XVII. században	85
A debreceni szabó céh a segítő szeretet szolgálatában	98
A debreceni sebgyógyító céh története	104
A debreceni kalapos céh serlege 1826-ból	120
Adatok a debreceni nyomdászat történetéhez	123
Nyomtatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában	133
Debrecen és az üveg	136
Adatok a debreceni ónművesség történetéhez	140
Habán késcsinálók Debrecenben	142
Szappanfőzők Debrecenben	145
Rakovszky Zsuzsánna, az első magyar textilkonzervátor	148
Rakovszky Dániel, az életmentő debreceni főbíró	152
A tanulmányok első megjelenésének helye	156
Takács Béla élete és munkássága (<i>Dankó Imre</i>)	158
Utószó (<i>Bolvári-Takács Gábor</i>)	162

Debrecen, 2005.